

Madách Könyvtár — Új folyam 103.

Andor Csaba

Újabb Madách-tanulmányok

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

A könyv megjelenését támogatta:

Czellér András

Andor Csaba

Újabb Madách-tanulmányok

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2018

Készült Budapesten, 2018-ban. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-22-1
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben azokat az írásaimat gyűjtöttem össze, amelyek nem jelentek meg a Madách Szimpózium köteteinek valamelyikében. Vagy azért nem, mert nem a konferenciáinkon hangzottak el, vagy azért nem, mert egy folyóirat tette közzé azokat, vagy egyáltalán nem hangzottak el, mert eleve írások voltak, nem beszédek.

Előző tanulmánykötetemben (*Madách-tanulmányok*, 2008, MK 59.) is szerepelt függelék, amelyben más szerzőkről volt szó, nem Madáchról: Berzsenyi Dániel életrajzát igyekeztem kiegészíteni néhány adattal, továbbá József Attila ismereteim szerint alaposabban sohasem elemzett versének (*A szolnoki hídon*) próbáltam kideríteni az „értelmét”, vagyis az életrajzi háttérét. Ezúttal is két írás szerepel a függelékben: az egyik Esterházy Péterről szól, a másik a *Himnusz*ról, Kölcsey és Erkel alkotásáról.

Az *ember tragédiája* lehetséges értelmezéseitől ezúttal megkímélem az olvasót, három fontos megállapítást azonban kénytelen vagyok megismételni, mert tapasztalatom szerint még a műelemzők körében sem elterjedtek.

Az első: a mű utolsó mondatának értelmezésénél célszerű tekintetbe venni, hogy egy (állítólag Madách Aladártól származó) feljegyzés szerint erről Madách és Arany véleménye is eltért: az 1862 júliusi alsósztrigovai beszélgetésük során Madách úgy vélte, hogy az szükségtelen, akár Ádám szavaival is végződhetne a műve, ezzel szemben Arany nagyon is fontosnak tartotta az Úr zárómondatát. (MK 53. 134–137.)

A második: még mindig sokan gondolják úgy, hogy a *Tragédia* önkényesen emeli ki a történelmi részeket a történelem egészéből, s hogy Ádám csak a „negatív” eseményeket álmódja végig. Ezt részben talán Arany János véleménye sugallta, aki szerint: „Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy szerző a világ történet egyes szakainak, s általuk az egésznek hű képét akarta adni [...]” (Arany János: *Egy üdvözlő szó*. OSZK Kézirattára, Analekta 241. 2. f. ló.) Arany azonban nem azt állította, hogy Lucifer kihagyott volna bármit is az Ádámnak álmoként megmutatott történelemből, hanem csak azt, hogy annak mindig a sötét oldalát emel-

te ki. Az, hogy Ádám az egész történelmet végigálmódja (hogy milyen nézőpontból, az már más kérdés), a figyelmes olvasó számára világos. Hiszen visszautal olyan ismerőseire (Lutherre, Cassiusra, Aszpásziára stb.), akik a műben nem szerepelnek, ám ezek szerint az általa megálmódott történelemben igen, vagyis a kettő eltérését hangsúlyozza a szerző: a mű, ezen implicit önértelmezés szerint (szükségképpen, hiszen a teljes, összemberi történelem, szigorú értelemben még a történelemtudományoknak se lehet tárgya) csak részleteket vonultat fel a történelemből, Ádám álma azonban a teljes történelem, éppen ezért általános megállapításai a történelem egészére vonatkoznak, nemcsak arra a töredékre, amely a műben bemutatásra kerül. (Még mindig sokan keverik Ádám, Lucifer, Madách és a fő mű történelemszemléletét: ez négy – nem feltétlenül azonos – dolog!)

A harmadik: az élet értelméről a *Tragédiával* összefüggésben beszélni értelmetlenség. (Szerintem attól függetlenül is az.) Madách tisztában volt azzal, amit ma (Thomas Kuhn tudományfilozófus nyomán) úgy mondanánk: ez egy rossz paradigma. Az élet nem értelmes vagy értelmetlen, hanem céltudatos vagy céltalan. Valóban: sehol egyetlen szó sem esik a fő műben az élet értelméről, annál több a céljáról.

A *Tragédia* filozófiai jellegéről (sőt: filozófia mivoltáról) gyakran szokás elmélkedni, ám (a téma jellegéből adódóan érthetően) minden esetben elméleti, nem pedig gyakorlati szempontból. Így alig keltett figyelmet az a jól látható tény, hogy a művet megjelenése óta leggyakrabban éppen filozófiai műként *használták* (idézték, értelmezték) az olvasók (és sokszor a nézők vagy az elemzők is). A magyar kultúrában elterjedt használati mód mindenképpen figyelmet érdemel, akkor is, ha valaki elméleti megfontolásból nem tudja elfogadni azt.

A Madáchot idéző és értelmező szerzőkre is érdemes jobban odafigyelni, mielőtt mellettük vagy velük szemben érvelnénk. Ezen a területen a forráskritika szinte teljes egészében hiányzik, s egy kicsit olyan helyzet alakult ki, mintha történelmünk a levéltári (és egyéb) források helyett közhasznú lexikonok információi alapján írnának történelmi munkákat. Két riasztó példát említenék. Egy rég elveszett Madách-feljegyzéssel kapcsolatban Bérczy Károly emlékbeszédének szövege a leghitelesebb forrásunk. (Azért nem maga a beszéd, mert bár lehetséges,

hog az Akadémia írnoka azt is rögzítette, de eddig még nem került elő.) Korábban mindenki a publikált szöveget idézte, amelyben ez állt: „Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló *féreg* marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!” Csakhogy Bérczy kéziratában még „a Pálnak töltött” méreg helyett „e Pálnak töltött” méreg szerepelt, s ami fontosabb, a „féreg” a kéziratban még „semmi” volt. Mivel ez egyike a *Tragédiával* kapcsolatban leggyakrabban idézett önreflexiónak, a Bérczy-kézirat hasonmását is közre adtam sok évvel ezelőtt, sajnos eredménytelenül. (MK 25., a kézirat ezen részének hasonmása a 46. oldal utáni számozatlan mellékleten, átirata pedig a 41. oldalon olvasható.)

A forráskritika a *Tragédia*-elemzéseknél sem mellőzhető. Szokás Lukács György sok szempontból valóban lesújtó 1955-ös véleményére hivatkozni (Szabad Nép 1955. március 27. és április 2.), de az 1970-ben megjelent szöveg alapján. (Lukács György, *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., Gondolat, 1970, 560–573.) Pedig az 1955-ös szöveget éppen azért tettem közzé 1996-ban, hogy a kettő eltérésére egy (a régi napilapokhoz mérten) könnyebben hozzáférhető forrásuk legyen az érdeklődőknek. (MK 3. 110–126.) Emlékeztetőül: az 1955-ös írás így végződött: „Madách tragédiájának megértése nélkül hiányos lenne képünk a magyar nép Világos és a kiegyezés közötti – a későbbi sors szempontjából döntő jelentőségű – fejlődéséről. Ez biztosítja Madách helyét is a magyar irodalom haladó hagyományai sorában.” Nos, az 1970-es szövegközlésben az utolsó (a most idézett második) mondat nem szerepel. Lehetséges persze az is, hogy Lukács György 1955-ös és 1970-es véleménye eltért, s ő maga hagyta el a mondatot. Ám ha az írás 1955-ös feltételezett hatását elemzi valaki (mint az gyakran megtörténik), akkor nem alapozhatja véleményét az 1970-ben megjelent szövegre, hiszen ez anakronizmus volna. Ettől függetlenül érdemes lenne a Lukács-hagyatékek kézirateit is tanulmányozni. Ettől függetlenül, hiszen az 1955-ös társadalmi hatás szempontjából sem a kéziratnak, sem az 1970-es szövegközlésnek nincs jelentősége, csakis az számít, ami 1955-ben megjelent, Lukács György álláspontját azonban esetleg jobban megérthetnénk, ha a kéziratot, annak esetleges javításait, szövegvariánsait ismernénk.

Vannak „kettős” művei Madáchnak, amelyeknél nem mindig történik meg az elemzésekben az elvárható disztinkció. Mert alapvetően más mondjuk az országgyűlési beszédének a *szövege* (akár a kéziratról, akár annak megjelent változatairól van szó), mint maga a *beszéd*. Az írásmű és a beszédmű két merőben különböző dolog: az előbbi (legalábbis keletkezésének idején) – ha úgy tetszik – monológ, az utóbbi valójában dialóg(us), hiszen egy beszédnek része a hallgatóságra gyakorolt hatás is (sőt, olykor akár az utóbbi visszahatása a beszélőre). Ebben a dialógusban a kommunikáció általában nem azonos nyelven történik (a hallgatóság ritkán szól vissza az előadónak, bár pl. a helyeslés történhet verbálisan is, nemcsak nonverbális eszközökkel, pl. tapssal). Éppen az országgyűlési beszéd esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nemcsak Madách kéziratosa szövegét ismerjük, de az írnok által lejegyzett beszédet is, amely valóban tartalmazza a hallgatóság reakcióit.

Még nyilvánvalóbb, hogy maga a *Tragédia* is valójában két alkotás: könyvként írásmű, színdarabként beszédmű. Ez akkor válik különösen fontossá, ha valaki más nyelvre kívánja lefordítani. Ilyenkor célszerű már a munka elején választani. Mi a cél? Egy régies, helyenként nehézkes nyelvezetű, a szövegghűségre ügyelő könyvet kíván az olvasó kezébe adni a fordító, vagy inkább a rendező és a színészek munkáját segítve, a mai nyelvhasználathoz igazodó, színpadi előadásra szánt művet?

A régi, idejét múlt szempontok napjainkban is visszaköszönnek. Így Goethe *Faustja* a mai napig viszonyítási alap, amikor Madách művének eredetisége (vagy éppen annak hiánya) szóba kerül. Pedig a *Faustnak* mint műcímnek az elsődleges jelentése már régóta: „Gounod operája”, és csak a másodlagos jelentése az, hogy: „Goethe költői műve”. A németek bizonyára másként vélekednek erről, ám világsszerte elsősorban az operát idézi fel a szó. Madách korában ez még nem így volt, bár a zeneművet már 1859-ben bemutatták, azt azonban, hogy idővel fölébe kerekedik az eredeti alkotásnak, akkoriban még nem lehetett tudni. (A jelenség nem egyedi. Az *Othello* mint színmű a mai napig megállja a helyét Verdi ugyancsak sikeres operájával szemben is, de már Dumas *A kaméliás hölgyét* régóta háttérbe szorította a *Traviata*.)

A *Tragédia* különböző kiadásaiival kapcsolatban is akad félreértés. Volt, aki kétségbe vonta, hogy lett volna negyedik kiadása a műnek, mi-

vel ez a sorszám egyik kiadásban sem szerepel. Az ok egyszerű: amikor Madách műveit három kötetben először közre adták (1879–1880-ban), annak a része volt a *Tragédia* negyedik kiadása, ezt azonban a megszokott módon már csak azért sem lehetett jelezni, mert abban a kötetben, amelyben megjelent, voltak más (első kiadású) művek is.

Zichy rajzairól gyakran úgy írtak mint rézmetszetekről. Ebben a magyar nyelv kellő ismeretének hiánya volt a ludas; a kiadásokban ugyanis rézfénymetszet állt (aminek az égvilágon semmi köze sincs a rézmetszethez), az a sokszorosítási (tehát egyáltalán nem alkotói, hanem kizárólag nyomdai!) technika, amelynek eredeti elnevezése foteheliogravűr volt. A szó magyar fordítása kétségkívül szerencsétlen, félrevezető; ez-úttal talán bölcsebb megoldás lett volna a magyar nyelv erőltetését megelőzni.

Ebben az előszóban csupán a tapasztalatom szerint leggyakrabban előforduló félreértésekre, vitatható nézetekre és elemzési módokra tudtam utalni. Kerültem a szerző életével és személy(iség)ével kapcsolatos témákat; e téren tucatszám lehetne sorolni az évszázados múltra visszatekintő tévedéseket, csúsztatásokat, elfogult nézeteket. Ám ezek érdemi elemzése külön-külön is nagyobb terjedelmet kívánná, mint amennyit a jelen előszóban szükségesnek tartottam közre adni.

Ám a legsúlyosabb szakmai félreértésre azért szeretném felhívni a figyelmet. Ha személyeket, konfliktusokat elemzünk, két dologra tanácsos ügyelnünk. Az egyik: minden érintett féllel igyekezzünk azonosulni (empátia), próbáljuk meg az ő igazát is meglátni. A másik: lehetőleg egyik félnek se adjunk igazat. Mert más az irodalomtudomány és más a jogtudomány; illetékességünk határát nem célszerű átlépni. (Egyébként még a bírósági ítéletek is inkább méltányosak, mintsem igazságosak. Ennek megfelelően a mai világban egyre inkább jogszolgáltatás van, nem pedig igazságszolgáltatás.)

Tartalom

Az Arany-kritikai kiadás Madách vonatkozásai	13
A 2000 óta megjelent <i>Tragédia</i> -fordítások	27
Meteorológiai jelenségek Madách korában	43
[Megemlékezés]	49
<i>Az ember tragédiája</i> keletkezése és sikerének okai	53
Madách Imre kéziratainak sorsa	74
Út a <i>Lantvirágok</i> többszempontú elemzéséhez	129

Függelék

Adalékok és adatok Esterházy Péter műveihez	145
A <i>Himnusz</i> ról	154

Az Arany-kritikai kiadás Madách vonatkozásai*

Az első fontos eredmény (amely részben az Arany-kritikai kiadást is érintette), Bárdos József nevéhez fűződött. A *Tragédia* végére írt (át-húzott) Arany-megjegyzés: „Ex leone – leonem!” mindig is fejtörést okozott a kutatóknak, de azon a nyilvánvalónak látszó tényen, hogy feltehetően olyan utalással állunk szemben, amelyet Aranyon kívül csak Madách érthetett, a közelmúltig nem jutott túl a Madách-kutatás. Bárdos József viszont felfigyelt rá, hogy a Koszorúban néhány hónappal korábban megjelent egy szerkesztőségi üzenet: „Az alföldön... Könnyű megismerni ex ungue... de bizony most egyszer nem leonem. Petőfi-remiscentiák.”¹ Ez ráillik Madách ugyanilyen című versére, és egyúttal magyarázatot ad arra, hogy mire utalt vissza a *Tragédia* végére írt megjegyzésével a szerkesztő.

Bárdos József következő felismerése az volt, hogy ezzel szemben egy másik szerkesztői üzenet: „M—chnak. Üdvözléssel. Megkaptuk és jónak találtuk. Hát a többi mikor jó?” nem Madáchnak szól, hanem Mentovich Ferencnek.²

Ilyen előzmények után egy, az OSZK Kézirattárban lévő, korábban publikálatlan borítékot találtam elgondolkodtatónak. Ami az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt: rossz helyre keveredett, olyan hivatalos levelek közé, amelyeknek egyike se fért bele a kicsiny borítékba. A körbélyegző szerint Pesten adták postára a küldeményt, 1861. szeptember 12-én, hátoldalán pedig AJ monogrammal ellátott pecsétviasz zárta le a borítékot. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem lehet más, csakis Arany első levelének a borítékja. Ami szokatlan volt, az a rendhagyó címzés: „Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telttel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakása- / ra.”

*Megjelent: Palócföld 2017/3. 39–48.

Ez cáfolni látszott azt a vélhetően Madáchra visszavezethető véleményt, amely szerint az idő múlásával egyre türelmetlenebbül várta Arany bírálatait. Ha egyszer nem adta meg a címét, miért gondolta úgy, hogy Arany majd elküldi a véleményét?

A levélnek a megszólítás utáni első tagmondata is azt jelzi: valójában Madáchnak kellett volna megkeresnie Aranyt: „Miután kegyed elutazása előtt, engem föl nem keresett, [...]” Arany tehát arra számított, hogy az országgyűlés berekesztése (augusztus 22.) után, mielőtt haza utazna, hogy beszámoljon a választóinak a történekekről, Madách majd fölkeresi őt. Fölöttébb kínos helyzet, és a legfurcsább az egészben az, hogy Madách még mindig nem „kapcsolt”, teljesen elborította elméjét az a dicséret, amely a bevezető félmondatot követte. Ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy szeptember 19-én levélben elküldte Szontagh Pálnak Arany levelének másolatát, és kérte őt, hogy 22-én beszéljék majd meg, milyen választ írjon Madách.

Szontagh sok szempontból józanabb gondolkodású volt, mint Madách, biztosan észrevette a dicséret előtti félmondatban rejlő neheztelet, de legfőképpen azt, hogy barátja két olyan hibát is vétett, amelyeket külön-külön is nehéz volna kimagyarázni. Az egyik az, hogy nem kereste fel ismét Aranyt, a másik pedig az, hogy kilenc nappal Arany levele után gondolta megírni a választ. (A hátoldal postai jelzése szerint szeptember 13-án már Nógrádszakálba érkezett Arany levele. Madách azonban valószínűleg napokig nem volt otthon, ezért csak 17-én olvasta el azt.)

Itt egy kis kitérőt kell tennem. Valóban ilyen „szórakozott” lett volna Madách? Úgy emlékezett volna, hogy ő megadta a címét, és abban állapodtak meg, hogy majd Arany értesíti őt? És lehetséges egy ilyen félmondaton átsiklani? Madách életében sok példát találunk a szórakozottságra, emlékeztetének torzulására, már ifjú korában is.

Egy 1838-as levelének keltezése: „Mar 5– 1838”. Pár sorral lejjebb viszont arról olvashatunk, hogy édesanyja levelét május 3-án kapta meg, vagyis valójában (ha a napot és az évet nem vétette el) 1838. május 5-én írta a levelét.³

Máshol ezt írja: „Néhány év előtt egy könyv volt kezemben, melyben a Sancció pragmaticanak igen szabad történetét olvasám a körül

ágyúkkal kerített ország házát Draskovich ellentmondássát 's meg ölettetéssét".⁴ Draskovich József valóban egyedüli ellenszavazó volt, amikor az országgyűlés lemondott a királyválasztási jogról, csakhogy ez évtizedekkel korábban történt, az 1687-es pozsonyi országgyűlésen.

Ismét máshol: „Mentem a nagy Verbőtzy sírja mellet [!], melyen egy egyszerű piramis ál deák felírással.”⁵ A piramis (obeliszk) ma is ott van Alsópetényben, de nem Werbőczy sírját jelöli, hanem azt a helyet, ahol a hagyomány szerint a *Hármaskönyv* íródott.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Aranyánál tett látogatásakor nyilván izgatott volt, s így képtelen arra, hogy hűvös távolságtartással figyeljen oda beszélgetésük minden részletére, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy utóbb rosszul emlékezett rá, miben is állapodtak meg.

Azon pedig végképp nem csodálkozhatunk, hogy a dicséret előtti félmondaton átsiklott, hiszen ugyanezt tette minden Madách-kutató. 150 éven át senki se tette fel a kérdést, miről is van szó az első félmondásban. (Több évtizeden át én sem tulajdonítottam jelentőséget Arany első szavainak.)

Szontagh javaslata (miután világossá vált előtte, hogy hosszas magyarázkodással kellene kezdeni a válaszlevelet) csakis az lehetett, hogy amilyen gyorsan csak lehet, személyesen kell megkeresnie Aranyt, tisztázni a félreértést, és megköszönni a dicsérő szavakat. Ennek különösebb akadálya már csak azért sem lehetett, mert augusztus elején még minden képviselő arra számított, hogy ősszel is folytatódni fog az országgyűlés: a berekesztés váratlanul, előjelek nélkül következett be. Madách is úgy rendezte az otthoni teendőit, hogy ősszel is huzamosabban Pesten kell majd tartózkodnia.

Összegezve: azért nincs meg Madách válaszlevele, sem az arra írt újabb Arany-levél, mert minden valószínűség szerint a kettejük közti közvetlen kommunikáció helyettesítette azokat. Ennek megfelelően Madách levelezéséből elhagytuk az Arany összkiadás 1339. számú levelét, amelynek leírása: „[Madách megköszönhette Arany dicsérő szavait s *Az ember tragédiája* verselésére és nyelvére vonatkozó javítási szándékát.]”⁶

Maradt egy (talán örökre megoldatlan) probléma is, amely az idők során dilemmából trilemmává szélesedett. A Koszorú 1864. október

16-ai számában megjelent nekrológról van szó, amelynek szerzője az '—U.' szignót használta. Mindenki úgy tudta, hogy a szerző Arany, kivéve Voinovichot, aki szerint Gyulai Páltól származik az írás. A közelmúltban Praznovszky Mihály felvetette: lehet, hogy valójában Urházi György írta a megemlékező sorokat.⁷

A kérdés továbbra is megválaszolatlan. Ami biztos: olyan intim részletet is tartalmaz az írás, amelyet csak Arany vagy Jámbor Pál ismerhetett, bár éppenséggel ők elmondhatták másoknak is. És (mint arra Bárdos József felhívta a figyelmet) a legautentikusabb vélemény szerint Arany a szerzője. Toldy Ferenc írta, hogy „Arany szép nekrológja” mellett Bérczy emlékbeszéde volt az a két forrás, amelyet felhasznál a Madách-életrajzához.⁸ Mivel nincs más Aranyak tulajdonítható Madách-nekrológ, s Arany még élt a könyv megjelenésekor, tehát helyreigazítást kérhetett volna, ezért mégis csak az a legvalószínűbb, hogy Arany áll az '—U.' monogram mögött, mint ahogyan azt Gulyás Pál álnévlexikona is feltételezi.

Van azonban egy további gond az Arany kritikai kiadásban, amely ismét csak a levelezést – és közvetve Madách Imrét – érinti: az 1469. számú levél. Ezt is elveszett levélként tünteti fel a levelezés-kötet, „[1862. augusztus 13. és 18.]” dátummal.⁹ Különös a dátum-meghatározás, ám a jegyzet magyarázatot ad erre.¹⁰ Eszerint valójában két (feleségéhez írt) levélről van szó, amelyeket töredékesen ismertetett Voinovich, s amelyeknek szövegrészleteit nem lehet elkülöníteni.

Ám az ismertetett részek egytől egyig Voinovich Arany-életrajzából valók, és valójában a második levélből, amely 18-án íródott. Hogy honnan tudjuk ezt? Mert az első levelet sok évvel korábban és sokkal részletesebben ismertette Voinovich a Madách-életrajzában.¹¹ Annak a tartalmi elemei teljesen hiányoznak a kritikai kiadás szöveglétezéséből. De álljon itt az, ami 1914-ben megjelent!

Arany egyebek közt azt írja feleségének:

Szliács, aug 13. 1862.

Irtam volt, hogy elindulásom napján (aug. 9) Madách ott várt Vácson. A dolog nem egészen úgy történt, nem Madách várt ott, csak *szekere*. Maga el lévén foglalva, valami

commassationalis pörös ügyével, nem jöhetett, csak egy inas vagy ispán forma emberét (*Andrást*, az úgynevezett *philosophust*, ki az irodalomnak – s így csekély személyemnek is nagy tisztelője) küldötte élembe, meg a kocsihintójával. Ez a *philosophus* lesett engem Vácson, s a mint leszálltam, azonnal nekem jött, nem én vagyok-e ez s ez, mert ráismert az *arczképem* után. Szavából hirtelen úgy értettem, hogy Madách *ő nagysága* is Vácson van, bent, valami fogadóban, s így írtam meg, de biz az kisült, hogy csak a hintó vala ott. Míg a *philosophus* bement a fogadóba a kocsierért, az alatt én egy conductor-féle ember (20 kros) szívességéből megfirkantottam azt a kis levelet, melyet remélem, kaptatok – s nem soká elindultunk., valami 8 óra tájban, – mert a gyors vonat iszonyú sebesen hajtott s egyszer sem állott meg Váczi... Az nap úgy 2 órai ebéd tájban Madáchnak *Károly* nevű testvéréhez értünk (miután Rétság faluban *villáztam* egy kicsit) Cseszme nevű helységbe, hová Imre is csakhamar utánunk megérkezett. Szontagh Pál is ott várt, így aztán ebédeltünk pompásan, és az nap ott maradtunk. Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb útát téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk. Sztregova (Alsó) egy szép fekvésű tót falu, nem is nagyon terméketlen a földje, bükk erdeje van sok, egy hasonló nevű kis folyam mellett. Egészen a Madáché, kinek azonfelül még 2–3 faluban is van birtoka. Ódon tornyos kastélya valami 20 szobát foglal magában, különben csak földszinti, mert alja inkább souterrain, mint a Szendrey házáé. – A lépcső előtt egy tisztas úrnő várt: Madách anyja, szül. Majthényi leány, méltóságos asszony. Együtt lakik fiával; Madáchnak van két szép gyermeke, a fiú 14 éves forma, neve Aladár, a leány 9–10 lehet, *Ára* (Borbála = Barbára) nevű, igen kedves kis galamb. Másnap úgy volt, hogy indulunk 8 óra tájban Szliácsra, miután a Tompához menetről letettünk, és én ezt neki, szükséges ok-adatolással, meg is írtam Sztregováról. De biz az uradalmi kovácsnak tetszett leinni magát, így a lovakat meg nem vasalhatta. Az én drága uj koffereimnek is, a vasúti hányás-vetésben kidőlt volt egyik vége, kötéllal kellett Vácson annyira megerősíteni, hogy szét ne hulljon, azt is megfőltotta Sztregován az uraság szíjgyártója, pompásan, hogy tovább bírja, mint a hol új. – Így hát még szombatot is eldégáltuk – talán volt benne egy kis *csele* is, hogy a kovács hasznavevő emberré lett – no, én csak Madáchtól vártam s nem sürgettem az indulást. Ez a becsületes jó ember elkísérte engemet egészen ide, Szliácsra, hová vasárnap reggel reggel 4 órakor indulván, esti 4-kor érkezünk, már esőben. Mintha csak azt akarta volna az idő, hogy közel legyenek Szliáchoz, a mint Zólyomot elhagytuk, tüstént elkezdett esni, s esett 3 napig. Madách a hétfőt még itt töltötte velem, s kedden reggel haza indult, azóta magam vagyok.»

Hátrább még azt mondja Szliácsi együttlétükről: «...a táncsterem közelébe lévén, első éjszaka mindig húzták a fülünkbe...»

Tekintsünk el a nyilvánvaló hibáktól: első esetben az idézet nincs megnyitva sehol, bár francia idézőjel zárja, vagy ami akár Arany tévesztése is lehetett: nem 9-én, hanem 7-én érkezett Vácra. Ami rögtön szembeütő: legalább három levelet írt a feleségének Arany, hiszen már Vácra érkezésekor 20 krajcárért egy rövid levelet bízott valakire, ezt követte az iménti, 13-ai levél, végül a kritikai kiadásban szereplő 1469. sorszámmú. Vácra Pass András várta őt, útközben elfogyasztott egy villásreggelit Rétságon, aztán 2 órára Csesztvére értek. (A 'Cseszme' lehet akár nyomdahiba is, ezt lehetetlenség kideríteni.) Imre mellett Károly és Szontagh Pál is ott volt Csesztvén.

Mindaz, ami a kritikai kiadásban közölt töredékekben szerepel, semmit sem tartalmaz az iméntiekből:

[Mesél Szliács természeti szépségéről:] Fekvése igen gyönyörű, ez igazán *zöld!* Domb oldalán fekszik, keleti oldalán erdős park, utak, sétányok, délre is, nyugatra völgy, azon túl hegyek, északra is kéklő hegyek a Garan [!] kies völgyén túl.

[Beszámol szállásáról (Berecz Károly tanácsára a Belvedere épületében lakott):] Szeget szobám van, melyből északra és nyugatra az egész Garan-völgyet, sok apró falut a völgyben s túl a Zólyomi kék hegyeket láthatom. [Továbbá] a vékony *fa-falú* (ámbar *tapaczeros*) szobában is csak 13 fok, a mi bizony kevés, [...] Dolgozni csendes helyem volna e szerint.

[Beszámol napi programjáról:] Reggel 6-kor már fent vagyok; 7-ig elvégzem a vízivást, sétával; nyakamba kerítem a zöld köpönyeget s szaladok hegyen-völgyön fel és le. Héttől 8-ig kiadja az idő a reggelizést meg a fürdőt, azután még egyszer befutom a hegyeket. [Leírja a fürdő bugyborékoló vizét, azt, hogy a medence fölül] zászlóforma legyezővel háritgatják a szénsavany gázt. [Ebédet követően olvas és fordítgat.] Laczi Terentiusát szerencsére elhoztam, abból olvasok egy pár jelenést, úgy hogy ez a hat vígjáték, meg egy kevés hirlap, tökéletesen elég olvasmány lesz.¹²

A jegyzeteket elhagytam, helyettük inkább egy olyan szövegértelmezést említenék, amely a mai olvasó számára nem nyilvánvaló. Arany leírásában bizonyára 13 °Ré-ről van szó, ami 16,25 °C-nak felel meg. (A Réaumur skála 0 foknak tekinti a víz fagyáspontját és 80 foknak a forráspontját; Arany korában Magyarországon ezt használták.)

Amint látjuk, nincs átfedés a két levél között, s Arany nyilván Madách távozása után osztotta be úgy a napjait, ahogyan ebben a levélben leírta, ez tehát az augusztus 18-ai levél néhány részlete.

Van még egy érdekes vonatkozása az Arany–Madách találkozóknak: Arany több levelében is említette Tompa esetleges meglátogatását. Erdemes megnéznünk, hogy az idő múlásával miként változik a hanvai út megítélése.¹³

Madách Aranynak, 1862. július 22.

[...] Pesten létem alatt értettem szándékomat, hogy a' nyár folytán Tompa Mihályt meglátogatod. Azóta a' Figyelő mondani valói ezt megerősítették. [...] – Nem leszek alkalmatlan egy marasztaló szóval, tetszésre bízom minden további terved kivitelét, csak utitársad kívánok lenni Tompához, kit még testi szemeimmel nem láttam, s nála kedvezőbben bemutattnom nem lehet. [...]

Arany Tompának, 1862. július 28.

[...] A mi pedig az én utamat illeti: Madáchnak azt ígértem volt e tavasszal (félíg meddig s nem sok reményével a teljesedésnek) hogy e nyár folytán meglátogatom Sztregován, s onnét vele téged. Most veszem levelét, melyben figyelmeztet ígéretemre. Azt mondja: Váczig elébem jő, viszen Sztregovára (falu ez felső Nógrádban) s együtt kirándulunk hozzád, kit nagyon tisztel és szeretne megismerni. Én már most azt nem tudom: fogok-e irni Madáchnak, hogy jó lesz biz az, s így útba ejtem Stregovát [!] is, Hanvát is, úgy megyek Szliácsra, – vagy pedig ez időlopó (mert tudom elfognák itt is ott is az embert) csavargás helyett egyenesen Szliácsra tartok, Esztergom-Nánáig vasúton és onnan társas szekeren. [!] Azt sem tudom, ha te – akkor már valószínűleg özvegy [szalmaözvegy – A. Cs.] ember – szívesen láthatnád-e a vendéget. Csupa habozás, csupa bizonytalanság! [...]

Arany Madáchnak, 1862. július 31.

[...] A mit a tavaszfélen beszélünk együtt, hogy meglátogatlak, s elébb nálad aztán Tompánál hosszabb ideig mulatok: abból, édes barátom, semmi sincs. Engem Balassa, chronicus fejjúgással, Szliácsra küld, eddig is mentem volna, ha mehettem volna. De talán a

sors is irigyelné, ha egy szegény poéta addig menne fürdőre, míg a „noble saison” tart; én tehát megnyugszom e késő boldogságon is. Csak azt szeretném tudni már most, nem lehetne-e összekötni e szliácsi utat a veled és Tompával (vagy veled legalább) leendő találkozással. [...] Tompának is ilyen formán írtam. Azért kellett pedig írnom neki, mert a feleségét éppen most Pestre várjuk, fürdőbe: tehát nem tudom, mehetünk-e bátran a szalmaözvegyhez. Még nem válaszolt. [...]

Tompa Aranynak, 1862. augusztus 1.

[...] Mindig, éjjel nappal várlak benneteket, s özvegyen vagy amugy igen szívesen látalak. Tudósíts jöttök-e? [...]

Arany Tompának, 1862. augusztus 9.

[...] Sietve irok néhány sort, hogy függőben ne tartsalak. Ne várj bennünket ez uttal. Madách igen ohajtana látni, de most nincs ideje megtenni e kirándulást. Valami commasionalis ügyekkel van elfoglalva. [...]

Ami a levelezés alapján világos: Arany folyamatosan hezitál, nemcsak az idézett részekben, de máshol is jelzi kétségét: vajon lesz-e elegendő idő a sztregovai és a hanvai utat is összekötni a szliácsival? Vagy: fogadóképes lesz-e Tompa? Eredetileg ugyanis úgy volt, hogy a felesége éppen ekkor Pesten lesz, ám kiderült, hogy ez az út biztosan elmarad. Madách is és Tompa is egyértelműen a hanvai utazást szorgalmazza. Vajon valóban közbejött Madáchnak valami, ami miatt nem utazhatott Hanvára? Vagy Arany augusztus 9-ei levele csak kibúvó?

Nehéz eldönteni. 7-én bizonyára valóban volt valami elintézni valója, ezért nem várhatta személyesen Arany érkezését Vácon (lehet, hogy ez adta az ötletet a vendégnek a hanvai út elhalasztásának indoklásához: Madách halaszthatatlan elfoglaltságára kell hivatkoznia), de attól kezdve folyamatosan együtt voltak. Madách nem sietett, hiszen egy nappal késleltette a Sztregováról való továbbindulást Szliácsra, aztán a fürdőben is eltöltött még egy teljes napot, ahelyett, hogy sietett volna vissza a birtokügyeit intézni.

A Madách-dokumentumokban sincs semmi jele annak, hogy hazatérése után bármilyen elintéznivalója lett volna. Minden jel szerint Arany volt az, aki mindkét barátja óhaját elutasítva úgy döntött: ezúttal nem látogat el Hanvára.

Nyilván megbeszélte Madáchcsal, mivel indokolja majd az utazás elmaradását Tompának. Ezt annál is inkább meg kellett tennie, mert számíthatott rá, hogy a későbbiekben esetleg találkozik majd Tompa és Madách.

Sem Arany, sem Madách életének nem ismerjük minden időszakát, így aztán eldönthetetlen kérdés, vajon elutazott-e Arany a későbbiekben is Csesztvére? Valószínűleg igen. Kálnay Nándor adatközlésével kapcsolatban lehetnek ugyan kétségeink, ám egyelőre semmi sem cáfolja az 1863. szeptember 30-i látogatást.¹⁴

Több ilyen látogatásra emlékszem [Madách Imre csesztvei látogatásairól van szó – A. Cs.], nevezetesen 1863. szeptember végén este is ott találtam őt. Ugyanis Madách Károly úr éppen aznap vitetett engem N.Csalomjáról néhai Bolgár Gábor főbírótól, akinek gyermekeit a vacatióban correpetáltam, nevelői állásomat elfoglalandó, midőn Madách Imre Pestről érkezett Csesztvére, magával hozván Arany János nagy költönket, ki vel innét másnap Sztregovára utazott.

Már Radó is felvetette annak a lehetőségét, hogy Kálnay esetleg az előző évi látogatásról számolt be, csak elvétette a dátumot, Voinovich pedig kategorikusan kijelentette: „A Kálnay füzetében (24. l.) közölt dátum hibás.”¹⁵

Egy biztos, akár volt 1863-as út, akár nem: sem Radónak, sem Voinovichnak nem lehet igaza: a dátum eltévesztése teljesen kizárt. Az oktatás (minden szinten és minden formában, tehát a magánúton történő tanulás is) október 1-jén kezdődött, ekkortól fogadták fel a házitánítókat is. Kálnay úgy írta le az eseményt, mint amely közvetlenül Csesztvére érkezése napján történt; ez tehát szeptember 30-a mellett szól. A legfontosabb azonban az, hogy egy évvel korábban Kálnay egészen máshol tartózkodott (lehet, hogy Esztergomban, lehet, hogy már Nagycsalomján), nem Csesztvén, mert oda csak 1863 őszén érkezett.

Az 1862-es úttal való összekeverés lehetősége azért is kizárt, mert akkor Arany és Madách külön-külön érkezett Csesztvére, nem együtt. De vajon lehetséges-e, hogy ezúttal együtt utaztak Pesttől Csesztvéig?

Ha jobban ismernénk Arany életének ezt az időszakát, akkor talán megválaszolható volna a kérdés. Ami Madáchot illeti, ő szeptember 28–29-én Pesten volt, nagyon is elképzelhető tehát, hogy 30-án elindult haza, s ebben az esetben szükségképpen meg kellett szakítania az útját Csesztvén.¹⁶

De hogy Arany hol tartózkodott ekkor, arról egyelőre fogalmunk sincs. Ha Pesten volt (és többnyire ott tartózkodott, hiszen ekkor már évek óta Pesten élt, a munkája se engedte meg a huzamosabb távollétet), akkor éppenséggel megtehetette, hogy Madáchcsal tart, előbb Csesztvére, aztán Sztregovára.

Arany mint életrajzi adatforrás

Az Arany-leveleknek csupán egyetlen adatát emelném ki, amely a közlekedési viszonyokra, s így közvetve Madách életvitelére enged következtetni. „Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb utat téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk.” – írta feleségének Arany augusztus 13-án, vagyis ezek szerint kocsival négy óra alatt lehetett az utat megtenni. (Bármennyire meglepő, sem Madáchtól, sem más családtagtól nem maradt fenn ezzel kapcsolatos adat.)

A többi adat az október 16-án megjelent nekrológban szerepel, amelyet hipotetikusán ugyan, mégis Aranynak tulajdonítok a továbbiakban.

Az biztos, hogy szerzője bennfentes volt. „Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt.” A második tagmondatban foglalt állításnak csak két tanúja volt: Arany és Jámbor Pál; igaz, ők másokkal is megoszthatták emlékeiket. És nemcsak bennfentes volt a szerző, hanem olyan személy, akinek különösebb külső segédletre nem volt szüksége a megemlékezés írásához. Ugyanis tartalmilag alig mutat átfedést az írás az addig megjelent, Madáchról szóló írásokkal. Igaz, a pontos születési

dátumot (1823. január 20.) valószínűleg nem az emlékezetére hagyatkozva írta le (ellentétben a házasságkötés pontatlanul 1846-ra tett időpontjával), ám az információk zöme autentikus.

„Hazatérve, megyéjében aljegyző lőn s mint szónok is élénk részt vett a megyegyűlésekben.” A megállapítás azért érdekes, mert bár Madách Lónyay Menyhértnek írt levelében jelezte ilyen jellegű szándékát, valójában semmit sem tudunk arról, hogy 1846 előtt tartott-e beszédet. A megyegyűlési jegyzőkönyvekben csak a megtárgyalt ügyek kaptak helyet, azokban semmiféle beszédről nem esik szó, holott nyilván elhangzottak beszédek is. De hogy ki, mikor és mit mondott, azt nem lehet tudni. Arany tehát ezek szerint több Madách-beszédről is tudott, nyilván az érintett elbeszélése nyomán.

„Annyira megszerette a drámai formát, hogy satírjait is ebben írta. Satírjai leginkább a politikai viszonyokra vonatkoznak; kivált 1853–54-ben írt ilyeneket. Közülök egy párt megmutatott barátainak is [...]” Különös a többes szám következetes használata; Arany ezek szerint úgy tudta, hogy a ma ismert egyetlen satírján, *A civilizátoron* kívül is készült ilyen mű.

„A forradalmat minden baj nélkül élte át. Midőn visszatért, családi boldogságát háborítva találta.” Mind a megfogalmazás, mint a két mondat egymás mellé helyezése elgondolkodtató. Honnan tért vissza Madách? A csatatérről? Nyilvánvalóan nem. Vagy lehetséges, hogy Arany elfelejtette: Madách börtönben volt? Ha beszélt róla az érintett, akkor aligha; ilyesmit nem lehet, s főképp: nem illik elfelejteni, ha valakivel szorosabb kapcsolatba kerülünk. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy Madách nem beszélt a börtönről, vagy valamilyen semmitmondó szófordulattal utalt rá, hogy a forradalom után meggyűlt a baja a hatóságokkal. Miként Becker Hugó írta: „Még fogságáról is csak érintőleg és tréfálkozva emlékezett meg.”¹⁷ Ámbár az is lehetséges, hogy Arany tapintatból hallgatott Madách bebörtönzéséről.

„[...] s egy pár cikket írt az »Ország« című politikai hirlapba.” Erről egyelőre semmit sem tudunk. Pompéry János lapja 1862. október 1-je és 1863. április 16-a között, tehát mindössze fél évig jelent meg; elvileg nem volna nehéz az újságot átnézni. A gyakorlatban mégsem könnyű, mivel az OSZK mikrofilmjéből néhány lapszám hiányzik. Min-

denesetre a meglévőkben én nem találtam Madách-cikket. Mivel Arany a nekrológban utalt a Pesti Hírlapban megjelent cikkekre, ugyanakkor az Ország című lapot az országgyűlési szereplés kapcsán említette, arra kell gondolnunk, hogy esetleg a határozati párthoz köthető másik lappal téveszthette össze: a Magyarországgal, a Magyar Sajtóval, a Honnal vagy a Jövővel. Ezek közül az utolsó Vajda János lapja volt, ezért fölöttébb valószínűtlen, hogy ott Madách publikált volna; a másik három lap Madáchcsal kapcsolatos írásai viszont szerepelnek Praznovszky Mihály gyűjtésében.¹⁸ Egyelőre csak szórványosan megjelent Madách-cikkeket ismerünk az 1860-as évekből, amelyek hol az egyik, hol a másik lapban láttak napvilágot (Magyarország, Felvidéki Magyar Közlöny), kivéve Arany lapjait, a Szépirodalmi Figyelőt (székfoglaló a Kisfaludy Társaságban) és a Koszorút, amely több írását is közölte; igaz, azok közül csak az egyik (az akadémiai székfoglaló) volt publicisztikai jellegű.

Jegyzetek

1. BÁRDOS József, *Ex leone leonem*, in. *XIII. Madách Szimpózium*, szerk. BENE Kálmán, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 2006, 101–109.
2. BÁRDOS József, *Arany János körül*, Nagyörös, 2012, 79–80.
3. *Madách Imre levelezése*, (Madách Imre művei VI. Levelezés), szerkesztette ANDOR Csaba és GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, Dornay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Bp., 2014, 18. levél.
4. I. m. 81. levél
5. I. m. 40. levél.
6. *Arany János levelezése (1857–1861)*, (Arany János összes művei, Szerkeszti Korompay H. János, XVII. kötet, Levelezés 3.), s. a. r. Korompay H. János, Universitas Kiadó, Bp., 2004, 580.
7. *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*, Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Praznovszky Mihály, Siker BT, Bp., 2015, 388.
8. *A magyar költészet kézikönyve a Mohácsi vésztől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedfél század kitűnőbb költői életrajzokban és jellemző mutatókban feltüntetve Toldy Ferenc által*, második, átdolgozott, kiadás, ötödik kötet, Bp., 1876, 350.
9. *Arany János levelezése (1862–1865)*, (Arany János összes művei, Szerkeszti Korompay H. János, XVIII. kötet, Levelezés 4.), s. a. r. Új Imre Attila, Universitas Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2014, [a továbbiakban ARANY XVIII.], 113–114.
10. Uo. 748–749.
11. *Madách Imre és Az ember tragédiája*, írta VOINOVICH Géza, kiadja a Kisfaludy-társaság, Bp., 1914, 557–559.
12. ARANY XVIII. 113–114.
13. ARANY XVIII. 87., 91., 92., 109.
14. KÁLNAY Nándor, *Csesztve község története és leírása*, Bp., 1884, 24.
15. VOINOVICH, i. m. 185.
16. *Majthényi Anna levelezése*, szerkesztette, a bevezetőt és a kommentárokat írta: ANDOR Csaba, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2000, 299–301.
17. BECKER Hugó, *Madách Imre életrajza*, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2004, 138.
18. PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*, Siker Bt, Bp., 2015.

A 2000 óta megjelent *Tragédia*-fordítások*

Az ember tragédiája első német nyelvű fordításrészletét a megjelenés havában, 1862 januárjában adta közre Dux Adolf. Ehhez mérten viszonylag későn, csak 1865-ben jelent meg egy másik fordítónak, Alexander Dietzének az átültetésében első ízben a teljes mű. A későbbiekben is leggyakrabban németül adták ki, jóllehet a XIX. században már több nyelven: franciául, lengyelül, hollandul, szerbül és cseh nyelven is hozzáférhető volt a teljes szöveg. Az 1883-as ősbemutató egyes esetekben szemmel láthatóan hatással volt az újabb fordításokra; Fischer Sándor 1886-ban deklarálta nem a teljes művet tolmácsolta a német nyelvű olvasóknak, csupán annak azt a rövidített változatát, amely Paulay rendezésében a budapesti Nemzeti Színházban estéről estére elhangzott. Ez a teljes szövegnek kb. 62,5%-a. A későbbiekben arra is több példát találunk, hogy a fordítást eleve egy később megvalósítandó idegen nyelvű előadás motiválta, és ennek megfelelően nem tartalmazta a teljes nyomtatott művet, csak a tervezett előadásban elhangzó részeket. Az alábbiakban az elmúlt években megjelent idegen nyelvű kiadásokat ismertetem, tekintet nélkül arra, hogy azok egy korábban már megjelent könyv újabb kiadásai-e, esetleg azoknak kis mértékben módosított szövegváltozatai, vagy teljesen új fordítások.

Az egyszerűség kedvéért, továbbá, hogy a szövegben való keresést megkönnyítsem, az alábbiakban a nyelvek ábécé-rendjében számolok be az előző évezred utolsó évében, 2000-ben, valamint a későbbiekben (2017 tavaszáig) megjelent fordításokról.

Angolul éppen 2000-ben jelent meg a 9. fordítás, Tomschey Ottóé. (Imre Madách, *Tragedy of the Man*, Translated from the Hungarian by Ottó Tomschey, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2000.) A műfordító egyébként az MTA Geofizikai Kutatóintézetében dolgozott, és számos

más mű angol nyelvű átültetésére is vállalkozott a későbbiekben. Így megjelent tőle egy két nyelvű, főképp XIX. századi magyar költőket bemutató válogatás, de lefordította Madách *Mózesét*, számos versét, továbbá Arany *Toldiját* is. A szöveg pontos visszaadására törekedett, s ez már a címválasztásban is látványosan megnyilvánul. Mindenki más ugyanis *The Tragedy of Man* címmel tette közzé a művet. Tomschey Ottó ezt a megoldást elvetette, mondván, hogy így a cím inkább olyasmit jelent, amit magyarul emberi tragédiának vagy egy ember tragédiájának fordíthatnánk vissza, éppen ezért a határozott névelőnek a 'Man' szó előtt kell állnia, mert csak így adhatjuk vissza az eredeti alkotói elgondolást.

Ugyancsak 2000-ben adták ki, akkor már negyedszerre, Szirtes Györgynek első ízben még 1988-ban New Yorkban (Püski Publishing) megjelent fordítását. (Imre Madách, *The Tragedy of Man*, Translated from the Hungarian by George Szirtes, Bp., Corvina, 2000.) Az új évszázad elején még két kiadása látott napvilágot a Corvinánál: 2002-ben, majd 2009-ben. Minden kiadást Zichy Mihály illusztrációi díszítettek.

Első pillanatra nem is érthető, hogy Szirtes György sok kiadást méltó, sikeres fordítása után mi szüksége lehetett az Akadémiai Kiadónak arra, hogy 2012-ben, Jankovics Marcell nem sokkal korábban elkészült animációs filmjéből vett képkockák kíséretében, egy régi fordítást közöljön. (Imre Madách, *The Tragedy of Man*, with images from the animated film adaptation by Marcell Jankovics, Translated from the Hungarian by C. P. Sanger, Akadémiai Kiadó, 2012.) A számok azonban sok mindent elárulnak, vagy legalábbis sejtetnek. A Sangernek tulajdonított fordítást először 1933-ban jelentette meg a Woolf házaspár Londonban. Sanger azonban 1931-ben meghalt, s bár a házaspár baráti kapcsolatban állt vele, nem biztos, hogy tudták: a hagyatékban talált műfordítást ki készítette. Sanger ugyanis soha semmit sem fordított magyar nyelvből, életművében „kakukktójás” Madách fő műve, márpedig azt már Radó György is megállapította, hogy nem dolgozhatott egyetlen akkor ismert fordításból sem, mivel számos helyen sokkal pontosabban adta vissza az eredetit, mint pl. a német fordítások. Ez tehát mindmáig a *Tragédia*-fordítások egyik nagy talánya. (A közelmúltban

*Megjelent: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 2017.

Weiner Sennyey Tibor vetette fel, hogy talán Sanger magyar barátja, Békássy Ferenc inspirálhatta a közgazdászt a *Tragédia* lefordítására. Lehet, hogy ezt megkönnyítendő, Békássy nyersfordítást készített? Esetleg ő maga fordította le a *Tragédiát* – hiszen az ő angol nyelvű verseit is kiadta a Woolf házaspár –, s miután 21 évesen meghalt, Sangernél maradt a kézírata? Mindhárman – Sanger, Békássy és Leonard Woolf – Cambridge-ben tanultak, és annak a szűkebb – értelemszerűen 12 fős – elitnek is a tagjai voltak, amelyet az „Apostolok Társasága” néven tartottak számon. A kérdés megválaszolásához Sanger és a Woolf házaspár hagyatékát kellene tüzetesen átnézni.)

Visszatérve arra a kérdésre, hogy az Akadémiai Kiadó miért éppen egy 1933-ban megjelent fordítást tett közzé 2012-ben, adódik a prózai válasz: mert ehhez senkinek sem kellett a hozzájárulása, mivel Sanger akkor már több mint 70 éve nem élt.

Az *azeri* fordítás 2017-ben jelent meg Bakuban. Erről a következő rövid közlemény tudósított: „Az azerbajdzsáni fővárosban március 16. és 17. között megtartott Bakui Magyar Napok keretében bemutatták Madách Imre Az ember tragédiája című művének azeri nyelvű fordítását. Az eseményre az Azeri Nemzeti Tudományos Akadémián került sor Rasin Müzeferli, a mű fordítója, Kenessey Mária turkológus, a fordítás lektora, Laszlóczki Imre, Magyarország bakui nagykövete, Isa Habibbeyli, az Azeri Nemzeti Tudományos Akadémia alelnöke és Leyla Imanova, az akadémia központi könyvtárának főigazgatója jelenlétében. Az eseményen részt vett továbbá Lévai Anikó, Orbán Viktor miniszterelnök felesége.”

Bolgár nyelven 1936-ban jelent meg az első fordítás, majd 1968-ban a második, Georgi Krumov átültetésében. 2003-ban aztán Bódi Györgyné dr. elmondta, hogy Kerényi Ferenc írt utószót az utóbbi új kiadásához, magát a könyvet azonban ő sem látta. Érdekes módon a Szófia Magyar Kulturális Intézet akkori igazgatója, Szondi György nem is tudott a megjelenéséről, s ez bennem első pillanatban kétséget ébresztett: lehet, hogy valami félreértésről, netán meg nem valósult tervről van szó? Addigra azonban már világossá vált előttem, hogy az elterjedt vélekedés, amely szerint „az Interneten minden megtalálható”, alapvetően hamis. A kulturális élet területén az információáramlás (el-

tekintve a széles körű érdeklődésre számot tartó eseményektől) rendkívül lelassult és hézagossá vált. Az a hír, amelyről 40 évvel korábban 48 órán belül bárki értesülhetett (pl. az MTI jóvoltából), ma nagyon gyakran el sem jut a magyarországi médiához. Ennek tudatában megkértem tehát Szondi Györgyöt, hogy próbálja meg kideríteni: vajon valóban kiadták-e az elmúlt hónapokban Madách Imre művét. Rövidesen megjött a pozitív válasz, sőt: az igazgató el is küldött két példányt a megjelent műből.

Krumov fordítását Radó György a legjobb *Tragédia*-fordítások egyikének tartotta. Egyébként ennek első (1968-as) kiadásához is egy máig megoldatlan művészettörténeti talány kapcsolódik. A korabeli hírek szerint a szófiai kiadó és a Corvina közösen jelentette volna meg a könyvet, éspedig Szász Endre illusztrációival. Ám Szász Endre rajzai nem feleltek meg a bolgár kiadó ízlésének, így végül évekkel később, a Corvina közreműködése nélkül, egy bolgár művész rajzaival jelent meg a kötet. Ezek szerint Szász Endre illusztrációi (lehetséges ugyan, hogy csak részben) elkészültek. De hová lettek? Erre egyelőre nincs válasz. A 2003-as kiadás szövege, ha kis mértékben is, de néhol eltér az 1968-asétól. (Имре Мадач, *Трагедията на Човека*, превод от унгарски Георги Крумов, издателство Стигмати, София, 2003.) Krumov, aki sok éven át Magyarországon tevékenykedett, és számos más szerző művét is lefordította, 2004-ben meghalt.

Francia nyelven Blaskó Gábor akadémikus személyes támogatásával jelent meg, mindössze 80 példányban, a korábban három kiadást megért Rousselot-féle fordítás. (Imre Madách, *La Tragédia de l'Homme*, Adaptation française de Jean Rousselot, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2014.) Dr. Blaskó Gábor (aki *Az ember tragédiája* kiadásait gyűjti, és a máig megjelent magyar nyelvű kiadásokról egy gazdagon illusztrált külön kötetben számolt be) szorgalmazta a 2010-es évek elején szinte már beszerezhetetlen francia fordítások egyikének az újrakiadását, mivel ő maga is szeretett volna hozzájárulni (elsősorban francia anyanyelvű munkatársai körében) a mű megismertetéséhez és terjesztéséhez. Társaságunk anyagi helyzete akkoriban már meglehetősen szerény volt, de az ő adományából sikerült az újbóli kiadás. (Sőt, kellő alapot nyújtott a Madách összkiadás legújabb darabjának kiadásához is.) S

hogy miért nem lehetett legalább kétszer ennyi példányban megjelenetni? Szerettünk volna jogilag is korrekt módon eljárni. A fordító ugyan néhány évvel korábban elhunyt, ám két lányával mint jogutódokkal mégis csak meg kellett állapodnunk. Megállapodásunk lényege az volt, hogy nem fizetünk szerzői jogdíjat, viszont a kötetet nem árusítjuk, és a 80 példányból 20 tiszteletpéldányt küldünk nekik.

A Madách Irodalmi Társaság kezdettől fogva szorgalmazta olyan *Tragédia*-fordítások elkészítését és kiadását, amelyeknek nyelvét a világ minden országában csak egy kisebbség beszéli. Így már 1996-ban, könyvsorozatunk negyedik köteteként megjelent a cigány (lovári) nyelvű változat, Nagy Gusztáv költő és műfordító jóvoltából.

A *galego* fordításra egy régi kedves barátom, Asztalos Lajos vállalkozott, aki a sors különös szeszélye folytán Párizsban született ugyan, de néhány hetes kora óta folyamatosan Kolozsváron él, helytörténettel és műfordítással foglalkozik. 1997-ben akkori munkahelyemen, a nem sokkal korábban Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ névre átkeresztelt intézményben azon tanakodtunk, hogy 1998-ban, amikor Magyarország lesz a Frankfurti Könyvvásár díszvendége, mit kellene magunkkal vinnünk az ünnepi alkalomra. Felvettem, hogy készíttessünk el egy CD-ROM-ot, amelyen a *Tragédiát* adjuk közre, 20 nyelven és 25 fordításban. A CD-ROM valóban el is készült, s azon már helyet kapott a *galego* fordítás. Évekkel korábban Asztalos Lajos, aki rendszeresen látogatta a Madách Szimpóziumokat, és előadást tartott a különböző fordítások erényeiről és gyengéiről, megkérdezte, hogy volna-e esetleg olyan nyelv, amelyet ismer, s amelyre érdemes volna lefordítani Madáchot. Mivel a román, a francia és az esperantó mellett főképp az ibériai nyelveket ismerte, azt válaszoltam, hogy a baszk és a *galego* fordítás egyelőre még hiányzik. Asztalos Lajos, aki tudott spanyolul, portugálul és katalánul is, azt válaszolta, hogy a *galego*-ba szívesen belevágna. 1997-re már néhány színnel el is készült, és a munkákat meggyorsítandó ajánlottam neki: fejezze be a munkát 1998 tavaszára, s akkor a készülő CD-n helyet kaphat az ő fordítása is. Így is történt. Ő azonban nagyon lelkiismeretes fordító volt, és a későbbiekben mindent elkövetett azért, hogy egy minden szempontból hozzáértő anyanyelvi lektorral átnézesse a fordítását. A

világháló azonban az Ibériai-félszigeten csak korlátozottan működött; igaz, ebben nem a rendszer, hanem az ott élők voltak a ludasak. Leveleire sokszor csak hetek múltán kapott választ, és nem is mindig a fel-tett kérdésekre. Az ottani munkafegyelem még a magyarországi és romániai munkafegyelmet is jócskán alulmúlta. Be kellett látnia, hogy nincs más megoldás: el kell utaznia két hétre Santiago de Compostelába, és minden este le kell ülnie a lektorral, másképp sohasem készül el a munka. Nem részletezem, hogy ez milyen erőfeszítést kívánt akkoriban (a legkisebb probléma az volt, hogy már Ausztria se adott volna neki átutazási vízumot, mivel román állampolgár volt, így gyakorlatilag csak a légi közlekedés jöhetett szóba). A 2002-ben megjelent fordítást a legautentikusabb személyek egyike nézte át és javította: Gonzalo Navaza Blanco, aki maga is költő volt, egyetemi tanár és *galego* nyelvész. (Imre Madách, *A Traxedia do Home*, Poema dramático, Traducida do orixinal húngaro por Lajos Asztalos e Gonzalo Navaza Blanco, Illusztráció: András Farkas, Bp., Sociedade Literaria Madách, 2002.)

Laikusok gyakran kérdezik, hogy hány nyelvre fordították le a *Tragédiát*? Mit lehet erre felelni? Általában visszakérdezek: mi az, hogy nyelv? Meddig tekintünk két nyelvet azonosnak, mikor különbözőnek? A latin és az olasz ma már nyilvánvalóan két különböző nyelv, de volt idő, amikor joggal gondolkothattak el Itália lakói azon, hogy vajon ők még latinul beszélnek-e, vagy már átlépték azt a nem is olyan könnyen meghatározható határt, amely a nyelveket, ill. nyelvjárásokat választja el egymástól. A palóc és a magyar nyelv nyilván ugyanaz; nem ilyen nyilvánvaló, de pl. a középelnémet és a jiddis nem ugyanaz. Amikor Radó György megjelentette *Az ember tragédiája a világ nyelvein* című tanulmányorozatát, ő még a korabeli felfogásnak megfelelően szerbhorvát nyelvről beszélt. Sokan úgy gondolják, hogy ez nyilván a háború utáni kommunista integrációs törekvések megnyilvánulása volt. Nem egészen. Jovanović már 1890-ben egyidejűleg jelentette meg Madáchfordítását cirill és latin betűs változatban. Radó erről így írt: „Az azonos szövegű, de külön latin és cirill betűkkel nyomtatott példányok történetéről a fordító a már idézett utószóban azt írja, hogy »ezzel is rombolni akarta a 'szerb' és 'horvát' irodalmat egymástól elválasztó kínai falat« – vagyis bizonyítani kívánta, hogy a kétféle nyelv-megjelölés

alapjában véve csak a kétféle írásmódot jelenti.” Ma az érintettek mégis két nyelvnek tekintik a szerbet és a horvátot.

Ha így van, akkor Csurokoviczné Major Franciska adta közre először *horvát* nyelven a nagy művet. (Imre Madách, *Čovjekova tragedija, Dramska poema*, Priredila Franciska Čurković-Major, Zagreb, FF press, 2011.) A fordító 2010-ben keresett meg e-mail-ben, és érdeklődött a készülő fordítás lehetséges megjelentetésével kapcsolatban. Azt válaszoltam, hogy csak rendkívül korlátozott (legfeljebb 240) példányban tudnánk kiadni. Aztán szóba került egy közös kiadás lehetősége is. 2010 vége felé azonban kiderült, hogy jó esély van az ottani kiadásra is, ami annál is inkább megnyugtató volt, mert Horvátország akkor még nem volt EU-tag, így komoly utánjárást kívánt volna egy Magyarországon nyomtatott könyv 100–200 példányának vámmentes eljuttatása Zágrábba. A kötet érdekessége és nagy erénye, hogy számos lábjegyzetet tartalmaz. Valóban, ma már magyarul se lenne szabad jegyzetek nélkül közre adni a *Tragédiát*, hiszen kevesen tudják pl., hogy kik voltak a sans-culotte-ok.

Érdekes és részleteiben ma már nehezen rekonstruálható története volt a *jiddis* fordításnak is. Radó György a halála előtt fontos teendőként hagyta rám, hogy próbáljam meg azt, ami neki több évtized alatt sem sikerült: keressem meg az 1925 körül készült jiddis fordítást, amelynek két kézirati példánya közül az egyiket a varsói zsidó színház igazgatója vitte magával Amerikába, a másik az 1960-as években a fordító Izraelben élő nővérénél volt, akivel Radó levelezett. 1994-ben ezek az információk feltehetően már régóta időszerűtlenné váltak, de azért nem feledkeztem meg a rám bízott feladról. Évekkel később váratlanul Bódi Györgyné dr. kisegített. Elmondta, hogy pár nappal korábban az Új Életben megjelent egy gyászír Bihari Józsefről, s abban az is szerepelt, hogy az egri főiskola egykori tanára többek között a *Tragedia* jiddis fordításának latin betűs transliterációját is elvégezte. Másnap az Új Élet szerkesztőségében kopogtattam, így jutottam el dr. Bihari József lányához, dr. Hársas Oszkárnéhoz, aki rendkívül készséges volt. A latin betűs változatról (amely írógéppel készült) fénymásolatot készíthettem, aztán rögtön nekiláttam a szöveg számítógépen történő legépelésének. Már csak lektort kellett találnom. Mint kiderült, ez éppen a

jiddis esetében nem is olyan könnyű, mivel a transliteráció szabályait néhány évvel korábban rögzítették, s a jóval korábban készült munka számos esetben eltért a legújabb szabványtól. Végül Szabó Vera és Salamon Vera vállalkozott a lektori munkára, akik akkoriban Haifában, ill. New Yorkban tanították a jiddis nyelvet. (*Di tragedye funem mentshn*, a drame fun Imre Madatsh, Fun ungerish ibergezetst Yosef Holder, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2000.) A kötetbe, némi fejtérés után, Farkas András egyik illusztráció-sorozata is bekerült, amelyhez az alkotó fia, egyben a rajzok tulajdonosa, Farkas Gábor adta hozzájárulását, az előzéklapon pedig Réti Zoltán Madách-akvarellje látható. Számomra egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy szabad-e egyáltalán képeket elhelyezni a kötetben, ám az előző évben Tel Avivban megjelent új héber fordítás meggyőzött arról, hogy ez ma már nem tabu. Abban ugyanis Zichy Mihály rajzai szerepeltek.

Éveken át régi kedves ismerősömet, Tempfli József megyéspüspököt próbáltam meggyőzni arról, milyen fontos lenne a latin fordítás elkészítése, bízva abban, hogy kapcsolatai révén majd csak talál egy elszánt szerzetest, aki vállalkozik a munkára. Aztán megtudtam Fehér György barátomtól, a Gondolat Könyvkiadó egykori igazgatójától, hogy a fia épp megnyert egy olyan versenyt, amelyen magyarról latinra kellett verset fordítani. Ezt jó előjelnek tartottam, és felvettem a kapcsolatot Fehér Bencével, aki neki is kezdett a nagy munkának. Mivel azonban számos teendője volt (egyetemen tanított, ő maga is szépirodalmi műveket írt, emellett folyamatosan ellátták őt fordítanivalókkal is), ezért eleinte nagyon lassan haladt: évente egy-egy színnel készült el csupán, amelyeket a Madách Szimpózium köteteiben évről évre közre is adtunk. Kb. másfél évvel a rendezvény előtt azonban jeleztem neki: 2006 nyarán Magyarországon lesz a Neolatin Világkongresszus, ha időben elkészül, akkor magával viheti a kötet példányait a nemzetközi tanácskozásra. Ez hatott, így aztán valóban időben megjelenhetett a könyv. (Emerici Madách, *Tragoedia Hominis*, in Latinum vertit Benedictus Fehér, Szeged–Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2006.) Nem véletlenül és nemcsak a fordító más irányú elfoglaltságai miatt készült lassan a fordítás, Fehér Bence ugyanis rendkívül lelkiismeretes és pontosan igyekezett átültetni a művet. Épp ezért szüksége volt külső

szakértő bevonására is, hiszen az alkímia sajátos nyelvezete a latin nyelvet mégoly alaposan ismerőnek is fejtörést okoz. Kepler a VIII. szín elején pl. nedves tűzről, száraz vízről, veres oroszlánnyról és hasonlók-ról beszél, többek közt Hermes Trismagistusra és Albertus Magnusra hivatkozva. Nyilvánvaló volt tehát, hogy Madách kifejezései a latin nyelvű alkimista művekből vett kifejezések magyar fordításai, épp ezért hiba lett volna azokat egyszerűen szó szerint visszafordítani latinra. Az igazi megoldás (valójában a mű minden fordítójának így kellett volna eljárnia!) csakis az lehetett, hogy meg kellett keresni az alkimista irodalomban a megfelelő latin kifejezéseket, illetve találni kellett valakit, aki kimondottan az alkímia történetével foglalkozik, és annak terminus technicusait ismeri. Fehér Bencének végül sikerült megtalálnia a témához értő személyt. (Így derült fény többek között arra, hogy a „S leszállt az ércek bölcseltsava.” mondat utolsó szavában nem egy sav, hanem egy só szerepel, bár a régies toldalékolás ma már megtévesztő. A mai magyar nyelvben már csak a 'sava-borsa' örizte meg a régies alakot, hiszen ebben az esetben is a két legfontosabb ételízestőről, a sóról és a borsról van szó, nem pedig valamiféle savról. Vö.: hó – ha-va, tó – tava, só – sava!) A későbbiekben aztán Fehér Bence az első szín ógörög fordítását is elkészítette, ám a folytatás azóta is várat magára. Fontos megjegyezni, hogy a latin fordításról eddig minden olvasója rendkívül elismerően nyilatkozott.

A *lengyel* kiadások sora 2014-ben egy újabb fordítással bővült. Októberben a Krakói Könyvvásáron mutatták be az új kötetet. (Imre Madách, *Tragedia człowieka, Poemat dramatyczny*, Przełożył Bohdan Zadura, Wrocław, Biuro Literackie, 2014.) A könyvet Jankovics Marcell filmjének képkockáival illusztrálták. A világhálón közzolt adatok alapján ugyan sikerült a könyvet (Sebestyén Ewa könyvtárigazgatónő szíves segítségével) megszerezni, de a megjelenés háttéréről és a fordítóról sajnos nem tudtam meg információkat. Igaz, nem sokkal később a balassagyarmati Madách ünnepségen Vidnyánszky Attila futólag megemlítette, hogy az új fordítás alapján új színházi előadás is lesz majd Lengyelországban, ennek híre azonban egyelőre még nem jutott el hozzám.

Legtöbbször *németül* jelent meg a *Tragedia*. Éppen ezért az új évezred elején már kevesen éreztek késztetést arra, hogy ismét lefordítsák erre a nyelvre, inkább a korábbi fordítások újradakozása volt a jellemző. A Temesváron született Hans Thurn feltehetően még 1991-ben jelentette meg utolsó lakhelyén, Aumühlében a fordítását, ám ez csak fenntartásokkal nevezhető könyvkiadásnak, hiszen kézirat gyanánt (Als M[anu]s.[cript] gedr. [uckt]) adta közre a fordító, A/4-es lapokon, házilagos kivitelben készült ragasztókötéssel ellátva. De éppen Németországban, és éppen Madách fő művével ez többször is megesett. Már az 1887-es Spöner Andor-féle fordítás első kiadásában is ez állt: „Als Manuscript gedruckt”, majd Elsa Reitter Podhradszky fordításkötetének egyik kiadásában szerepel az „als unverkäufliches Manuscript vervielfältigt” kifejezés, de hasonló a helyzet az 1983-as Sebestyén György-féle kiadással is. Ez utóbbi némi magyarázatot ad a feltételezhető okok egyikére. Az 1983-as fordítás alapján színi előadás is volt Klagenfurtban, vagyis valószínűleg a rendezőpéldánynak a színészek részére készült sokszorosításával állunk szemben. Sajnálhatjuk, hogy más országok és más nyelvek esetében csak elvétve találunk ilyen kiadványokat. Ha nem volt lehetőség „komoly” formában, profi kiadónál a megjelentetésre és terjesztésre, akkor a fordítók és a megjelenés körül bábáskodók inkább lemondtak az egésztől, sokszor veszni hagyva azt a kéziratot, amely esetleg sok évi munkával készült, ahelyett, hogy a lehetőségekhez igazodva megpróbálkoztak volna a lehető legolcsóbb, kis példányszámú sokszorosítási eljárással. Németországban viszont ez a józan megfontolás több fordítást is megmentett a végső enyészettől.

Hans Thurn fordítását 2005-ben újra kiadtuk. (*Die Tragödie des Menschen* von Imre Madách, Aus dem Ungarischen übersetzt von Hans Thurn, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2005.) Ő egyébként sok évvel korábban Radó Györggyel is levelezett, sőt, néhány elkészült színt el is küldött neki. Úgy tűnt, hogy színpadi előadásra szánta a fordítását, mivel Radó hagyatékában egy színházzal folytatott levelezésének is nyomva van.

A máig legtöbbszor kiadott Mohácsi Jenő-féle német fordítás utoljára 2002-ben jelent meg. (Imre Madách, *Die Tragödie des Menschen*,

Ein dramatisches Gedicht, mit einem vorwort von Marcell Benedek, Die Übertragung aus dem Ungarischen von Jenő Mohácsi, wurde bearbeitet von Géza Engl, Zehnte Auflage, Bp., Corvina, 2002.) Hozzá kell azonban tennem: az első négy kiadás Mohácsi Jenő kizárólagos munkája volt, és az ötödik kiadásban jelent meg először a fordítást átadó Géza Engl Géza neve, majd a későbbiekben ezt az ötödik kiadást tekintették első kiadásnak, így a 2002. évi 10. kiadás bizonyos értelemben már a 14. kiadás volt.

2013-ban megjelent egy olyan német nyelvű fordítás is, amelynek korrekt bibliográfiai leírása, a benne közölt adatok furcsaságai miatt, meghaladta a képességeimet. A szerző és a mű címe még világos: Imre Madách, *Die Tragödie des Menschen, Dramatische Dichtung*. Itt azonban véget is érnek a könnyen értelmezhető információk. A következő szövegrész már talányos: Berliner Ausgabe (vagyis berlini kiadás). Fogalmam sincs, hogy ez mit jelent. Mert amit a fél oldalnyi információ végén olvashatunk, az a következő: „Verlag, Druck und Bindung: CreateSpace Independent Publishing Platform, North Charleston, USA, 2013”. Vagyis a kiadó, a nyomda és a kötetzet ugyanott volt, Amerikában. De akkor miért berlini a kiadás? Folytassuk felülről lefelé a 2. oldal átnézését: „Vollständiger, durchgesehener Neusatz bearbeitet und eingerichtet von Michael Holzinger”. Aztán pár sorral lejjebb megtudjuk, hogy mit is dolgozott át Holzinger, akinek a neve a borítón is szerepel. „Textgrundlage ist die Ausgabe: Madách, Imre: Die Tragödie des Menschen. Aus dem Ungarischen übersetzt von Julius von Lechner von der Lech, Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1888.” Vagyis egy ősrégi fordítást (Lechner Gyuláét) adták közre, átdolgozva. (Elhagyva az eredetiből Jókai Mór előszavát.) Nem végeztem el a két kötetnek, az 1888-asnak és a 2013-asnak a teljes egybevetését (ennyit az egész könyv nem érdemel meg), de azért néhány helyen belelaptopoztam. Ám bárhol is néztem bele a szövegbe, teljes volt az egyezés; az egyetlen szembetűnő különbség, hogy az 1888-as kiadás még gót betűs volt, a mostani viszont nem az. Még egy apróság: az utolsó oldalon lévő kolofonban ez áll: „Printed in Germany by Amazon Distribution GmbH, Leipzig”. Ez fölöttébb érdekes, tekintettel arra, hogy a 2. oldalon még arról volt szó, hogy a nyomás Amerikában

történt. A könyvészeti adatokkal kapcsolatos káosz zavarba ejtő; erre mondják azt, hogy kevesebb több lett volna. Jogos a kérdés: vajon miért az 1888-as (később számos kiadást megért) fordítást adták ki újra? Nyilván azért, mert pl. a Mohácsi Jenő-féle fordítás esetében 2013-ban még tisztázni kellett volna a szerzői jogi kérdéseket, míg ebben az esetben erre nem volt szükség, ráadásul egy ma is működő kiadóval (Philipp Reclam) egyszerűbb volt a megegyezés, mint egy rég megszűnt kiadó esetleges jogutódja után kutatni. Szomorú, de néha ilyen prózai okokon is múlhat, hogy mi jelenik meg, és mi nem.

Végül volt egy olyan német fordítás is, amely egy színpadi előadás szöveggényének készült, és ennek megfelelően a teljes műnek csak egy részét tartalmazta. [Imre Madách, *Die Tragödie des Menschen*, Textbuch von Kriszt(in)a Horváth, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2006.] Enyedi Sándor színháztörténésznek köszönhetően ebben az esetben egyedülálló lehetőség kínálkozott. Ő ugyanis idejében, még 2005 tavaszán megtudta, hogy *Tragédia*-előadás készül Münchenben, az előadások időpontjai: 2005. június 29., 30. és július 1. Miután sikerült felvennem a kapcsolatot a soproni születési Horváth Krisztinával, a szöveggény készítőjével és az előadás rendezőjével, kiderült, hogy az ottani egyetem végzős diákja (arra viszont már nem emlékszem pontosan, hogy rendező vagy dramaturg szakon), és a szereplők is színíróvendékek lesznek. Az előadás dokumentálását javasoltam neki. Ez az én felfogásomban gyakorlatilag azt jelentette, hogy el kell végezni az előadás digitális rögzítését (DVD-film), és meg kell jelentetni a szöveggényt. Az előbbi értelemszerűen ő oldotta meg, így az utókor bármikor megtekintheti a 2005-ös müncheni előadást. Az utóbbira a Madách Irodalmi Társaság vállalkozott; a kötet végén a szereplők arcképe mellett rövid életrajzok is helyet kaptak, továbbá az eredetileg A/3-as méretű, zöld színű papírra nyomott plakát. Ma is ez az egyetlen előadása Madách művének, amely nemcsak megtekinthető, de a szöveggénye is (nyomtatott formában) rendelkezésre áll.

2000-ben jelent meg az utolsó *olasz* fordítás is, amelynek elkészítését és kiadását Fáj Attila filozófus, egyetemi tanár szorgalmazta, aki akkor már évtizedek óta Itáliában élt, s aki korábban a *Tragédiával* kapcsolatban is több tanulmányt tett közzé. (Imre Madách, *La tragedia*

dell'uomo, Traduzione di Umberto Viotti e Vittoria Curlo, Edizione dell'Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2000.) Az előszót is ő írta a kötethez. A két fordító egyike, Vittoria Curlo egyébként Fáj Attila felesége volt.

Az orosz fordítók egyike, Jurij Guszev, már jóval a mű megjelenése előtt megkeresett: több kérése és kérdése is volt. Felhívtam a figyelmét arra, amire (sok egyéb mellett) minden fordítót figyelmeztetni kellene: a műben nyolc helyen fordul elő a 'társaság' szó, amelyet négy helyen társaságnak, négy helyen viszont társadalomnak kell fordítani. S hogy mit lehet mondani a végeredményről? Ez minden idők legkomolyabb, legigényesebb idegen nyelvű *Tragédia*-kiadása. (Имре Мадач, *Трагедия человека*, Издание подготовил Ю. П. Гусев, [Перевод, Ю. П. Гусев и Д. Ю. Анисимова], Наука, Москва, 2011.) Önmagában az is sokat mondó, hogy az Orosz Tudományos Akadémia kiadója, a Nauka jelentette meg, de a 624 oldalas terjedelem is elgondolkodtató adat, hiszen ennek kevesebb mint a fele Madách műve. A többi tanulmány, kép és egyéb információ (pl. Madách újjlenyomata). Azt talán mondanom se kell, hogy mindez kemény kötéstáblával ellátott kiadványban.

Spanyolul 2000 előtt csak a kubai Piñera fordítása jelent meg, igaz, azt három alkalommal is kiadták. Sokan voltak elégedetlenek vele; Piñera nem tudott magyarul, Rousselot francia fordításából dolgozott. Példátlanul szigorú, már-már sértő szavakkal illette a fordítót az a kritikus, aki anyanyelvi tudását, kifejezőképességét egy átlagos karibi hivatalnokéhoz hasonlította. (Nem kizárt, hogy a hazájában költőként is számon tartott fordító helyett valójában Kuba került a kritikus célkeresztjébe.) Mindenesre többen is késztetést éreztek arra, hogy új fordítást készítsenek.

Szél Erzsébet fordítása még 1972-ben készült, legalábbis ez az év-szám állt azon a gépiraton, amelyet munkahelyemen, az OSZK Kéz-irattárában találtam. Miután felvettem a kapcsolatot a Madridban élő Szél Erzsébettel (aki eredetileg balett-táncos, koreográfus volt, később íróként és műfordítóként tevékenykedett), sikerült megállapodnunk a kiadásban, így aztán 2006-ban napvilágot látott ez az átültetés is. (Imre Madách, *La tragedia del hombre*, Traducción del húngaro: Elisa-

beth Szél, Adaptation: Pedro Javier Martinez, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2006.)

Ekkoriban már Grosschmid Péter révén tudtam róla, hogy ugyancsak Madridban élő unokabátyját régóta foglalkoztatja a fordítás gondolata, így nem lepett meg, amikor egy alkalommal át is nyújtotta a megjelent mű több példányát. (Imre Madách, *La tragedia del hombre*, Primera versión castellana directa del húngaro realizada por Pablo Grosschmid, Con ilustraciones originales inéditas de Adela de Crouÿ-Chanel, Circulo rojo – Clásicos universales, Número 1, [Sevilla?], 2010.) Az inspiráció jobb megértéséhez nem árt tudnunk, hogy Grosschmid Péter és Pál Madách Alice unokái, vagyis a költő öccsének, Madách Károlynak a dédunokái. A művet lefordító Pálnak pedig gr. Crouÿ-Chanel Adél, az illusztrátor az édesanyja.

Ilyen előzmények után, az említett fordítások ismeretében, Asztalos Lajos úgy látta, hogy érdemes lenne még egyszer lefordítani a művet spanyolra, és ezt meg is tette. (Imre Madách, *La tragedia del hombre, Poema dramático*, Traducido del original húngaro por Lajos Asztalos, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2013.) Pillanatnyilag ő az egyetlen műfordító, aki két különböző nyelven is (galego és spanyol) közre adta a művet.

Szerb nyelven több fordítás is készült, míg nem 2008-ban Újvidékről kerestek meg azzal a kéréssel, hogy adjuk ki Sava Babić nemrég elkészült szerb fordítását. Miután felvettem a kapcsolatot a fordítóval, a következő év elején a szerb fordítás megjelentetésére valóban sor került, mégpedig egy szerb kiadóval közösen. (Имре Мадач, *Човекова трагедија*, Драмска поема, Превод с мађарског и поговор Сава Бабић, Предговор Иштван Сели, Књижевно друштво „Мадач” – Будимпешта–Тардис – Београд, 2009.) Addigra már azt is tudtam, hogy akkoriban Sava Babićot a legjobb szerb műfordítóként tartották számon. A későbbiekben egy alkalommal Balatonfüreden, az ottani fordítóházban találkoztam vele. Lelkesen mutatta azt a munkáját, amelyre szemmel láthatóan igen büszke volt: Hamvas Béla műveinek akkor már több mint húsz kötetből álló szerb nyelvű kiadását. Elmondta, hogy éppen olyan Hamvas-leveleket fordít, amelyek még magyarul se jelentek meg. A kötethez előszót író Szeli István

merte az addig megjelent szerb *Tragédia*-fordításokat, és az előszavában össze is hasonlított néhány fordításrészletet.

Itt tartottunk tehát 2017 tavaszán. Összegezve: 2000-től kezdődően 14 nyelven és összesen 21 kiadásban jelent meg *Az ember tragédiája*. Biztosan készültek még más fordítások is, amelyek vagy nem jelentek meg, vagy valamiért nem jutott el a megjelenésük híre Magyarországra. A fentiekben csak a megjelent fordításokról volt szó. Pedig tudjuk, hogy Dzsakartában indonéz nyelven is előadták a *Tragédiát*. A fordítás valószínűleg nem jelent meg nyomtatásban, mivel a hozzám eljuttatott indonéz szöveg még a 10%-át sem teszi ki a műnek, ami első pillanatban meglepő, hiszen ehhez mérten hosszú, csaknem kétórás volt az előadás. Ennek oka vélhetően az archaikus, a mozgásra és a nem verbális hanghatásokra jóval nagyobb súlyt helyező előadásmód lehetett.

Befejezésként álljon itt az, amit az MTI 2009. július 14-én írt a dzsakartai előadásról: „Indonéz nyelven is bemutatták *Az ember tragédiáját*, a délkelet-ázsiai szigetországban. Madách Imre műve – Örkény István *Tótékja* után – a második magyar színdarab, amelyet indonéz nyelven láthat a közönség – közölte Illés Mihály nagykövet kedden az MTI-vel. A világ negyedik legnépesebb országában az áprilisi Örkény-bemutató után most a Keliling Színház *Az ember tragédiáját* vitte színre. A premiért októberre tervezték ugyan, ám amikor a színház vezetése megtudta, hogy a magyar nagykövetnek lejár a mandátuma és július közepén hazautazik, a bemutatót előrehozták és Illés Mihály július 10-i búcsúfogadása után, a jakartai Usmar Ismail Hall színpadán tartották meg meghívott közönség előtt. A nagykövet közlése szerint a Madách-színmű indonéz nyelvű változatát Thomas R. Mark angol nyelvű fordításából Aditiya Jaya készítette. *Az ember tragédiája* szünet nélküli, kétórásra rövidített változatát a hagyományos jávai népszínházi stílusban, zenei aláfestéssel adták elő. A jávai tradicionális népszínház gyakran él azzal, hogy női szerepet férfi, férfit viszont nő játszik, s Lucifer női intrikusként nagyban elősegítette a madáchi üzenet eljuttatását a mai indonéz közönséghez – jegyezte meg Illés Mihály. Hozzátette: Rudolf Puspa, a színház rendezője a darabbal kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy 2009 Indonéziában a választások éve és a madáchi

gondolatok most igazán aktuálisak a 240 milliós országban. A Madách-darabot a szeptember végén befejeződő muzulmán böjti hónap után kezdik majd játszani. A »keliling« szó »utazót« jelent, s nevéhez híven a színház bérelt termekben mutatja be produkcióit. A 35 éve alapított együttes több ausztráliai, ázsiai, afrikai és európai színházi fesztiválon szerepelt már – jegyezte meg a magyar nagykövet.”

* * *

A tanulmány megjelenésének idején jutott a tudomásomra, hogy 2017-ben az azeri mellett még egy fordítása jelent meg a *Tragédiának*: a korábban már két ízben (1977-ben és 1984-ben) kiadott grúz fordítás ismét napvilágot látott Tbilisziben, az 1984-es kiadáshoz hasonlóan ezúttal is Zichy Mihály rajzaival.

Meteorológiai jelenségek Madách korában*

Madách ifjúsága a reformkorra esett, 1837-től 1840-ig Pesten tanult az egyetemen. Az időjárási eseményekről sajnos nem számolt be édesanyjának írt leveleiben, egyes esetekben mégis következtetni lehet azok tartalmából a levegő hőmérsékletére. 1837. december 17-én írta: „A hidat 14-ben kivették, bár még jég nem megy.” Vagyis a Pestet és Budát összekötő hajóhidat ezek szerint ebben az évben december 14-én kellett szétszedni. 1838 december vége felé pedig ezt olvassuk az egyik levelében: „Két pulyka az úton megfagyott.” Pesten ugyanis Madách és két öccse részére egy kisebb háztartást tartott fenn édesanyjuk, Majthényi Anna: egy szolgálóval, egy nevelővel és egy szakácsnővel. Az élelmiszert rendszeresen szekér vitte nekik Alsósztrégováról. De nem egyenesen Pestre, hiszen ekkora távolságot (kb. 120 km) legfeljebb váltott lovakkal lehetett volna egy nap alatt megtenni. Az utazások alkalmával minden esetben Csesztvén töltöttek egy éjszakát. Ezek szerint a pulykáknak túl hosszú volt a Csesztvétől Pestig tartó út. Ugyancsak 1838 december végén írta: „Már a hidat kivették, és sok jég megy a Dunán.” Arról viszont semmit sem tudunk, hogy 1838. március 15-én, a pesti árvíz idején mi történt Madách Imrével. Az biztos, hogy Pesten tartózkodott, március 31-én ugyanis egy Alsósztrégováról keltezett levelében azt írta, hogy előző napon érkezett haza. Nem lehetett tehát két héttel korábban otthon. (Csak tavasszal és nyáron volt szünet az egyetemeken, a tavaszi szünet időszakába pedig mindig beleesett húsvét is. 1838-ban április 15-én volt húsvét vasárnapja.) Az információhiánynak van egy kézenfekvő oka: nem volt kinek írnia, mert ekkori két levelezőpartnere: édesanyja és barátja, Lónyay Menyhért (aki az évfolyamtársa volt) szintén Pesten tartózkodott.

A Madách fiúknak (és a személyzetnek) édesanyjuk a mai Kálvin téren (akkor Széna térnek nevezték) bérelt lakást, az pedig egy korabe-

* Légkör 2017/2. 93–94.

li litográfián jól látható, hogy a református templom és az attól balra álló ún. oroszlanos ház vízben állt¹ (ez a két épület a mai napig megmaradt a tér egykori házaiból, a többit lebontották azóta, így azt az épületet is, ahol a Madách fivérek laktak). A család tehát közvetlen tapasztalatokat szerezhetett március 15-én az árvírről.

Ebben az időszakban a műveltség még elképzelhetetlen volt természettudományos műveltség nélkül, így az értelmiség széles körében váltak ismertté az árvízzel kapcsolatos mérési adatok és magyarázatok. Madách egyetemi évei alatt előfizetett az Athenaeum c. hetente kétszer megjelenő lapra, amelynek szerkesztői (Toldy Ferenc, Vörösmarty és Bajza) irodalommal foglalkoztak ugyan, ám a lapban hasonló terjedelmű tudományos és szépművészeti tárgyú írások, az előbbin belül pedig a természettudományos cikkek túlsúlyát lehetett megfigyelni. Az árvízzel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat is ebből a lapból ismerhette meg az ifjú költő. 1838 nyarán Vásárhelyi Pál írt több részből álló tanulmányt a lapban *A' budapesti állóhíd' tárgyában* címmel. (Nem elírás, nem hivatalosan már ekkor használták a Budapest elnevezést!) A lap július 5-i számában éppen egy olyan folytatást olvashatta a cikksorozatnak Madách, amely nem a tervezett állóhídról, hanem teljes egészében a március 15-i árvírről szólt.² Vásárhelyi egy érdekes empirikus megfigyeléssel kezdte az írását: a Dunán a jég beállásakor mért vízszint mindig alacsonyabb volt, mint a tél végi jégzajlás megindulásakor mért vízszint. Ennek illusztrálására az 1818-tól 1836-ig tartó időszak pesti adatainak táblázatát közölte. Mint emlékeztet, a visszaduzzasztott víz volt a március 15-i árvíz fő oka, amit a Csepel-szigetnél feltorlódott jég idézett elő. A veszélynek egyébként voltak előjelei, hiszen már január 6-án volt egy kisebb áradás, 6,5 méteres vízszinttel, ami a téli időszakban nagyon magas vízállásnak számított. A cikk egyik érdekessége, hogy bizonyos iskolázottságot feltételezett az olvasóról, hiszen egy olyan képlet is volt benne, amelyben négyzetgyökjel szerepelt.

A következő év nyarán is érdekes jelenségnek lehetett volna tanúja Madách, ha szűkebb szülőhazájában, Nógrádban tartózkodik. 1839. június 30-án ugyanis „Balassagyarmathoz közel nagy hó esett”.³ Ek-

kor azonban Pesten volt, és feltehetően a vizsgákra készült; csak egy hónappal később utazott haza.

Egy későbbi és jóval ritkább természeti jelenséget azonban esetleg ő maga is láthatott. 1851. december 18-án „Holdszivárványt láttak Balassagyarmaton”.⁴ Ekkoriban Cseszvént tartózkodott, de elég gyakran bejárt a néhány kilométerre fekvő Balassagyarmatra. Az eseményt életrajzi regényének írója, Harsányi Zsolt több helyen is megemlíttette különböző írásaiban, de eltérő időpontokkal; a forrás nyilván a Pesti Napló lehetett, hiszen Réthly Antal is arra hivatkozott.

Madách korában az időjárást a stratégiai fontos területeken, így pl. a közlekedésnél és hírközlésnél figyelembe kellett venni. Látszólag érthetetlen, hogy a korabeli posta Nógrád megyeszékhelyéről, Balassagyarmatról miért Rétságon keresztül vitte a leveleket a szomszédos Hont megyeszékhelyére, Ipolyságra? Hiszen ez hatalmas kerülő út! Nem volt a két Ipoly menti város között közvetlen út? Nyilván volt, de nem mindig lehetett használni. Az elmúlt években is volt rá példa, hogy az Ipoly helyenként elöntötte a part menti utakat, és egy időre akadályozta a közúti közlekedést. El lehet képzelni, hogy Madách korában milyenek lehettek áradások idején az útviszonyok. A postának azonban áradások idején is működnie kellett, ez a magyarázata a kerülőútnak. Az Ipolyt persze nem lehetett minden esetben megkerülni, a postai küldeményeknek valamiképpen el kellett jutniuk a túlsó partra is. Egyetlen pontja volt a folyónak, ahol ezt áradások idején is biztosítani lehetett: a Nógrádszakál melletti Rárópuszta. Itt volt ugyanis az Ipoly egyetlen kőhídja. Ennek megfelelően Nógrádszakálban is volt egy postaállomás, ez volt az Alsósztregovához legközelebbi, Madách is ezen a postaállomáson keresztül küldte, ill. kapta a leveleket. (Ez a korabeli címzésekből derül ki, amelyeken az útvonalat mindig fel kellett tüntetni. Egy Pestről küldött levél címzése így nézett ki: Vác – Rétság – Balassagyarmat – Nógrádszakál – Alsósztregova. Erre többek között a teljesen azonos nevű települések miatt is szükség volt: pl. több mint 20 Szentmárton nevű község volt akkoriban. Csak a XIX. század végén kezdték egyértelműsíteni a helyneveket. De pl. az utolsó hivatalos magyar helynévtár szerint 1913-ban még mindig két Brassó volt: egy nagyváros a Székelyföldön és egy apró falu Hunyad vármegyében. Az

idősebbek még emlékezhetnek rá: valaha a csehszlovák térképeken Praha I-gyel jelölték az ország fővárosát, Prágát, és Praha II-vel Gácsprágát.)

Az időjárásnak és az útviszonyoknak a kapcsolata azonban egy ponton jelentősen eltért a napjainkban megszokottól. Madách unokaöccse, Balogh Károly írta, visszaemlékezve az Alsósztregován töltött gyermek- és ifjúkorára: „A telek hidegek voltak, mintha általában hidegebbek voltak volna abban az időben. De különösen hidegek voltak azok a sztregovai völgyben. Észak felől nyitott kapuján csak úgy áradt be a tótság hegyeinek fagyos lehelete. Nem voltak most bukkánók, zöke-nők, kátyúk, gidrek-gödrök a völgyi utak egész vonalán. Eligazított mindent, s betakart tiszta fehér, vastag, puha palástjával a legjobb útmester – a hó.”⁵

A fagy önmagában kevés volt a kedvező útviszonyokhoz. Igaz, hogy nem akadtak el a szekerek és hintók a kátyúkban (amire tavasztól őszig mindig lehetett számítani), de a fagyott földön dőcögő járművön legalább olyan kényelmetlen volt az utazás, mintha napjainkban egy úton folyamatosan helyeznék el a fekvő rendőröket. Am ha a fagy kellő mennyiségű hóval párosult, akkor egyszeriben ideálissá váltak az útviszonyok (helyenként nem is kellett az úttal törődni, sík vidéken akár „toronyiránt” is elindulhatott a jármű). Persze, ilyenkor az erre a célra sokkal alkalmasabb szánnal történt a közlekedés.

Amikor 1862 januárjában Madách megkapta *Az ember tragédiája* 20 tiszteletpéldányát, amelyeket Arany János postán küldött el neki, éppen ideális volt az időjárás az utazáshoz: kemény tél volt, nagy hóval Alsósztregován. Az ismerősöknek szánon vitte el a költő a művét.

Ez a példa azért is érdekes, mert kiderül belőle, hogy van valami, ami az elmúlt 150 évben gyorsabb ütemben változott, mint az időjárás, ez pedig a társadalomnak az időjáráshoz való viszonya. Mostanában tavasztól őszig könnyebb a közlekedés, hiszen a magasított aszfalt utakról lefolyik az esővíz; ugyanakkor az ilyen utak kiváló hófogók is, így aztán nem csoda, hogy szeles időben több méteres hótorlaszok alakulnak ki, különösen ott, ahol a magas és nagy közegellenállású kamionok kedvezőtlen aerodinamikai tulajdonságukkal (amely a mozgá-

sukra merőleges irányban még rosszabb) tovább növelik a hóakadályokat.

Madách életében volt egy Magyarországon ritkán látható jelenség: az északi fény. Ezt egy azóta sem tapasztalt erősségű napkitörés idézte elő 1859. szeptember 1-jén. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban, de más országokban is megfigyelték a sarki fényt, éspedig olyan helyeken is, amelyek Magyarországnál is délibb fekvésűek. (Ez volt az első eset, amikor a napkitörésnek a társadalmi hatását is észlelni lehetett: a távírók jelentős része ugyanis tönkre ment: a távvezetékekben indukált áram sok helyen tönkre tette a jelfogókat.) Csak sajnálhatjuk, hogy erről Réthly Antalnál csak egy debreceni megfigyelés alapján értesülhettünk;⁶ úgy látszik, a korabeli sajtó nem foglalkozott az esettel, hiszen ha Debrecenben megfigyelték, akkor nehéz elképzelni, hogy sehol másutt nem észlelték a Kárpát-medencében. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a jelenséget az a nem túl nagy számú megfigyelő sem ismerte fel, aki már hallott róla, ezért aztán senki sem tulajdonított különösebb jelentőséget a szokatlan fényjelenségnek. Ami Madáchot illeti, ő a természettudományos tárgyú feljegyzéseiben a sarki fényre is tett egy utalást: „Nordlicht – földmagnetizmus”.⁷ Valamit tehát tudott az aurora borealisról; az utalásból arra következtethetünk, hogy feltehetően egy német nyelvű könyvben vagy folyóiratban olvasott róla és a földmágnességgel való kapcsolatáról. Egyáltalán nem biztos azonban, hogyha esetleg látta, akkor azzal is tisztában volt, hogy mit lát; az előzetes ismeretek olykor nem elősegítik, hanem gátolják a felismerést, az azonosítást. Talán nem hitt volna a szemének, és arra gondolt volna, hogy képtelenség az északi szélességnek ezen a fokán sarki fényt látni, s mivel annak színe a debreceni észlelés szerint „veres” volt, inkább egy távoli tűzvész által előidézett légköri jelenségre gyanakodott volna.

Jegyzetek

1. NÉMETHY Károly (szerk.), *A pest-budai árvíz 1838-ban*. Budapest Székesfőváros kiadása, Bp., 1938. 9. kép.
2. VÁSÁRHELYI Pál, *A' budapesti állóhid' tárgyában*. Athenaeum 1838, II. félév 2. sz. (1838. július 5.) 25–35.
3. RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. I. k.* OMSZ, Bp., 1998, 408.
4. RÉTHLY Antal, i. m. 484.
5. BALOGH Károly, *Gyermekkorom emlékei*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 1996, 100.
6. RÉTHLY Antal, i. m. 502.
7. HALÁSZ Gábor (szerk.), *Madách Imre összes művei II.* Révai, Bp., 1942. 793.

[Megemlékezés]*

Amikor Madách halála után édesanyja véletlenül megtalált egy vers-kéziratot, vélhetően a családi könyvtár egyik kötetének lapjai között, első pillanatban talán azt sem tudta, hogy kinek az írását látja a papírlapon. A ceruza nyoma már elhalványult, és sok volt benne a javítás is. Aztán rájött, hogy ezt a verset sem írhatta más, csakis a legidősebb fia.

Ha korábban került volna a kezébe, bizonyára azt írja a lap aljára, hogy „Emi”, hiszen így nevezték családi körben a költőt, ezzel emlékeztette volna magát (vagy az őt túlélő családtagokat) arra, hogy ezt is a fia írta. De most már öreg volt, nem önmagának, hanem az utókor-nak, a majdani kutatóknak kellett üzenetet hagynia, és némi töprengés után ugyanazt írta oda, amit most Önök is olvashatnak az alsósztrégovai síremlék talapzatán: „Madách”. Ilyen egyszerűen, keresztnév nélkül. Szokatlan megoldás, különösen egy édesanyától.

Majthényi Anna bizonyára jól ismerte a Madách család hatszáz éves történetét, hiszen házassága révén már több mint fél évszázada ő is ennek a családnak volt a tagja, amikor a vers a kezébe került. Tudta, hogy hány jeles hadvezér, politikus és költő volt a családban; némelyikük a megye határain túl is ismertté tette a Madách nevet. De amikor a verset megtalálta, akkor már azt is tudta, hogy minden ősenek az emlékéét elhomályosítja a fia, mert mostantól kezdve a Madách név egyet jelent majd övele. Senki sem fogja a jövőben megkérdezni, vajon melyik Madáchról van szó, melyikük írhatta a verset, főleg tehát odaírnia a keresztnévet.

A név azóta is felidézi mindannyiunkban *Az ember tragédiája* alkotóját, akinek fő művét minden korban egy kicsit másképp látjuk: mást emelünk ki belőle, máshová tesszük a hangsúlyt. Nemcsak mi, olvasók vagyunk ezzel így, de a színházi rendezők is, akik kénytelenek a hosszú szövegből kisebb-nagyobb részeket kihagyni. Az eltérő látásmódokat

jól jellemzi az illusztráció-sorozatok sokfélesége: Zichy Mihálytól napjainkig. Maga Madách is helyenként látszólag önkényesen emelt ki bizonyos történelmi eseményeket, olykor egészen rejtett módon.

Néhány éve, egy orosz *Tragédia*-fordításhoz írt kísérőtanulmány munkálatai közben gondolkodtam el azon, hogyan magyarázhatnám meg az orosz olvasóknak, hogy miért éppen Hunyadi János neve került a műbe. Hiszen legalább 3–4 olyan magyar történelmi személy van, aki híresebb nála, akinek a neve előbb eszünkbe jut, mint éppen az övé. Ekkor ébredtem csak rá, hogy korábban sohasem gondolkodtam el ezen, sőt, amennyire meg tudom ítélni, soha senki sem indokolta meg: vajon miért éppen Hunyadira esett Madách választása?

Pedig a válasz egyszerű. A *Tragédia* a világtörténelemről szól, Madách példáiban egytől egyig a világ történelmének és kultúrájának nagy személyiségeit említi, bár sokszor csak mellékszereplőkként jelennek meg a műben: mint Péter apostol, aki csak a római szín végén szólal meg, vagy Platón, Michelangelo, Cassius, Luther, akiknek csak egy-két mondatos szerep jut. Vannak persze kivételek is: Kepler és Danton főszerepet kapott, az előbbi nem is egy, hanem két színben. De mi köze van a világtörténelemnek a Kárpát-medence történelméhez? Ezen nyilván Madách is elgondolkodott.

Aztán megtalálta a lehangoló választ: majdnem semmi. Az itt élők többnyire csak elszenvedték, de ritkán alakították a történelmet. Azokban a kivételes időszakokban, amikor maguk alakították, s nem kívülről kényszerítették rájuk, olyankor is inkább csak a saját történelmüket, amelynek a világtörténelemre nem volt hatása. De volt egy kivételes nap a Kárpát-medence történetében: 1456. július 22. Az iszlám invázió megállítása valóban világtörténelmi jelentőségű volt, ezért került be egyetlen magyar névként a *Tragédiába* éppen Hunyadi neve.

Nem véletlen, hogy iszlám invázióról beszéltem, nem pedig török vagy oszmán terjeszkedésről. Madách világossá tette olvasói számára, hogy Hunyadi nem egy országot védelmezett (még kevésbé egy népet), hanem elsősorban egy eszmét, hiszen Lucifer ezt mondja az eskimó színben:

*Elhangzott 2015. október 9-én Alsósztrégován, a síremlék előtti koszorúzásnál.

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcséjén:
Mi lesz első hőseiből a keresztnek?

Vagyis Madách szerint nem a bizánci hitvitázók voltak az első keresztény hősök, akik váltakozva küldték egymást máglyára, a pillanatnyi hatalmi és ideológiai erőviszonyok szerint, de nem is Tankréd, a Szentföldről visszatérő kereszteslovag, hanem Hunyadi. Ő történetesen a keleti fronton harcolt, ahol az iszlám vallás oszmán-török katonái próbáltak meg betörni, míg mások a nyugati fronton, az Ibériai-félszigeten egy másik muzulmán népnek, a móroknak a viasszaszorítására tettek ekkor még eredménytelen kísérletet.

Érdekes, hogy ez a vallásháború, az európai történetírás szóhasználatára és szempontrendszerére alapján, egyáltalán nem volt mindkét oldalon egyértelmű. Európának ebben a régiójában igen gyakran a törökök elleni küzdelemről beszéltek, ugyanakkor a másik oldalon sohasem a magyarokat, szlovákokat, szerbeket, románokat vagy a többi itt élő népet tekintették ellenségnek, hanem a „hitetleneket”. Vagyis éppenséggel a másik fél tette egyértelművé, hogy itt vallásháborúról van szó: nem a törökök törekedtek Európa leigázására, hanem az iszlám hit harcosai: keleten a törökök, nyugaton a mórok.

Hölgyeim és Uraim, tisztelt Megemlékezők! Amikor elkezdtem tűnődni azon, mit is mondjak majd Madách halálának 151. évfordulóján, először nem gondoltam arra, hogy aktualitásokról fogok majd beszélni. Nem is ezzel kezdtem mondandómat, hanem egy ifjúkori verskézirat különös sorsáról beszéltem, egy furcsa anya–fiú kapcsolatáról. Aztán mégiscsak napjaink felé kanyarodott a mondandóm.

Az irodalmár hajlamos arra, hogy a nagy mű mögött a jelentős alkotót lássa. Magam is így vagyok ezzel, hiszen amikor kutatok, akkor egy pillanatig se gondolok a huszadik századra, a huszonegyedikre még kevésbé, eszembe se jut az a világ, amelyben élek, csakis az lebeg előttem, amelyben Madách Imre élt. De amikor egy megemlékezésen beszélek róla, akkor teljesen megváltozik a nézőpontom, mert olyankor én sem Madáchot látom, mint ahogyan a *Tragédia* olvasása-

kor Önök sem Madáchot látják, hanem inkább Madách szemüvegén át a világot, napjaink világát. És ez így van rendjén: ez a mű azért örökérvényű, mert bárhogyan változik is a körülöttünk lévő világ, Madáchnak az a szemüvege, amelyet *Az ember tragédiájának* nevezünk, mindig megmutat belőle valami újat.

Az ember tragédiája keletkezése és sikerének okai*

Madách Imre fő művének fennmaradt egy vázlatlapja, amelyen többek között ez áll: „kezdtém 1859 Feb 17 végeztem 1860 Mar 26^{án}”.¹ Ennek alapján sokáig élt az a hiedelem, hogy valóban 13 hónap alatt született meg a drámai költemény, pedig valójában csak a végső szövegváltozat keletkezési idejéről van szó. Ez kiderül, ha megnézzük a szerző más műveit is: találunk köztük olyan drámát, amelynek az elején hasonlóképpen szerepel a kezdés és a befejezés időpontja, annak ellenére, hogy a műnek fennmaradt egy fiataalkori változata is. A kutatók azért is hitték úgy, hogy nem volt korábbi változata a műnek, mert a szerző jegyzetei, feljegyzései között mindössze két olyan mondatot találtak, amely a fő művével kapcsolatba hozható. Tudnunk kell azonban, hogy ha egy újabb szövegváltozattal elkészült, akkor a korábbi általában megsemmisítette. Műveihez kapcsolódó jegyzetek csak a félbehagyott írásoknál maradtak fenn, ill. olyan esetekben, amikor elégedetlen volt az eredménnyel, és a mű átdolgozását tervezte.

Alkotáslélektani szempontból is valószínűtlen az a feltételezés, hogy a ránk maradt kézirat lett volna az egyetlen, az első és egyben utolsó változata *Az ember tragédiájának*. Madách kéziratai tele vannak javításokkal, sokszor ugyanazt a verset vagy drámát, amelyet fiatalon egyszer már befejezett, később ismét elővette és átdolgozta. De a sokszoros javítás ellenére egyetlen műve sem közelíti meg fő művének a színvonalát. Persze ez csak spekuláció. Szerencsére volt egy kortárs is, aki emlékirataiban feljegyezte, amit a szerzőtől hallott műve keletkezésével kapcsolatban. Ennek köszönhetően megszabadulhatunk egy közel száz éven át tartó mítosztól. Ez a mítosz röviden úgy szólt, hogy a börtönből (ahol politikai fogolyként tartották őt fogva csaknem egy éven át) szabaduló költő arra érkezett otthonába, hogy a felesége távollété-

Megjelent: Имре Мадач, *Трагедия человека*, Издание подготовил Ю. П. Гусев, (Перевод, Ю. П. Гусев и Д. Ю. Анисимова), Наука, Москва, 2011. 363–391.

ben megcsalta őt. Ezután elvált, és a világban és a nőkben való csaldottságát drámai műbe öntötte. Élete utolsó tíz évét szinte remeteként töltötte abban a kastélyban, ahol megszületett. Ott írta meg 13 hónap alatt *Az ember tragédiáját* is. Látni fogjuk, hogy ebből szinte semmi sem igaz (talán még az sem, hogy megcsalta őt a felesége, bár kapcsolatuk valóban megromlott, és válással ért véget), Madách élete végéig élénk társasági és közéleti életet élt: bálókba járt, legalább két szexuális kapcsolata volt a házassága utáni időkben, országgyűlési képviselő volt, a megyei gazdasági egyesületben tevékenykedett² stb.

Az ősforrás: *Lucifer*

Az 1861-es országgyűlésen Madách Imre találkozott Pétery Károllyal, író- és képviselőtársával (a hagyomány nem szól arról, vajon ott ismerkedtek-e meg), s július 20-án közösen utaztak vidékre, Madách barátjához, Szontagh Pálhoz.

Madách az esti-éjszakai út során feltűnően rossz hangulatban volt, s ennek okát állítólag el is mondta barátjának, aki azonban nem kívánta egyértelművé tenni emlékirata olvasói előtt az okot. (A dátum alapján aligha lehet kétséges az ok: e napon született felesége, Fráter Erzsébet, s ugyanezen a napon volt a házassági évfordulójuk is.)

A költő szokatlanul közlékeny volt ezen az estén: elmesélte Pétery Károlynak azt is, hogyan született fő műve, *Az ember tragédiája*. Pétery emlékiratának a címén kívül – *Kirándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontagh Pálhoz* – csupán azt a kivonatát ismerjük, amelyet unokaöccse, Túri Mészáros István közölt belőle az emlékiró halála után. Az alábbiakban ennek a közlésnek a vonatkozó részeit idézzük.³

„[...] mikor félévi letartóztatásom után Pozsonyból az Újépületbe hurcoltak: lassankint borzadva vettem észre, hogy lelkem megtörik az iszonyú börtön sötét falai közt, a hol *a napvilágtól is meg voltam fosztva*.

Akkor éreztem, hogy mi az a magán-börtön.

De nem adtam meg magam küzdelem nélkül sötét gondolataimnak. Felújítottam emlékemben a forradalom dicső napjait, átfürkészttem életem, ifjúságom, családi köröm minden szebb emlékét, hogy a sötét le-

hangoltságot, mely a hosszas magán-börtönben vérem minden cseppjét megmérgezte, eltávolítsam magamtól. Az *örüléstől* féltem.

Az auditor kikeresett pokoli kínzással V. S.-t és egy nálunk szolgált porosz tisztet – nevét elfelejtettem – vezetett el naponkint börtönöm előtt. Ezekkel találkoztam rövid délutáni sétáimon. Iszonyú volt ezekre a testileg-lelkileg megtört áldozatokra rá is nézni. Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azelőtt személyesen ismertem. [...]

Egy végerőlködéssel leráztam magamról a sötét kétségbeesést, s valamennyire nyugodtabb módokról kezdtem gondolkodni. Miként távoztassam el magamtól az őrző rémeit, melyek vázkarjaikkal megfojtással fenyegettek.

Amint szénéztem szűk börtönömben, mintegy a gondviselést hívva segítségül, *egy krétadarabot vettem észre az asztalom alatt*. Valószínűleg a börtönőr ejtette el, mikor reggelimet behozta.

Mintha egy jótékony szellemsugár világította volna meg börtönömet és sötét kedélyemet: *tervem abban a percben* készen volt.

– Írni, dolgozni fogok – susogám magamban – kedélyem szórakoztatására. A terv rögtön tette lőn. *A fenyőfaasztal lett* pergamenem.

Minden nap egy-két jó barátom emlékkönyvébe készítettem verset; s miután megírtam, tüstént betanultam s aztán letöröltem, hogy a börtönőr vagy auditor észre ne vegyék és íróeszközömtől meg ne fosztassam.

Mikor krétám elfogyott, nagy jutalom ígérete mellett sikerült magamat ezzel az íróeszközzel ellátni.

De idő múltán azt vettem észre, hogy kedélyem ismét sötétülni kezd, s hogy már nem szórakoztat ez a neme a költészetnek.

Másodszor egy drámát írtam. Ez is hamar elkészült. Ezután egy regénybe kezdtem, de azt félbehagytam. *És ekkor kezdtem hozzá az »Ember tragédiájá«-hoz.*

Először Lucifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végéig kihúztam az időt.

Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.

Kiszabadulásom után békét hagytam az irodalomnak, de úgy hiszem, 56-ban, midőn a keleti hadjárat után ismét eltűnt a felszabadulásnak minden sugára: újra hozzáfogtam költői művemhez és rövid félbeszakításokkal még 57-ben be is fejeztem. *Most csak azt nem tudom, mitévő legyek vele. [...]*”

Nehéz megmondani, hogy milyen lehetett a mű első változata, a *Lucifer*, amely csak a szerző memóriájában létezett, de az elmúlt években valaki kísérletet tett rá, hogy rekonstruálja, melyek azok a részek, amelyek többé-kevésbé megmaradtak a végső változatban is. Bárdos József abból a megfigyelésből indult ki, hogy Madách művében nagy számban vannak rimes részek, de még több az olyan rész, ahol nincsen rím. Vajon mi lehet ennek a magyarázata? A kérdés azért is jogos, mert más esetekben vagy verses műről van szó, amely az elejétől a végéig rímel, vagy sehol sincsenek benne rímek. Ez a felemás megoldás egyáltalán nem jellemző a szerzőre, ilyen szempontból tehát *Az ember tragédiája* kivétel. Bárdos feltételezése szerint a börtönben keletkezett változat végig rímelhetett, hiszen így lehetett könnyen memorizálni. Aztán a mű későbbi átdolgozásai során rendre bekerültek nem rimes részek, a javítások révén is csökkent a rimes helyek száma, ezért lett formailag következetlen, felemás a végeredmény.⁴ A rímek azonban egyáltalán nem egyenletesen oszlanak el a 15 színben. A prágai színekben pl., amelyeket erősen önéletrajzi ihletettségűeknek tartanak, egyáltalán nincsenek. Ami érthető is: csak a börtönből való szabadulása után ment tönkre a házassága, csak utána mutathatta be Kepler házasságát olyannak, ahogyan az a művében megjelent. Kepler feleségében, Barbara Müllerben minden későbbi elemző Madách feleségére, Fráter Erzsébetre ismert, ami nem lehet véletlen, és csakis egy későbbi esemény, házasságának a válsága, majd felbomlása inspirálhatta. A londoni szín után szinte egyáltalán nincs már rimes rész. *Ez azt jelenti, hogy a mű első változata a szerző saját koránál érhetett véget!* Madách szerette volna drámai műbe önteni az emberiség történetét, de hosszú ideig nem jött rá a megoldásra, arra, hogy miként fejezhetné be a művét, ha egyszer a történelem a jövőben is folytatódni fog. Ezt is nevezhetnénk spekulációnak, de van egy történet, amely azt támasztja alá, hogy valóban csak az utolsó pillanatban, az utolsó változat megírása előtt találta meg a megoldást.

Egy kortárs visszaemlékezése

Madách első nagy életrajzának szerzője, Palágyi Menyhért, a költő közeli ismerőseinek visszaemlékezéséről így számolt be: „Egy alkalommal – 1858 körül lehetett – Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassagyarmati ügyvéd vendégszerető házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora) és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehetőnek, vagyis költőileg megoldható föladatnak tartanák-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem sejtette, hogy Madách ilynémű tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítette, bár különben sem ő, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecsereben. Jeszenszky fő-érvei voltak, hogy oly műből, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányoznék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy e hősokeket mind egy műbe foglalni lehetetlenség; de ami a fődolog: az *emberiség története befejezetlen*, márpedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom, Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert amely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem is őrzi meg emlékezetünk. Egyébként – mint mondtam – Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minémű költői tervekkel foglalkozik, máskéülben sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később Az ember tragédiája oly országos föltűnést keltett, emlékezett vissza a gyarmati beszélgetésre”⁵

Nehéz megmondani, hogy az emlékezetes történet mely évben játszódhatott: negyven év távlatából Jeszenszky Danó nem emlékezett rá pontosan. Ám mind az „1858 körül”, mind a „négy-öt évvel később”

utalás arra vall, hogy a második, sikertelennek ítélt változattal már elkészült, a harmadikba azonban még nem fogott bele Madách.

A történet idején valószínűleg még nem tudta a szerző, hogy mi a megoldás. Illetve, az az ötlet nyilván már megvolt, hogy a főhős félig ugyan valóban minden történeti színben más és más, félig azonban mégis az egészet végig álmódó Ádám, s hogy a drámai egységet éppen az ő (és Lucifer) személye és személyes megnyilatkozásai biztosítják. Vagyis az egyes színek végén tett megállapítások, értékelések, amelyeket már nem a történelmi szereplők, hanem az egészre rálátással rendelkező Ádám és Lucifer mondanak el, egymással vitázva. De hogy a befejezetlen történelmet hogyan lehetne mégis lezárni, azt ekkor még valószínűleg ő maga sem tudta, hiszen ha tudta volna a választ, akkor talán fel sem teszi a kérdést, vagy ha igen, akkor a vita végén elmondja, hogy a látszólag képtelen feladatnak mégis van megoldása.

Vallás, tudomány, fantasztikum

Nem tudjuk, végül mi adhatta az ötletet Madáchnak a történelem lezárásához. Talán az a felismerés, hogy a mű eleje is bizonyos értelemben a fantázia terméke. Az első színeknek, a vallásos fantasztikum világának érdekes ellentéte lehet egy olyan befejezés, amely a tudományos fantasztikum világára épül. Madách idejében persze még nem létezett tudományos-fantasztikus irodalom. Viszont létezett az a várakozás, amely a jelen gondjainak jövőbeli megoldását a tudományoktól, mindenek előtt a természettudományoktól várta. Mint ahogyan a pozitívizmus is Madách idejében kezdett el terjedni és hatni. A túlzott várakozásokra és a korabeli szélsőséges nézetekre jellemző Madách egyik jegyzete: „A metafizika annak poézise, mit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és a pszichológia is.”

Ugyanakkor a vallásos és a tudományos szemléletnek az összekapcsolása sem volt idegen tőle. Nagyapja szabadkőműves volt (az egyik páholyának a főmestere), könyvtárában 61 szabadkőműves kiadvány szerepelt, amelyeknek nagy részét valószínűleg olvasta is.⁶ Márpedig ez

a mozgalom egy-két nemzedékkel korábban, a 18. században a kor tudósait, művészeit, gondolkodóit egyesítette. (Ateisták azonban elvileg nem lehettek a tagjai. Bár nem számított, hogy ki milyen vallású, és hogy a részleteket illetően miként gondolkodik, de az Istenben való hitet azért megkövetelték a szabadkőműves páholyok tagjaitól.) Nem véletlen, hogy éppen Kepler a mű kulcsfigurája, őt állítja középpontba a szerző, azt a Keplert, aki teológusnak tanult, ugyanakkor korának legjelentősebb természettudósává vált. Vallás és tudomány tehát jól megfér Madách gondolkodásában egymás mellett.

Mégis merész ötletnek látszik a vallásos kerettörténeten belül a tudományra építeni a történelem további menetét, az emberiség jövőjét. Még akkor is, ha figyelembe vesszük a szerző napra kész és rendkívül szerteágazó ismereteit. Clausius 10 évvel *Az ember tragédiája* ránk maradt szövegének keletkezése előtt mondta ki a termodinamika második főtételét, és ezzel összefüggésben az ún. hőhalál-elméletet, amelyre Lucifer utal, amikor a világegyetem végét így jellemzi az első színben: „Míg minden megtelt, míg minden kihűlt, / És megmarad a semleges salak.” Vagyis a hőmérsékletek kiegyenlítődnek, kicsit későbbi modern megfogalmazásban: a rendszer entrópiája növekszik. Vagy egy másik példa: Darwin fő műve, *A fajok eredete* csak 1859-ben jelent meg, mégis, a következő év tavaszán befejezett mű, rejtetten ugyan, de ezzel kapcsolatban is tartalmaz egy kritikai észrevételt. Madách jegyzetei között ezt olvassuk: „Darwin rendszere mégis feltételez egy organizmust legalább, s honnan ez?”⁷ Az élőlények átalakulása, fejlődése tehát érthető, de a költő szerint nemcsak ezt kellene megmagyaráznia egy kielégítő biológiai elméletnek, hanem azt is, hogy az élettel len anyagból hogyan keletkezik az élet? Erre utal a jegyzet, és ugyanez jelenik meg a mű falanszter színében is, ahol a tudós éppen az élet előállításán fáradozik. A szerző tehát igen gyorsan reagált a kor tudományos eredményeire, és ahol alkalma nyílt rá, beépítette azokat a művébe is.

Nemcsak a természettudományok legújabb eredményei, de azok technikai alkalmazási lehetőségei is érdekelték őt. Az alumíniumból az első nagyobb (egy kilogrammos) darabot Párizsban mutatták be 1855-ben. Akkor még az aranynál is drágább volt ez a fém, és ennek megfe-

lelően ékszereket készítettek belőle. A falanszter színben mégis úgy jelenik meg, mint a jövő fême, amely a vasat fogja felváltani: „Ezt az ércet itt / Vannak nevezték, s míg el nem fogyott, / Az alumínert nem kellett kutatni.” Csodálatos, ahogyan a nyersanyagkészletek kimerülését előre vetíti a szerző, bár helyenként kétségkívül naiv az elképzelése. „Nézzétek, milyen roppant széndarab: / Egész hegyek valának illy anyagból, / Az emberek már készen szedheték / Mit most a légből szűr a tudomány / Nagy fáradsággal.” Vagyis úgy képzelte el, hogy a szénbányák kimerülése után a levegőben lévő szén-dioxidból kell majd az élegetett szénét visszanyerni.

Amikor a bibliai kerettörténetbe ágyazott történelem végét, a falanszter színt, az űrjelenetet és az eszkimó színt megírta Madách, végre olyan feladattal szembesült, ahol szerteágazó tudását kamatoztathatta, miközben a fantáziáját is szabadjára engedhette. Korábbi drámaírói próbálkozásai, ha nem is voltak rosszak, de éppen csak meghaladták a kor színvonalát, vagyis nem voltak kiemelkedően jók sem. Legtöbb műve történelmi tárgyú volt, mint példaképéé, Shakespeare-é. (Madách könyvtárából kb. 800 kötet ma is megvan Budapesten, a Nemzeti Könyvtárban. Ebben megtalálható az a német nyelvű Shakespeare összes művét tartalmazó kötet, amelynek a hátsó borítója előtti szennylapján, díszes betűkkel ez áll: „Madách Im1839re”, vagyis 16 éves korában kerülhetett a birtokába a könyv.⁸) S bár ettől a témától a fő művében sem tudott megszabadulni, rá kellett jönnie arra, hogy csakis akkor remélhet sikert, ha teljesen új ötlettel áll elő. Ez az ötlet kezdetben még csak annyi volt, hogy nem egy bizonyos történelmi eseményt vagy korszakot dramatizál majd, hanem magát az össz-emberi történelmet. Vagyis olyasmit, amit korábban senki sem tett.

Még Goethe sem! Akik azzal vádolták Madáchot (és az elmúlt 150 évben mindig ez volt a legsúlyosabb kifogás *Az ember tragédiájával* szemben), hogy Goethe *Faustját* utánozza, azok megfélemedtek arról, hogy bár tagadhatatlan Goethe hatása a szerzőre (könyvtárában a korabeli 40 kötetes Goethe összkiadás is megvolt, és egy-két elkallódott kötet kivételével ma is megvan!), de a *Faust* egészen másról szól, nem az emberiség eddigi, és főképp nem a jövődöbéli történelméről. Azt is zseniálisan megérezte, már a börtönben írt első változatnál is, amit

utóbb így mesélt képviselőtársának: „*Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.*” Az elmúlt százötven évben a magyar irodalomban sok olyan próbálkozás volt, amely valamiképpen Madách fő művének alapult. Ezek egy része meg is jelent, az egyik pl. *Lucifer tragédiája* címmel. De sokan megírták a mű tizenhatodik színét is. Kiderült, hogy Madách ötletét alapul véve valóban csak ez a két lehetőség van: vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz lesz az eredmény. Az előbbire eddig egyedül *Az ember tragédiája* a példa. Nemhogy remekművet, de még közönséges, átlagos művet sem sikerült senkinek sem megalkotnia Madách ötletéből kiindulva. A szerző tehát megtalálta azt a témát, amelyet éppen ő, és csakis ő tudott tökéletesen kidolgozni.

Nagy szerencse, hogy a tudományos-fantasztikus irodalom fogalma még nem született meg akkoriban, bár voltak olyan alkotások, amelyeket később e műfaj előzményeinek tekintettek az irodalmárok. Hiszen ha létezett volna már ilyen irodalom, az nem segítette, hanem inkább gátolta volna az alkotó munkáját, valójában megkötötte volna a fantáziáját. Ismerve kíváncsi természetét, nem nyugodott volna addig, amíg a legfontosabb művekkel és álláspontokkal meg nem ismerkedik, és ennek megfelelően igyekezett volna a műfaj elvárásaihoz igazodni ugyanúgy, ahogyan a történelmi drámáinál vagy az elbeszélő költeményeinél tette. Így azonban nem volt előtte követhető minta, és csak két dologra támaszkodhatott: egyfelől az addig megszerzett tudására, amely a történelmi, filozófiai, irodalmi és más humán területek mellett felölelte a természettudományokat is, másfelől a fantáziájára, a képzeletű erejére.

Erre különben egész élete során szüksége is volt. A korabeli Magyarország területét sohasem hagyta el, de még azon belül is legfeljebb 500 kilométerre távolodott el a lakóhelyétől. Erre az „úti kaland”-ra is akkor szánta el magát, amikor lánykérőbe ment, későbbi feleségének a lakóhelyére. Mégis pontosan tudta, hogy mi az a sarki fény, mint ahogyan ismerte a távoli népek szokásait is. (Nem véletlen, hogy az eszkimó szín szereplője a feleségét ajánlja fel Ádámnak: az etnológia vendégházasságnak nevezi ezt a népszokást, amely valóban megtalálható az eszkimóknál.) Nem feltétlenül könyvekből; otthonában ugyan

azokból sem volt hiány, de a napra kész tudományos és technikai ismereteket inkább folyóiratokból szerezte. Nyilván így értesült Darwin elméletéről is, hiszen angolul tudott a legkevésbé (a magyaron kívül németül, franciául, latinul, ógörögül és valamennyire szlovák és olasz nyelven beszélt, de azért egy ifjúkori angol nyelvű levele is fennmaradt).

A mű első változatának vége

De hol érhetett véget a mű első változata? Valószínűleg a londoni színnél, de annak sem egészen a végén, hanem a kar megszólalásával. A rímes részek megfogyatkozása és az a körülmény, hogy a baráti visszaemlékezés szerint a történelem dramatizálását azért tartották vitapartneri végképp lehetetlenségnek, mert nem ért még véget a történelem, amire Madáchnak akkor még nem volt ellenérve, egyaránt amellet szólnak, hogy a londoni színnel végződött az eredeti darab.

A mű belső szerkezete is ezt mutatja. A kar hat helyen jelenik meg az első tizenegy színben. Az első színben az angyalok kara szólal meg, a másodikban a vele azonos égi kar (a különbség csak annyi, hogy az előbbi esetben az égiek szólnak az égiekhez, az utóbbiban az égiek a földiekhez); a hetedikben az eretnekek és a barátok kara, itt azonban a kommunikáció iránya megfordul, a földiek szólnak az égiekhez, végül a tizenegyedik szín elején és a vége előtt: itt azonban már a földiek szólnak földiekhez. Vagyis a kar nyitotta és a kar zárta a mű első változatát, amelynek eredetileg valószínűleg ez volt a befejezése: „Megcsendült, ím, az estharang, / Bevégezők; el, nyúgalomra, / Kiket a reg új létre költ, / A nagy művet kezdjék el újra.” Valóban, a mű utolsó sora válasz az Úr első szavaira: „Be van fejezve a nagy mű, igen.” Ezek szerint még sincs befejezve a nagy mű, Lucifer áthúzta az Úr számításait, mert nem a befejezettség állapota, hanem a szüntelen újrakezés folyamata a történelmi realitás. Nyilván nem véletlen, hogy az első változat a *Lucifer* címet kapta.

Egyébként arra, hogy a korai változat sokkal pesszimistább hangvételű lehetett, mint a végső változat, többen felhívták már a figyelt

met, Madách egyik feljegyzésére hivatkozva, amely egy olyan levelének a fogalmazványán szerepelt, amelyet két évvel a végső változat írása előtt küldött el. (A jegyzet a barátjának, Szontagh Pálnak írt verses levél újraolvasására vonatkozik.) „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!”⁹ Azon, hogy az Őstragédia pesszimistább volt, mint amilyenné később alakult, s hogy a befejezése nem volt igazán felemelő, katarikus, egyáltalán nem csodálkozhatunk. A szerző egy elbukott szabadságharc után (amely közvetve ugyan, de két testvérének a halálát is okozta) börtönben ült, magáncellában, és abban sem lehetett biztos, hogy élve kikerül onnan. Ebben a helyzetben lélektanilag is képtelenség lett volna optimista végkicsengésű művet írni!

A londoni szín egyébként is érdekes lezárása az első változatnak, és különös ellentéte az első színnek. Ez is a karral indul, ugyanúgy, mint az első szín, de nem az angyalok karával, hanem a néptömeg karával, a szerzői instrukció szerint: „a zsibongó sokaság morajából eggyéolvadva, s halk zenétől kísérve”, vagyis alulról érkezik a hang, fölfelé, a Tower egyik bástyáján álló, később ott beszélgető Ádámhoz és Luciferhez.

Egy sajátos ismétlés is megjelenik Londonban, ami szintén arra vall, hogy a szerző nagyon is tudatosan járt el, amikor kezdetben ezt a színt, vagyis saját korát gondolta befejezésnek. Hiszen nemcsak a kar megszólalásával történő indítás tér vissza a kiinduláshoz, hanem egy rövid epizód is: a bábjátékosé, aki éppen Ádám és Éva bűnbeesését készül előadni. A kígyó a saját farkába harap, mint arra Lucifer felhívja Ádám figyelmét: „Ah, Ádám! itten minket emlegetnek, / Csak szép dolog, kinek olyan szerep / Jutott, hogy még hat ezredév után is / Múltat felelt a vig ifjúság. —”

Egyébként ez a leghosszabb szín: a szerző a befejezésben szeretne volna saját korának minden fonáságát megjeleníteni, hogy az olvasó számára ne legyen kétséges a történelem *aporiája* (az elei Zénón kifejezése): nincs kiút, hat (vagy ki tudja, hány?) évezred után napról napra újra kezdünk, és napról napra ássuk saját sírunkat.

A megtalált folytatás

Madách életét és még inkább az életművét a nők határozták meg, közülük is hárman érdemelnek kitüntetett figyelmet. Édesanyja, aki a családi drámában az Úr megfelelője, de nem Ádámmal, hanem sokkal inkább a Lucifer szerepét felvállaló Madách Imrével szemben. Szerelme és későbbi felesége Fráter Erzsébet, három gyermekének anyja, aki a fő mű több nőalakjában, de leginkább Kepler feleségében köszön vissza. Valaha talán mindketten eszményi nők voltak, s talán így is tekintett az anyjára kisgyermekkorában, a feleségére pedig ifjú korában. *Az ember tragédiája* utolsó változatának írásakor azonban már mindkettőn régen túl jutott, „helyükre tette” őket, tudta, hogy egyikük sem szent, és nem is boszorkány, ugyanolyan nők, mint a többiek, még akkor is, ha személyes okok miatt feszültségekkel terhes a velük való kapcsolata.

A harmadik nő azonban örökre megmaradt annak, aki volt, olyan eszménynek, akiben nem lehet csalódni. Ennek a harmadik nőnek csak a keresztnévét ismerjük: Lujza. A hozzá írt versek tanúsága szerint már akkor halálos beteg volt, amikor megismerkedtek egymással, és rövidesen meg is halt, Madách 20 éves kora körül. A hozzá írt, majd halála után az ő emléket idéző versek arra engednek következtetni, hogy valóban a tökéletes társ lehetőségét veszítette el vele Madách, és a lány halála után ő maga is meg akart halni.¹⁰

De nem halt meg. Öngyilkossági elhatározását nehezítette, hogy a lányok, de talán még inkább az eladósorban lévő lányok mamái különös érdeklődést tanúsítottak iránta. Valószínűleg nem azért, mert 17 éves korában megjelent egy verses kötete (akinek volt rá pénze, kiadhatta az írásait), hanem mert egy ősi nemesi család legidősebb fiúgyermeke volt, jelentős földbirtokok várományosa. A vármegyében bárhol is jelent meg: fürdőhelyen, bálokban, szomszédos vagy távolabbi birtokok kastélyaiban, mindenütt úgy tekintettek rá mint potenciális vőlegényre. Kényeztették őt, igyekeztek a kedvében járni. Így valóban nehéz volt meghalni.

37 évesen azonban, amikor fő műve utolsó változatát írta, rá kellett ébrednie arra, hogy valójában egész életében csak egy nőt szeretett:

Lujzát. Tudta ezt már akkor is, amikor a bizánci színt írta, hiszen a Tankréd számára örökre elérhetetlen Izórában Lujzát jelenítette meg, és megdöbbentően őszinte, amikor szerelme földi maradványaival ki is mondatja azt az igazságot, amelyet ő maga még saját magának is csak pironkodva vallhatott meg. Tankréd a zárdába is követné Izórát, ám ott egy csontváz állja útját, amely Tankréd kérdésére így válaszol: „Én az vagyok, ki ott lesz / Minden csókodban, minden ölelésben. –” Vagyis – ismeri el Madách, talán némi költői túlzással, de mindenképpen nagyon őszintén – a régen meghalt Lujza volt az, akit minden későbbi szerelmében ölelt.

Amikor a bizánci szín újraírására sor került, talán még nem született meg az a megoldás, amely tovább lendítette Madáchot a holtponton. Az eredeti mű végénél, a londoni színnek a haláltáncot megelőző záró sorainál kellett ráébrednie arra a sajátos helyzetre, hogy miközben az élők rendre eltűnnek a sírgödörben, némelyik halott nagyon is eleven, egyikük pedig, Lujza, sokkal elevenebben él a lelkében, mint azok, akik még életben vannak. Ez a sajátos ellentmondás inspirálhatta aztán egy olyan folytatásra, amely a józan ész szabályait sutba dobva, végképp az idealizmus világába kalauzolja az olvasót. A halál sem jelent leküzdhetetlen akadályt többé, hiszen az, aki 17 éve halott, olyan elevenen él a szerző emlékezetében, ahogyan az élők sem! Lujza (Éva-ként) átléphet a sírgödör fölött, és magatartásával további folytatását adhatja a műnek. Igen, ez a Tragédia újramezklésének, pontosabban megtalált befejezésének a kiindulópontja.

Az ötlet merész, de Madách szerencsére nem állt meg félúton. Nemcsak önmagát, de bennünket, olvasókat is tovább lendített a fantázia világába. A halott átléphet a sírgödör fölött, a történelem pedig folytatható a fantáziánkban tovább. Vagy más nézőpontból: megláthatjuk, hogy mi történik, ha a haláltánc váratlan fordulatot vesz, ha valaki nem hull a sírgödörbe, hanem átlépi azt. Miért ne léphetnénk át mi is az ismert történelmet, miért ne nézhetnénk mi is „mögé”? A prehistória (3. szín) és a história (4–11. szín) után következze a poszthistória, a történelem utáni rész!

Drámai költemény vagy színmű?

Mindezt azért is kellett előre bocsátani, hogy lássuk: az a szerző, aki az élet célját a folyamatos küzdelemben látta, maga is sokat küszködött műve megírásával és újraírásával. Korábban rendszerint pályázatokra nyújtotta be az írásait, de sohasem nyert. Ezúttal felhagyott a pályázatokkal, és a kor legelismertebb költőjéhez, az irodalmi élet vezéralakjához, Arany Jánoshoz fordult, hozzá vitte el a művét, amelynek címdalán ez a meghatározás állt: „drámai költemény”.¹¹

Vajon mentegetőzni akart? Szerette volna elejét venni azoknak a támadásoknak, amelyek a művet mint drámát megkérdőjelezték? Nem tudjuk. Az biztos, hogy a *Tragédia* vázlatlapján a tizenöt színt öt csoportba osztotta, és ez a klasszikus tagolás azt sugallja, hogy hagyományos drámának (is) tekintette a művét.

Sokan azon a véleményen voltak: Madách sohasem gondolt arra, hogy valaha is színpadra állítják majd a Tragédiát. Ez azonban naiv elgondolás. Még ha nem is lett volna merész a fantáziája (pedig a mű ennek épp az ellenkezőjét tanúsítja!), akkor is észre kellett volna vennie, hogy a halála előtt egy évvel több újságcikk is beszámolt arról, hogy az egyik fővárosi társulat tervezi a színre vitelét. (Más kérdés, hogy a tervből még húsz évig semmi sem lett.)

Az egyes színek elején (de néhol a színek közben) szereplő instrukciók is arra vallanak, hogy Madách nagyon is pontosan elképzelte maga elé a színpadképet, még akkor is, ha nem sejtette, hogy az milyen technikával valósítható meg.

Persze az is igaz, hogy a mű valóban drámai költemény. Nemcsak a terjedelme miatt, bár az is a kétszerese a szokásos drámáknak, hanem azért is, mert tele van filozofikus részekkel, olyan eszmefuttatásokkal, amelyek olvasmányként megállják ugyan a helyüket, de a színpadon már nem.

Madách azonban alapvetően színpadi szerző volt. Nem véletlenül! Az ő korában (és még 70–80 éven át) a színház jelentette a nagy nyilvánosságot; a könyvek Magyarországon néhány száz példányban jelentek meg, a legnagyobb színházakban akár egyetlen előadás is több emberhez juttathatta el a művet! Ez a világ, ma úgy mondanánk, hogy

a média által diktált értékrend, alapvetően Bulgakov koráig sem változott. Emlékezzünk csak rá: az orosz és a világirodalom műveit színpadra adaptáló Bulgakov (dicsekvésként, vagy keserűségében, ma már nehéz lenne megmondani) azt írta, hogy akár a telefonkönyvet is képes lenne színpadra állítani! A színház tehát hosszú ideig hasonló szerepet töltött be, mint napjainkban a televízió.

Egyébként abban a korban voltak *Az ember tragédiája* terjedelmét is meghaladó drámák, amelyek könyvként meg is jelentek, a szerzők tehát nem mindig törődtek azzal, hogy a színész vagy a néző mit bír el.

Tragédia-előadások

Eleinte csak a szűkebb szakma képviselői (írók, irodalmárok, műfordítók, újságírók) figyeltek fel Madách remekművére; sorra születtek az elemzések, és megjelent néhány fordításrészlet németül.¹² Háromszor jelent meg a szövege magyarul (1862, 1863, 1870), majd 1880-ban kiadták a szerző összes művét három kötetben.¹³

Az igazi siker azonban közel 20 évvel a szerző halála után következett be. A budapesti Nemzeti Színház akkori igazgatója színpadra állította *Az ember tragédiáját*. Naplófeljegyzéseiből tudjuk, hogy keményen meg kellett küzdenie érte. Eleinte ugyanis senki sem hitt a tervben. Még az akkori főpolgármester sem, aki különben politikai eszmetársa volt a költőnek. Ő is kétségesnek tartotta a vállalkozást, és meg volt róla győződve, hogy csak belebukni lehet. Mint ahogyan minduntalan biztatnia kellett a rendezőnek, Paulay Edének a színészeket is.

Ha kortársunk lenne Madách, akkor valószínűleg nem jutna el műve a színpadra! Gondoljunk csak bele, hogy micsoda színpadtechnikára volt szükség a terv kivitelezéséhez. Hiszen az ország első színháza nem takarékoskodhatott semmivel sem, ami a teljes sikerhez nélkülözhetetlennek látszott. Ma egy gazdasági igazgató már attól is visszarettenne, ha az igazgató–rendező azzal állna elő, hogy a produkcióhoz (sok egyéb mellett) 504 darab jelmez elkészítése szükséges. 1883. szeptember 21-én azonban úgy kezdődhetett el az ősbemutató, hogy a szízigazgató mindent megkapott, ami a sikerhez szükséges volt. És sikere

lett: neki is, a színészeknek is, és persze Madáchnak is. Elektromos közvilágítás akkoriban még nem létezett (bár a gázlámpákat már ismerték és itt-ott használták is), ám az ősbemutatón mégis használtak elektromos effektusokat, amennyire meg tudjuk állapítani, azon a napon a magyar színháztörténetben először. Lehet, hogy ezek a külsőségek is hozzájárultak ahhoz, hogy Budapesten minden idők legsikeresebb produkciója lett *Az ember tragédiája*. A fővárosi siker nyomán azonban már a következő évben tucatnyi vándor színtársulat tűzte műsorára a művet, nyilván egészen más, sokkal szerényebb anyagi és színpadtechnikai körülmények között. A mai napig világszerte kb. 300 településen adták elő a művet. Igaz, nem mindig sikerrel, hiszen voltak olyan rendezői elképzelések és színészi teljesítmények, amelyek nem találtak a közönség elvárásaival. Mint érdekességet, meg kell említeni a II. világháború utáni első előadást. A helyszín: Cerepoveci (Szentpétervár közelében), közelebből a 437-es hadifogolytábor. A bemutató időpontja: 1946. június 26. Minden bizonnyal ez is a sikeres előadások egyike volt, hiszen a visszaemlékezések szerint további négy alkalommal adták elő a darabot a hadifoglyok.¹⁴ Egyébként a Tragédia-előadások történetében eddig ez volt az egyetlen eset, amikor Évát (nem lévén női fogoly a táborban) férfi alakította. (Arra is csak egyszer volt példa, amikor Lucifert nő alakította, ez utóbbit azonban nem a szükség diktálta, hanem a rendezői elképzelés része volt.)

Madách 15 és fél évesen került a magyar fővárosba, hogy egyetemi tanulmányait ott folytassa. Leveleiben sok szó esik a színházról; néhány hónappal korábban alakult meg a későbbi Nemzeti Színház jogelődje, ahová gyakran eljárt. Egész életében drámaírói pályára készült, de sohasem jutott el a színház közelébe. Viszont megtanulta azokat a fontos szabályokat, amelyek a halála után mégis sikerre vitték a főművét.

Az első ezek közül: nem a közönségnek kell drámát írni, hanem a szízigazgatónak, aki akkoriban még általában azonos volt (különösen a kisebb társulatoknál) a rendezővel. Igaz, hogy végeredményben a közönség dönti el: siker vagy bukás lesz-e az eredmény, de odáig el kell jutni, és a szízigazgató az, aki műsorra tűzheti a darabot, ha lát benne fantáziát. *Az ember tragédiájában* kétségkívül van fantázia, nagyszerű

lehetőséget kínál a rendezőnek a részletek kidolgozására, egyéni felfogásának a kifejezésére.

Másodszor: a színészeknek kell írni a művet, hiszen rajtuk is múlik a siker. Hiába jó a darab, ha nincsen benne igazi kihívás a színészek számára, ha úgy tekintik, hogy ez is csak egy szerep a sok közül. Lehetőséget kell adni nekik arra, hogy életük nagy lehetőségét lássák abban, ahogyan Ádám, Éva vagy Lucifer szerepét alakítják.

Harmadszor: természetesen a közönségnek is színvonalas művet kell adni, hiszen hiába lát fantáziát a rendező és a három legfontosabb színész a darabban, ha a szerepek és a rendezői elképzelés mellett vagy fölött nincs valami, ami egységessé, magával ragadó egészé tenné a művet, vagyis egyben remekművet kell írni, csakis ez lehet a siker záloga.

Az elmúlt 150 év tanúsága szerint minden megvolt, és pedig *maradandóan* megvolt Madách művében, ami a sikerhez, a *tartós sikerhez* szükséges. A magyar drámairodalomban azóta sem született olyan mű, amely hasonlóképpen felvillanyozná a rendezőt és a színészeket, ha egy újabb bemutató szóba kerül. Ha pedig hozzáértők kezébe kerül a darab, akkor a közönségsiker is garantált.

Illusztrációk, értelmezések

Nemcsak a rendezők és a színészek fantáziáját mozgatta meg *Az ember tragédiája*, hanem a képzőművészekét is. Számos illusztráció-sorozat készült hozzá. Ezek közül az első, Zichy Mihályé minden idők legsikeresebb magyar könyvillusztrációja volt, amely már a 19. században is számos kiadást ért meg.

Oroszországban talán maga III. Sándor cár volt az első, aki Madách művéről tudomást szerzett, amikor udvari festője, Zichy Mihály 1885-ben két hónap szabadságot kért (és kapott) azzal a céllal, hogy a műhöz elkészítsen 15 rajzot.¹⁵ A következő évben a rajzokat kiállították Magyarországon is, 1887-ben pedig ennek alapján megjelent a mű első illusztrált kiadása. Méghozzá egy olyan nyomdai sokszorosítási technikával, a fotóheliogravürrel, amely teljesen új volt, alig egy évvel

korábban publikálták az eljárást. A nagy alakú (34 cm-es a kötet gerincének magassága!), festett vászonkötésben megjelent könyv hatalmas siker lett; összesen hat kiadást ért meg a XX. század elejéig, de többször kiadták Madách fő művét szerényebb formában és kevesebb Zichy-rajzzal is. Arról a magyarországi híradások nem számoltak be, hogy III. Sándornak tetszett-e udvari festőjének a munkája, arról azonban igen, hogy a cárnének a rajzok felkeltették az érdeklődését az eredeti mű iránt. A Szentpétervárról átvett hír szerint Zichy a mű német nyelvű kiadását ajándékozta a cárnének (Josef Siebenlist 1886-ban megjelent fordítását), aki azt kérte tőle, hogy egészítse ki a művész a sorozatot további képekkel.¹⁶ Arról, hogy ezután pontosan mi történt, nem szólnak a magyarországi híradások. Az azonban biztos, hogy a későbbiekben már nem 15, hanem 20 illusztrációval jelentek meg a díszkiadások. És az is biztos, hogy Zichy Mihálynak *Az ember tragédiájához* készített vázlatai Szentpéterváron vannak, az Állami Orosz Múzeumban. (Ezeket a vázlatokat Magyarországon csak néhány művészettörténész ismeri, akik 2002-ben jártak az említett múzeumban.)

Több mint harminc éven át nem mert senki sem újabb Tragédia-illusztrációval előállni, mert mindenki felülmúlhatatlannak tartotta Zichy alkotásait. Csak 1920-ban, sok évvel Zichy halála után jelent meg egy újabb sorozat. Mára viszont legalább kéttucatnyi készült el; voltak művészek, akik életük során többször, olykor többféle technikával kezdték újra a munkát.

Az illusztrációk is sajátos mű-értelmezések. Persze mindig a hagyományos, nyelvi keretek között megfogalmazott értelmezéseké volt a fő szerep. Irodalmárok, filozófusok, teológusok vitatkoztak egy-egy részlet értelmezéséről, akik olykor nagyon eltérő álláspontot képviseltek. Sokan úgy vélekedtek pl., hogy Madách szándékosan eltorzította a történelmet azáltal, hogy abból rendre a negatív jelenségeket, folyamatokat emelte ki. Mások erre azt felelték, hogy ez tévedés: Ádám és Lucifer észrevételei a teljes emberi történelemre vonatkoznak, hiszen Ádám mindent végigálmodik, nemcsak azt a néhány részletet, amit az álmából megismerünk. Bizonyosság rá, hogy a mű végén rendre olyan személyekre utal vissza, olyan személyeket üdvözöl ismerősként (pl. Luther, Cassius), akik a műben nem szerepeltek korábban, de (ezek sze-

rint) Ádám álmában igen. Az ilyen és ehhez hasonló viták minden bizsonnyal még sokáig folytatódnak a jövőben is.

A magyar elemzők közül sokan kifogásolták azt, hogy egyetlen magyar név, Hunyadi Jánosé szerepel a műben (bár Rudolf császár magyar király is volt egyben). Ehhez tudni kell, hogy akár a történészek, akár a laikusok körében végezne valaki közvélemény-kutatást arról, hogy kik voltak a magyar történelem legfontosabb személyiségei, Hunyadi János legfeljebb a tizedik lenne ebben a rangsorban. Mégsem véletlen, hanem valószínűleg nagyon is tudatos ez a névválasztás. A magyar történelemnek ugyanis nem sok köze volt Európa történelméhez. Kivéve egy napot: 1456. július 22-ét. Ezen a napon (elsősorban Hunyadi Jánosnak köszönhetően) sikerült a török birodalom európai terjeszkedését 70 évre megállítani.

Ha lenne magyar rekordok könyve, abban több helyen is szerepelne *Az ember tragédiája*. Ez a legtöbb (közel 200) kiadást megért magyar könyv, a legtöbb nyelvre (kb. 40) lefordított könyv, a legtöbbször (csak a Nemzeti Színházban több mint 1500-szor) előadott színpadi mű, a legtöbb szállóigévé vált mondást tartalmazó írás, a leggyakrabban illusztrált könyv, sőt: a leggyakrabban megzenésített mű is. Végül egy utolsó rekord: kilenc különböző angol fordítása jelent meg eddig. Oroszul ez lesz az ötödik megjelent fordítása, ha az elsőt, V. A. Szejn 1900-as fordítását nem számítjuk. Arról ugyanis semmit sem tudunk, azon kívül, hogy a cári cenzúra minden példányát elkobozta.

Jegyzetek

1. KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”*, Európa Kiadó, Bp., 1983, 7–8.
2. RADÓ György–ANDOR Csaba, *Madách Imre életrajzi krónika*, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2006.
3. TÚRI MÉSZÁROS István, *Hogy született meg az „Ember tragédiája”?*, Ország-Világ 1888, 771–773.
4. BÁRDOS József, *Lucifer*, in Bene Kálmán (szerk.), *X. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 2003, 95–113.
5. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., 1900, 339–340.
6. SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle 1915, 5–28. Bíró Béla Madách könyvtárának egy számmisztikával foglalkozó kötetében megtalálta a költő saját kezű rajzát is: egy hatágú csillagot, az egyes ágaknál szavakkal, ill. rövidítésekkel. Ez bizonyítja, hogy a könyveket valóban olvasta, s hogy a szabadkőműves ill. gnosztikus tanok hatással voltak a gondolkodására. BÍRÓ Béla: *Kísérlet egy kéziratlap megfejtésére*, in Bene Kálmán (szerk.), *XIII. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 2006, 209–216.
7. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, *Madách Imre kéziratai és levelezése*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1992, 365. (887. számú kézirat.)
8. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, i. m. 418.
9. Ez a levélfogalmazvány sajnos elveszett. Az idézett részt abból az emlékbeszédből ismerjük, amelyet Madách barátja és hagyatékának első gondozója, Bérczy Károly (az *Anyegin* első magyar fordítója) tartott másfél évvel a költő halála a Magyar Tudományos Akadémián. BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*, in Tarjányi Eszter–Bene Kálmán (szerk.), *VIII. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2001, 26–46. (Az emlékbeszédnek ez a szövegközlése az eredeti kézirat alapján jelent meg, a Madách-idézet hasonmásával.)
10. PALÁGYI Menyhért, i. m. 218–223.

11. —U., Madách Imre (nekrológ), Koszorú 1864. október 16. 381–382. (Valószínűleg maga Arany János volt a nekrológ szerzője, mivel ő használta az —U. jelet.)
12. Pester Lloyd 1862, 21. szám (január 26.), 27. szám (február 2.)
13. GYULAI Pál (szerk.), *Madách Imre összes művei I–III.*, Athenaeum Rt., Bp., 1880.
14. ENYEDI Sándor, *A Tragédia a színpadon. 125 év (bibliográfia)*, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2008, 294. (A bibliográfia 916. tétele.)
15. KRIZSÁN László, *Az ember tragédiája Oroszországban*, in Andor Csaba (szerk.), *III. Madách Szimpózium*, Bp., 1996, 15–28.
16. *Az ember tragédiája és a cárné*, Vasárnapi Újság 1887, 43. szám 716.

Madách Imre kéziratának sorsa

1990-ben Láng József, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának akkori vezetője felkért, hogy vegyek részt a Madách kézirati katalógus elkészítésében. A szűkebben vett kéziratokat azoknak a dokumentumoknak a leírása egészítette ki, amelyekben a költő neve vagy aláírása megtalálható volt, s amelyeket az irodalmi hagyatéktól megkülönböztetve levéltári dokumentumoknak tekintettek. Ez utóbbit Leblancné Kelemen Mária készítette el, aki akkor már sok éve foglalkozott az említett dokumentumokkal, s azok egy jelentős részét (a Nógrád Megyei Levéltárban találhatóakat) korábban közzé is tette.

Az alább következő tanulmány első változata eredetileg a *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)* c. kötetnek a bevezetése volt (összeállította Andor Csaba, Leblancné Kelemen Mária, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1992, 7–45.), és a kötet lezárásakor (1991) fennálló állapotokat, ill. a korábbi változásokat tartalmazta. Ez vonatkozik az országok és intézmények elnevezésére is. Egyes esetekben változtak a kéziratok tulajdonosai és lelőhelyei is, olykor újabb kéziratok kerültek elő. A korábbi bevezetés változatlan közlése nemhogy értelmetlen, de egyenesen félrevezető lett volna; hiszen hiába is keresné valaki mondjuk Madáchnak Lónyay Menyhérthez írt leveleit Lónyay Sándornál; ő már nem él, ráadásul még életében eladta azokat egy gyűjtőnek.

Az alábbiakban külön felhívom majd azokra az információkra a figyelmet, amelyek eltérnek az 1992-es bevezetéstől, s amennyire jelenlegi ismereteim ezt megengedik, igyekszem a 2017-es állapotot leírni.

Bevezetés

Madách Imre egyetlen ismert végrendelete 1864. október 4-én íródott, néhány órával a halála előtt (katalógusunkban a 1541. sz. tétel). Abban gyakorlatilag minden vagyonát fiára, Madách Aladárra hagyta, aki

ilyenformán édesapja kéziratának, rajzainak, festményeinek, saját készítésű tárgyainak is automatikusan a tulajdonosává vált, anélkül, hogy a végrendeletben akár a leghalványabb utalás lett volna az örökségnek erre részére. De Madách Imre élete utolsó óráiban nemcsak ezekről a nem anyagi természetű javakról feledkezett meg; nem rendelkezett külön olyan kézzelfoghatóbb javakról sem, mint pl. *Az ember tragédiája* harmadik kiadásának honoráriumuma, jóllehet egy korábban Emich Gusztávval kötött szerződés (1524. sz.) konkrét összeget tartalmazott egy esetleges harmadik kiadás honoráriumaként.

A Madách-kéziratok túlnyomó többsége tehát Madách Aladár tulajdonává vált néhány órával a végrendelet megírása után. Ez a kéziratgyűjtemény persze már a végrendelet hatályba lépésének pillanatában sem volt teljes: nem tartalmazta azokat a kéziratokat, amelyeket Madách elajándékozott vagy elküldött (pl. pályamunkaként vagy folyóiratoknak közlési céllal), s természetesen (néhány kivételtől eltekintve) nem tartalmazta a Madách Imre által írt leveleket sem. Mindazonáltal ezt kell a kéziratok hagyatéka gerincének tekintenünk, amelyből csak egyetlen igazán jelentős munka hiányzott: *Az ember tragédiája* egyetlen fennmaradt kézírata, amely már szerzője életében a Kisfaludy Társaság tulajdonává vált.

Madách Aladár gyűjteménye

Az örökös, Madách Aladár nagy gonddal őrizte apja szellemi és tárgyi hagyatékát. A kéziratgyűjtemény ugyan módosult az idők során, de összességében inkább gyarapodott, mintsem csökkent. Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mi is volt a szellemi örökség tárgya. Az eddig ismert egyetlen hiteles kézirati leltár 1892. január 28-án készült Alsósztrégován; szerzője Madách Aladár (OSZK Kézirtára, Analekta 10.401; a kéziratleltár a „Madách Imre kéziratának tartalma 1911” címet viseli; azt, hogy az évszám – amely nem a kéziratleltár keletkezésének, de nem is az OSZK tulajdonába kerülésének időpontja – mit jelent, e sorok írójának nem sikerült megfejtenie). A leltárban felsorolt kéziratok csaknem hiánytalanul kerültek – több más kézirattal és dokumen-

tummal együtt – 1913-ban a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. Azt, hogy 49 év alatt mi is történt a kéziratok hagyatékkal, pontosan kideríteni ma már nem lehet. Éppen ezért érdemes azokra az apró részletekre kitérni, amelyek mégis jelzik, hogy a hagyatéka, ha kis mértékben is, de változott.

Madách Aladár, aki a korai Madách-kutatók többségével szoros (több esetben kimondottan baráti) kapcsolatban állt, sokat elárul leveleiben a kéziratok hagyatékáról is (az alábbiakban említett levelek az OSZK Kézirtárában találhatók).

Bérczy Károly

A „földi” és pályatárs, a Madách Imrénél két évvel idősebb Bérczy Károly volt az első, aki a család felkérésére (amellyel leánya házassága révén ő maga is rokoni kapcsolatba került; igaz, már csak a halála után!) a szerző összes művének kiadására vállalkozott. Bár korai halála (1867. december 11.) megakadályozta ebben, talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk, hogy a kéziratokkal is először ő került szorosabb kapcsolatba.

Bérczy Károly 1866. február 6-án a Kisfaludy Társaságban mondta el emlékbeszédét, amely aztán a Pesti Napló február 7-i és 8-i számában jelent meg. A beszédben olyan utalások hangzottak el, amelyek egyértelműen tanúsítják, hogy már ekkor ismernie kellett a kéziratokat is. Utalásai közül a legkülönösebb egy mindmáig tőle átvett idézet: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e mérge, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, ’s Ádám a teremtetés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!” Az idézett szöveget azóta sem sikerült megtalálni. [Az itt közölt szövegváltozat a Nógrádi Történeti Múzeumban 83.11.332 jelzeten található eredeti Bérczy-kézirat szövege, amely már másnap és harmadnap jelentős változtatással jelent meg: a „gyarló semmi”-ből „gyarló féreg” lett, s mindmáig ez utóbbi változatot szokás idézni, jóllehet Bérczy kézirata nem ad okot ilyen olvasatra. A

Kisfaludy Társaság Évlapjaiban megjelent szöveg is pontatlan (Új folyam III. 197–223. Pest, 1869.). Csaknem ilyen zavaró, hogy a szöveg publikált variánsai „a Pálnak töltött” mérget említik, homályban hagyva, hogy pontosan mi is ez a mérge, holott a kézirat szerint „e Pálnak töltött” méregről van szó. A megjegyzés ugyanis a Szontaghnak szóló verses levél egyik változatán – föltehetően az eredeti levél piszkozatán – állt, a „mérge” tehát maga a levél.] Természetesen az idézett szöveg eredetijével együtt elveszett a Szontagh Pálnak írt verses levélnek az a variánsa is, amelyen a megjegyzés állt, s amelynek szövegét (sajnos, nem teljes terjedelemben, az utolsó versszakok némelyikét elhagyva) szintén közli a költő barát.

De nem ez az egyetlen kézirat, amelyet Bérczy Károly látott utoljára. Balogh Károly egy egész versgyűjteményről tud, amelyet mindmáig nem ismerünk. Erről így ír a *Madách Imre otthona* c. könyvében (Bp., 1924. 28–29.): „Fájdalmát lírai költeményeknek egy sorozatába öntötte, s amidőn Bérczy Károly, Madách Imrének ifjúkori barátja – nekem anyai nagyatyám – a költő halála után irodalmi hagyatékát rendezte, egy külön álló csomagban találta meg az ez idő tájból származott költeményeket, a csomag burkolatán a heinei sorokkal:

»Anfangs wollt' ich fast verzugen
Und ich glaubt' ich trüg' es nie,
Und ich hab' es doch getragen,
Aber fragt mich nur nicht, wie.«”

Sajnos semmi okunk sincs feltételezni, hogy a különálló csomagban talált verskéziratok esetleg más kéziratok közé keveredtek volna. Madách Imre ismert verseinek túlnyomó többsége ugyanis egy börmappában található, amelyben 71 lap egy kétkötetesre tervezett versgyűjtemény folyamatosan írt verseit tartalmazza, 32 lap pedig jórészt e versek javításait, módosításait, tartalomjegyzékeit.

Igaz, nincs okunk feltételezni, hogy Bérczy Károly hagyatékrendező, a kéziratokat kiadásra előkészítő munkája során vesztek volna el kéziratok, mégis meg kell állapítanunk, hogy bizonyos kéziratokat mai ismereteink szerint ő látott utoljára. A Heine-idézettel kezdődő vers-

ciklus is ezek közé tartozik, még akkor is, ha emlékbeszédében némiképp eltérően utal rá, mint unokája: magában az emlékbeszédben nincs szó arról, hogy külön csomagban lett volna a versciklus.

De Madách legkorábbi munkáiból is többet ismert Bérczy, mint az utána jövők. A *Lit(t)eraturai kevercs* c. kézírásos lapnak ő még „néhány” számát látta, míg a többiek csak egy bizonyos lapszámról emlékeznek meg (némiképp eltérő helyesírással említve a lap nevét); az azokban előforduló témákra való utalás nemcsak azt bizonyítja, hogy Bérczy is látta ugyanazt a számot, amelyet Palágyi vázlatosan, Becker részletesebben is leírt, de az is kétségtelen, hogy Bérczynek más számot vagy számokat is ismernie kellett.

Gyulai Pál

Bérczy halála után Gyulai Pálra hárultak az összkiadás megjelentetésével kapcsolatos munkálatok gondjai. Gyulai 1875-ben elküldi Madách Aladárnak előbb Bérczy emlékbeszédének szövegét, majd Madách Imre acélmetszetű arcképét. A kiadás munkálatai azonban elhúzódnak, s 1877. január 5-i levelében Madách Aladár a kéziratok visszaküldését sürgeti. Nem tudjuk, pontosan mikor s milyen formában kerültek hozzá vissza a kéziratok. Tény, hogy az összkiadás egyszeri kiadási jogát már 1875. május 28-án felajánlotta az Athenaeumnak (kb. 40–50 ív terjedelemről, ezer példányról és 600 forintról volt szó), nem tudunk azonban róla, hogy a szerződés valóban létrejött volna, s a később megkötött szerződések sem tartalmaznak utalást a végül is 1880-as évszámmal (valójában 1879-ben) megjelent első összkiadás jogára vonatkozóan.

Gyulai kiadásában is található olyan részlet, amelynek kézirati forrását nem ismerjük, bár az ilyen esetekben egyáltalán nem könnyű eldönteni, vajon a szerkesztői buzgalom, jobbító szándék keveredik-e az ismert kézirati forrással, vagy esetleg ismeretlen kézirat szolgál forrásul. A Gyulai-féle kiadás és a ma ismert kéziratok ilyen jellegű tételes egybevetésére nem vállalkozhattunk. Tény azonban, hogy legalább egy esetben okkal tételezhetünk fel általunk nem ismert kéziratot a közlés forrásául. A *Fagy-virágok* c. versciklus második darabjának utolsó vers-

szakait Madách áthúzta, s egy ötágú csillagot tett az áthúzott rész mellé, ami az ő jelöléstechnikájában azt jelentette, hogy másutt, rendszerint külön lapon található a javítás vagy kiegészítés. Ilyen lap azonban a ma ismert kéziratok között nincsen. Gyulai mégis a javított változatot közli, s ez arra vall, hogy ő valószínűleg még látta azt.

Gyulai azonban más szempontból is fejtörést okoz a tevékenységét kutatónak. Ő ugyanis általában nem az eredeti kéziratot használta forrásul. Mint előszavában leírta, a kéziratok állapota kedvét szegte, így aztán előbb lemásoltatta azokat. Nem tudjuk tehát sem azt, hogy a másoló milyen „anyagot” állított össze pl. a javításokat sűrűn tartalmazó verskéziratokból, sem azt, hogy a másoló munkája során elkallódtak-e kéziratok. Mindenesetre már Gyulai megjegyzi, hogy a Heine soraival fémjelzett verseket nem találta meg. A Gyulai-féle kiadásnak adatokkal alá nem támasztható érdekessége, hogy a versek keletkezését következtetesen 1843 és 1863 közé teszi. De akár kézirati dokumentum, akár találgatás állt a közölt évszámok hátterében, mai ismereteink alapján mindkét dátumot fenntartással kell kezelnünk (néhány esetben az első változat keletkezését 1843 előttre kell tennünk, az utolsó változat lejegyzése azonban csak 1864-ben történt meg).

A Palágyi fivérek

1890. aug. 21-én új látogató érkezik Alsósztrégovára Palágyi Menyhért személyében. Ekkor már érvényben van az az 1884. augusztus 21-én kötött szerződés, amelyben Madách Aladár (1300 Ft ellenében) 1897-ig korlátlan jogokat adott az Athenaeumnak Madách Imre valamennyi művének magyar nyelvű kiadására. (Bár a szerződés mögött meghúzódó szempontokat ma már csak találgatni lehet, a szerződés időpontja, a jogok huzamosabb időre történő megvétele, valamint az a körülmény, hogy a jogok az egyes művek kiadására is kiterjedtek, egy irányba mutatnak: vélhetően a nem sokkal korábban színpadra vitt mű sikerére apellált a kiadó, el kell ismerni, igen jó stratégiai érzékkel.)

Palágyi Lajos, de még inkább bátyja, Menyhért igen szoros baráti kapcsolatba került Aladárral. Jellemző, hogy amikor 1897-ben lejárt az

Athenaeummal kötött szerződés, akkor az új szerződés megkötése előtt Madách Aladár levelet küldött Palágyi Menyhértnek (1897. január 11.), amelyben azt írta, hogy az Athenaeum által felajánlott 2000 Ft-tal szemben a további kiadási jogok átengedése legalább 3000-et ér, ő azonban 2500 Ft-tal s egy tiszteletpéldánnyal megelégszik. Néhány nappal később, az 1897. január 20-án kötött szerződésben valóban 2500 Ft-ért engedte át a kiadási jogokat Madách Aladár. Az új szerződés három lényeges ponton tért el a korábbitól. Egyrészt itt már korlátlan időre kapott jogokat a kiadó. Másrészt azonban a soron következő összkiadás sajtó alá rendezésének joga a Palágyi fivérekre illett. Végül pedig az idegen nyelvű kiadás jogát Aladár fenntartotta magának. Január 25-én meg is kötötte a kiadó a szerződést a Palágyi fivérekkel; ennek értelmében 1500 Ft-ot kaptak volna (együttesen, egyszer s mindenkorra) a munkáért. A szerződések hátterére némiképp rávilágít a szerzői jogról szóló 1884/XVI. törvénycikk, amelynek második paragrafusa szerint a gyűjteményes művek esetén a szerkesztő a szerzővel egyenlő védelemben részesül, harmadik paragrafusa pedig kimondta: „a szerző joga akár korlátlanul, akár korlátozva átruházható”.

Palágyiék sajtó alá rendezése azonban sohasem készült el. A kiadás elé szánt Madách-életrajz írása – Palágyi Menyhért munkája – elhúzódtott, terjedelme egyre csak nőtt, s végül nem az összkiadás részeként, hanem önálló monográfiaként jelent meg *Madách Imre élete és költészete* címmel 1899-ben (címodalán 1900-as évszámmal). Arról, hogy eközben a társszerkesztő, Palágyi Lajos mit csinált, nincs adatunk.

A Palágyi fivérek ismereteink szerint sohasem vitték el a teljes kéziratot hagyatékokat Alsósztrégováról, arról azonban több adatunk is van, hogy bizonyos kéziratokat elvittek, s hogy azok egy része már közvetlenül az ő tevékenységük révén tűnt el.

Madách Aladár így írt Palágyi Lajosnak 1895. július 4-én: „Háromszor adtam ki kezemből képet és írást reprodukcióra kétszer Gyulai felelősségére két fotografiát és egyszer kedves barátom Palágyi Menyhért jót állására a Hétnak egy levélkét anyámtól a költő nejétől és mind három esetben a tárgy elveszett. Azóta nem adok ki többé semmit, mert Menyhértnél senkiben jobban meg nem bízom és a következés mutatta hogy az ő gondossága sem volt elég a szerkesztőségek ördög malmá-

ban”. Sajnos nem tudjuk, melyik levélkére utal Madách Aladár. Mivel a Fráter Erzsébet által írt publikált levelek között mindössze kettő van, amelynek a lelőhelyét nem ismerjük, s mindkettő Palágyi Menyhért négy évvel később megjelent könyvében hasonmásként szerepel, így joggal feltételezhetjük, hogy A Hétnél elkallódott levél nem azonos az ismert levelek egyikével sem. (Ugyanakkor A Hétnél megjelent négyrészes Fráter Erzsébet tanulmányt egybevetve a ma ismert levelekkel, nagyon valószínű, hogy Madách Aladár pontatlanul emlékezett; nem Fráter Erzsébet levele kallódott el, hanem Madách Imre meghatalmazása Fráter Erzsébet számára [1251. sz.])

Madách Aladár óvatossága nagyon is érthető volt. Évekkel korábban, 1892. január 28-án elkészítette Madách Imre kéziratának már említett leltárát, majd (sajnos hozzávetőlegesen sem tudjuk, mennyi idővel később) meglepve tapasztalta, hogy a leltárban szereplő tételek közül kettőnek is nyoma veszett. A leltár végén ceruzairással ezt a megjegyzést találjuk: „Ezen literaturai Kevercs és az Ember tragoediája (II. sz.) nem találtatott meg”. A Literaturai Kevercs néven említett ifjúkori kézírásos lapnak Palágyi Menyhért is és Becker Hugó is leírta egyik (1837. július 31-i) számát. Föltehetően ez az a lapszám, amelyet Madách Aladár hiába keresett. De akkor honnan ismerhették az életrajzírók? Lehetőséges, hogy Palágyi Menyhért már jóval könyvének megjelenése előtt feljegyzéseket készített róla. Becker Hugóról azonban nehezen képzelhető el, hogy a Magyar Szemlében 1899-ben 15 folytatásban közzétett Madách Imre életrajzához hét éven át gyűjtötte volna az anyagot. Bár az anyaggyűjtés időpontjának közlésével adós maradt, az a körülmény, hogy a kéziratok átnézésére csak néhány napja volt, s azokat gyorsírással kellett kijegyzetelnie, valamint a hetilapban való közlés egyaránt arra enged következtetni, hogy jóval rövidebb ideig tartott a gyűjtés. (De az is bizonyos, hogy a gyűjtésnek legalább egy évvel a publikáció előtt meg kellett kezdődnie, hiszen néhai Nagy Iván mint adatközlő szerepel az utolsó folytatás végén.) Az esetet nehéz megnyugtatóan tisztázni, a legvalószínűbbnek mégis azt kell tartanunk, hogy ezek szerint Madách Aladár utólagos megjegyzése csak sok évvel később került a leltár végére, vagyis a lapszám a leltár készítése után még évekig megvolt. Akár-hogy is történt, tény, hogy a XX. században már senki sem látta, s mivel

a szövegét sohasem tették közzé, így mindmáig csak Palágyi és Becker leírásaira hagyatkozhatunk. (Becker leírásában olyan részletek is szerepelnek, amelyek Palágyi leírásából hiányoznak, s amelyek kétségtelenül teszik, hogy látnia kellett az eredeti kéziratot.)

Még érdekesebb a másik elveszett tétel, amely valójában két összetartozó dolgot takar: „Az Ember Tragédiája 1861-iki kiadása, benne saját kezű írású lajstroma személyekről, és a szövegben saját kezű czeruzajegyzetek = javítások”. A lajstrom minden bizonnyal azt a lapot jelenti (472. sz.), amely „Az ember tragédiájának vázlata” címen vált ismertté, s amely csak a közelmúltban került közgyűjteménybe, a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába. Mint Kerényi Ferenc kimutatta, a kéziratot Palágyi Lajostól Szász Andor ügyvéd vette meg 1921-ben, majd Szász Andor hagyatékából egy másik gyűjtő, Vasberényi Géza tulajdonába került (Kerényi Ferenc: *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983. 11.).

Ugyanakkor *Az ember tragédiájának* az a példánya, amely Madách saját kezű javításait tartalmazza, s amelyhez Madách Aladár leírása szerint hozzátartozott a vázlat, mindmáig nem került elő. Így tehát Madách főművének három legfontosabb dokumentuma közül az egyik változatlanul lappang, amit egy későbbi kritikai kiadás szempontjait is figyelembe véve súlyos hiánynak kell tartanunk. (Mivel nem tudunk róla – s ilyen gyanú fel sem merült a Madách-irodalomban –, hogy a főműnek több kézírata lett volna, ezért a szerző életében megjelent utolsó – a második – kiadás forrása az első kiadás javított példánya lehetett; valószínűleg éppen ez a lappangó példány.) Érdekes, hogy Szász Andor a „Vázlat”-ot és az említett példányt még együtt vette meg Palágyi Lajostól, aki úgy informálta őt, hogy azokat Madách Aladártól kapta ajándékba. Tolnai Vilmos, aki még együtt látta a „két” művet, szintén megerősítette az itt jelzett feltételezést (*Madách-ereklyék*. ItK 1925. 84–90.). Szerencsére a felbecsülhetetlen értékű kötet egy hozzáértő kezében is megfordult: Kozocsa Sándor *Madách Imre javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában* címmel tette közzé a javításokat. (Magyar Könyvszemle 1968/4. sz. 366–373.) Ám nem az ő tulajdonában volt ekkoriban, hanem egy gyűjtemény-leírás szerint Szabó József püspöknél, akinek hagyatékában azonban nem sikerült megtalálni.

Ezzel azonban még nem értünk a Palágyi-korszak hiánylistájának végére. Már egy évvel a hagyatéknak a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába kerülése után Vértessy Jenő felhívta a figyelmet arra, hogy három levél is hiányzik a gyűjteményből: egy Madách által Majthényi Annának (565. sz.), egy Fráter Erzsébet által Madách Imrének (687. sz.), végül pedig egy Fráter Erzsébet által Majthényi Annának írt levél (*Madách írói hagyatéka*, Irodalomtörténet 1914, 294–305.). Az utóbbi értelemszerűen nem szerepel katalógusunkban. Ma már aligha lehet kétséges, hogy mindhárom levél legalább időszakosan a Palágyi fivérekhez került, valószínűleg Menyhérthez, akiben Madách Aladár feltétel nélkül megbízott, s akinek munkája esetenként indokolta is a kézirat elvitelét. Ha ugyanis figyelmesen megnézzük Palágyi Menyhért említett könyvét, akkor kiderül, hogy pontosan az a három levél hiányzik, amelyet Palágyi a könyvében hasonlóan mint számozatlan leveleket közölt. Márpedig a hasonló kiadáshoz a kéziratoknak el kellett jutniuk Alsósztrégováról az Athenaeum nyomdájába.

De volt még egy dokumentumértékű levél, amelyet sajnos mindmáig csak Palágyi (nem is teljes, és ráadásul pontatlanul 1864. november 15-ére datált) leírásából ismerünk. A levelet Károlyi Miksáné Huszár Anna írta unokatestvérének, Madách Aladárnak 1864. október 15-én, Pincen. Ez a levél tartalmazta Madách Imre halálának egyetlen részletes és hiteles leírását. (Péczy Ignác is beszámolt Madách haláláról az Orvosi Hetilapban, de az erre való hivatkozások annyira pontatlanok, hogy egyelőre nem sikerült a cikket megtalálni. Ő azonban egy vagy két nappal Madách halála előtt vizsgálta meg a beteget, ám október 4-én már nem tartózkodott Alsósztrégován.)

Latkóczy Mihály

Madách Aladárt nemcsak azok keresték meg, akiknek fő érdeklődése az irodalomra irányult; voltak közöttük történészek, családkutatók is. Vagyis a szűkebb értelemben vett kéziratok mellett a különféle dokumentumok sem maradtak érintetlenül. (Egyébként a dokumentumok mozgása gyakorlatilag folyamatos volt. Itt elég arra utalnunk, hogy

pl. 1861. április 13-án Madách Imre elküldte a *Libercesey naplót* Nagy Ivánnak.) A családtörténeti kutatók közül Latkóczy Mihály volt az, aki a Madách család történetét végül is megírta. Ő is jó viszonyban volt Madách Aladárrel, s levelezésük alapján tudjuk, hogy kapott tőle dokumentumokat, sőt, kéziratot is. („Naplóját mellékelve küldöm” – írta Madách Aladár 1901. január 8-i levelében Latkóczy Mihálynak, Madách Pálnak mindmáig lappangó naplójára utalva.) Ugyanakkor az is kiderül, hogy Madách Aladár ekkor már – az előzmények alapján el kell ismernünk, nem is ok nélkül – nagyon nem szívesen adott ki a kezéből kéziratot vagy dokumentumot. Mindazonáltal a ritka szakembert megbecsülte: „Néked szívesen adok kezédhez levéltári dolgokat” – írta 1901. január 27–28-i levelében, s érveléséből kitűnik, hogy örömmel engedett át kéziratot, dokumentumot mindazoknak, akik azokat érdemben hasznosítani tudták.

Latkóczyt azonban nem csupán a dokumentumok érdekelték: ő fedezte fel Madách egy korai publikációját, amelyről – Madách Aladár leveléből ítélve – maga Palágyi Menyhért sem tudott: a *Trencsényi máskép tepliczi fürdők* c. munkát.

Morvay Győző

A XIX. század utolsó évtizedében megsokasodtak a Madách-kutatók: Morvay Győző is közéjük tartozott. Palágyi könyvével nagyjából egyező terjedelmű monográfiát írt már 1897-ben; ő azonban (ekkor még) a szerző fő művét s nem életét vagy életművét vizsgálta (*Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*, Nagybánya, 1897). Azt várnánk, hogy a későbbiekben hasonló aprólékossággal vizsgálja majd Madách életét s más műveit, de nem ez történt; későbbi munkája (*Adalékok Madách Imre életéhez*, Bp., 1898) nemcsak terjedelmében maradt el jócskán korábbi művétől, de valósággal hemzsegett a kisebb-nagyobb pontatlanságoktól, tévedésektől. Más tekintetben azonban abszolút pontos: nála a két hét – ellentétben literátor kollégáival – tizennégy napból áll. Madách Aladár egy (nem lehet tudni, pontosan milyen) naplót küldött neki két hétre 1901. november 24-én, majd december 7-i levelében azt

írta, hogy a naplót visszakarta. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy más esetekben másként járt volna el.

A századforduló táján az érdeklődők szinte minden mozdíthatót elmozdítottak volna Alsósztrégováról; csoda, hogy ilyen körülmények között a gyűjtemény, ha nem is érintetlen, de csaknem teljes maradt. Morvay (rosszul sikerült fotókra hivatkozva) a festmények elküldését kérte Madách Aladártól, aki azonban hajthatatlan volt (keltezetlen levél). Mint írta, Palágyinak elküldött már egyszer két képet, azok azonban teljesen egyforma méretű tölgyfakereken voltak, így összekötésük és továbbításuk nem okozott gondot (nem tudjuk, hogy mely képet küldte el Palágyi Menyhértnek Aladár, de az egyező méret alapján nagyon valószínű, hogy arról a két tájképről van szó, amely utóbb – Madách Imre számos tárgyi hagyatékával együtt – 1945 elején, egy bombatalálat következtében elégett). A Morvay által kért képek elküldésétől azonban már csak a felmerülő technikai nehézségek miatt is elzárkózott.

A felsorolt Madách-kutatókon kívül még Bodor Aladárral állt szorosabb kapcsolatban Madách Aladár, levelezésükben azonban nincs utalás arra, hogy a kéziratokkal is közelebbi kapcsolatba került volna a szerző (Madách Aladár Bodor Aladárhoz írt levelei s néhány esetben Bodor Aladár válaszleveleinek a pizkozatai az MTA Kézirtárában találhatók).

A kéziratok sorsa a XX. század elején

A Madách-kéziratok sorsát illetően az első fehér foltot a XX. század eleje jelenti. Igaz, voltak kéziratok, amelyeket Madách halála után soha senki sem látott. Azt a versgyűjteményt például, amelyet Szontagh Pálnak küldött el 1844-ben, s amelyre egy levelében (632. sz.) a *Falusi linkó* címmel hivatkozott a szerző, mindmáig csak címéről ismerjük, de fogalmunk sincs róla, hogy milyen verseket tartalmazhatott. Hasonlóképpen gyakorlatilag semmit sem tudunk a pesti tanulóévek alatt írt kéziratok Mixturáról, amelynek már a XIX. század végén sem volt képes egy akkor még élő szerzője, Lónyay Albert egyetlen példányát sem megtalálni. Ugyancsak a XIX. században tűnhettek el Madách publikált

írásainak eredeti kéziratai is. A szerkesztőknek küldött levél olykor megvan, a mellékelt mű kézirata azonban hiányzik. Mégis, a legtöbb tisztázatlan kérdés időben a századfordulóhoz vagy a XX. század elejéhez köthető.

Addigra ugyan előkerül pl. a *Lant-virágoknak* az a kéziratos példánya (421. sz.), amelyet Kazinczy Gábor hagyatékában talált meg Abafi Lajos (és közzé is tette 1878-ban), de el is tűnt egy időre a kézirat, legalábbis az MTA által megvásárolt Kazinczy Gábor-hagyatékban már nem szerepelt. Sok évvel később, 1923-ban ugyan megtalálta Wildner Ödön Madách Emánuelnél, ő azonban a következő évben utód nélkül meghalt. Az új tulajdonos Madách Károly unokája, Madách Alice lehetett, legalábbis erre enged következtetni egy 1930-as újsághír, amelynek értelmében Madách Alice a megyei múzeumnak ajándékozta a kéziratot. Sajnos, újabb forrás nem erősítette meg, hogy a versgyűjtemény a mai Palóc Múzeumban lenne; mindazonáltal a múzeum újbóli megnyitása után remélhetőleg tisztázható majd a kérdés: mi lett a füzet sorsa? (Időközben a Palóc Múzeum felújítása befejeződött. Bár a *Lant-virágok* kéziratot példánya nem került elő, más kéziratoknak a Nógrádi Történeti Múzeum és a Palóc Múzeum közti többszöri mozgásánál igyekeztem a megnyitás utáni állapotot rögzíteni, s ennek megfelelően végeztem el a szükséges pontosítást.)

A kéziratot füzet rejtélyét növeli, hogy Abafi az utóbb kivakart „Beleváry Innocent” nevet (tulajdonosi bejegyzést?) vélte olvasni benne. Mivel ilyen név (álnév) nem ismert, fel kell tételeznünk, hogy inkább Békeházi Innocentről van szó, vagyis Beke Ince Kristófról, aki ugyan általában a saját nevét használta, ám az 1838-ban megjelent *Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk?* c. művét éppen az említett álnéven jelentette meg. Mindez nem is lenne érdekes, ha történetesen éppen ez a mű nem volna meg Madách Imre könyvtárában. De megvan. Mindazonáltal kétséges, hogy a Madáchnál 38 évvel idősebb, az ország más részein élő plébános író kapcsolatba kerülhetett-e Madách Imrével vagy akár a *Lant-virágokkal*, amelynek keletkezése idején Esztergomban tanított.

Ugyancsak ismertté vált az *Eszmék Léliáról* c. tanulmány (439. sz.), mára azonban ezt is a lappangó kéziratok közé kell sorolnunk, az egykor Veres Pálné, majd utóbb leánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda birtol-

kába került valamennyi Madách-kézirattal együtt (legalább is egy levelet [651. sz.], s egy föltehetően Veres Pálné emlékkönyvébe írt verset [140. sz.] mindenesetre ide kell sorolnunk, nem kizárt azonban, hogy további kéziratok – főképp levelek – voltak a család birtokában; a levél első közlője, Mikszáth Kálmán is többről tudott, de csak egyet talált érdekesnek). Mivel a váchartyáni kastélyt 1945-ben kifosztották, Veres Pálné hagyatéka csaknem teljesen megsemmisült, ill. eltűnt, a Madách Imrével kapcsolatos kéziratok, dokumentumok közül pedig a jelek szerint egy sem maradt fenn (Csernovics György szíves közlése).

Mindennek ellenére a kéziratok köre részben bővült: úgy tűnik, hogy Madách Aladár gyűjtötte is a Madách-kéziratokat. Másként nehezen képzelhető el, hogyan kerültek hozzá pl. a Madách által Majthényi Annának vagy más családtagnak írt levelek. Tény azonban, hogy amikor a Sztregován fellelhető hagyatéka kéziratosa része 1913 augusztusában a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárába kerül, akkor már nemcsak néhány (el kell ismerni: nem túl nagy számú) kézirat hiánya szembeötlő, de az is, hogy a gyűjtemény új darabokkal egészült ki. Így pl. a *Nógrádi képcsarnoknak* két példánya is bekerül a gyűjteménybe: az egyiket Madách Imre, a másikat talán Szontagh Pál jegyezte le; nincs okunk feltételezni, hogy már Madách Imre is két példánnyal rendelkezett volna.

A sztregovai gyűjteménynek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerülését sokáig homály fedte. Ismert volt ugyan az időpont (1913. augusztus 7.), ám a leltári napló talányosan fogalmazott: a „vallás- és közoktatásügyi minisztérium által 15000 koronáért megvásárolt Madách-hagyatékából a kézirattárat illető rész”. Ebből nem derül ki, hogy ki volt az eladó, valószínűleg a kortársak sem tudhatták (a már említett Vértessy Jenő tanulmány sem szólt erről).

Talányos a megfogalmazás azért is, mert azt sugallja, hogy a minisztérium által megvásárolt hagyatéknak volt olyan része is, amely a korabeli megítélés szerint nem a kézirattárat illette meg. Végül is ez utóbbi feltevés vezetett a talány megoldásához. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1935-ben vették leltárba Madách Imre hagyatékát (az 1935/72-től 1935/104-ig terjedő tételek), de a leltárkönyv szerint azok 1913-ban kerültek a Múzeum tulajdonába, éspedig özvegy Madách Aladár-nétól. S mivel az összeg (15000 korona) is egyezik, így aligha lehet két-

séges, hogy Madách Aladárné Fekete Mária egy tételben adta el a teljes Madách-hagyatékot, amelynek kéziratosa része a Kézirattárba került, míg a tárgyi jellegű hagyatéka a Múzeum egyéb részlegeinek a tulajdonában maradt. (Ma már kideríthetetlen, hogy miért huszonegy év után került sor a leltárba vételre.) Az impozáns tárgyi hagyatéka, amely az ágytól az asztalterítőig, a csibukszáraktól a vívómellig, a saját készítésű olajfestményektől Madách Imre kardjáig a legkülönbözőbb tárgyakat felölelte, 1945-ben a bombázások során elégett. Csupán két olajfestmény, Madách Imre íróasztala és hintaszékének vasváza maradt meg. (A Nemzeti Múzeum és az OSZK történetük során többször egyesültek és különváltak. 1913-ban a könyvtár, s ennek megfelelően a kéziratár, sőt az akkor még létező levéltár is az MNM része volt.)

Az sem világos, hogy mi történt pl. Madách Imre rajzaival? Bár a jelen katalógus szűkebb tárgykörébe e művek nem tartoznak bele, s ennek megfelelően csak a függelékben kaptak helyet, azok is Madách Imre alkotótevékenységének produktumai. Az 1892-es leltárban még 35 rajzról tett említést Madách Aladár. A rajzok azonban nem ekkor kerültek a Kézirattárba; az 1913/40-es bejegyzésben azok nem szerepeltek. Csak jóval később, 1930/28-as tételszám alatt, a Lisznyai-hagyatéka sorában tűnnek fel a Madách-rajzok. Ekkor a gyűjteményben már 51 rajz szerepel (igaz, legalább egy rajz – amely Balogh Károly névjegykártyáján található – egészen biztosan nem Madách Imréé). Az is bizonyos, hogy nem egy másik rajzgyűjteményről van szó, hiszen a Madách Aladár életében publikált valamennyi rajz hiánytalanul megtalálható közöttük. Sajnos, a Lisznyai-hagyatéknál, abban a rovatban, ahol rendszeren az eladót/adományozót szokás feltüntetni, a „raktárrendezés” bejegyzést találjuk; lehetséges tehát, hogy véletlen a „keveredés”.

Még rejtélyesebb Madách Imre festményeinek sorsa. (A festmények végképp kívül esnek a kéziratok körén. Mindazonáltal a kötet függelékében, a rajzok után Madách Imre festményei is szerepelnek. A függelék tehát Madách Imre sajátkezű, de nem kézirat jellegű alkotásait tartalmazza.) Jószérivel csak egy maradt a helyén: a Szent Imre-kép mindmáig Alsósztrégován van (a katalógus megjelenésekor, 1992-ben még a katolikus templom sekrestyéjében volt, azóta átkerült a Madách kastély kiállítási tárgyai közé). Palágyi öt olajfestményről számolt be, s

általában mások is öt festményről írtak; valójában jóval több kép készült, hiszen a felsorolásokból (amelyek közül Morvay Győzőé a legteljesebb) kiderül, hogy sem a Szent Imre-kép, sem pedig a Fráter Erzsébetet ábrázoló kép nincs az öt olajfestmény között. A századelő kutatói bizonyára csak a sztrigovai kastélyban látott képeket vették számba. Mégis, leírásaikat egybevetve a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvével, azt mondhatjuk, hogy Madách Imre két tájképe minden bizonnyal a lángok martalékává vált ugyan, de legalább két további olajkép a család tulajdonában maradhatott, így későbbi megkerülésekre van esély: a kocsmajelenetet és a vadászjelenetet ábrázoló képek ugyanis minden jel szerint Alsósztrigován voltak a XX. század elején, de 1913-ban nem kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. A 80-as években került a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába az *Ámor*, s ugyancsak a 80-as években, a Paczolay-hagyatékból került elő két további Madách-festmény, köztük a *Görgey álma*. Már Balogh Károly megemlítette könyvében (*Madách Imre otthona*, Bp., 1932, 46.), hogy édesapja, Balogh Károly nagybátyjával, Madách Imrével közösen végezte az alsósztrigovai katolikus templom képeinek, így a mellékoltár Szent Annát ábrázoló olajképének a restaurálását. Sajnos, a mai sztrigovai oltárképek nem azonosak a régiekkel, ezért katalógusunkba nem tudtuk azokat felvenni. Ugyancsak kérdéses, hogy az a Szent Imrét ábrázoló olajkép, amelynek elkészültét 1861 pünkösdjére jelezte Balogh Károly, azonos-e a katalógusunkba Madách Imre műveként felvett művel. A bizonytalanságot az okozza, hogy az unokaöcs levele szerint „Emi bácsi nyilvánosan reájok festette a B. K. betűket”. A sztrigovai katolikus templomban 1992-ben őrzött (majd a Madách-kiállítás anyagába került) Szent Imre-képen szignót vagy monogramot a katalógus összeállítói nem találtak.

Végül a tágabb értelemben vett „művek” közé sorolhatók lennének a faesztérgeával készült tárgyak, amelyekből ugyan – egy Madách-levélből ítélve – már 1839-ben jó néhány készülhetett, ám a századforduló idején már csak kettő volt Alsósztrigován (egy bors- vagy paprika tartó, valamint egy levélsúlyzó), ma pedig egyetlen ilyen tárgy lelőhelyét sem ismerjük. Szerény vigasz, hogy az 1945-ben megsemmisült tárgyak listáján egyetlen ilyen tárgy sem szerepel. Ugyanakkor egy „há-

romdimenziós kézirat” a többi tárggyal együtt elégett: arról a Haubentückerlől van szó, amelyen Madách frenológiai tárgyú rajzai voltak. Ezek az „alkotások” egyébként sem tartoznának katalógusunk anyagába.

Nem tudjuk, hogy Madách Imre Brazíliában élő leszármazottjai, akik a végrendeletét, valamint Fráter Erzsébet Madách Imréhez írt utolsó levelét (702. sz.) és id. Madách Imre császári-királyi kamarássá történő kinevezésének az okiratát az elmúlt években visszahozták Magyarországra, vajon rendelkeznek-e festménnyel, rajzzal, esetleg Madách által készített tárggyal. Időközben az elmúlt évtizedek egyik legjobb Madách-kutatója, Kerényi Ferenc meglepő (igaz, csak zárójeles) információt közölt: „(A pesti diák vívómaszkját és egy esztergált faoszlopocskáját ma a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, az utóbbi talpán a hitelesítő felirattal: »Fabricálta Madách Imre 1838.«)” (Kerényi Ferenc: *Madách Imre*, Pozsony, Kalligram, 2006, 30.) Nem tudjuk, ez csupán értesülés, másodlagos forrás volt-e (pl. egy régi katalógus vagy leírás alapján), vagy valóban látta az időközben sajnos elhunyt kutató az említett tárgyakat. Ami biztos: a már említett 1935-ös leltárban található megjegyzésben egyik sem szerepel azon négy tárgy között, amelyek Pest ostroma után is fellelhetők voltak. Persze, nem feltétlenül kellett a Madách-hagyaték részeként a múzeumba kerülniük. Csak további kutatásokkal lehetne a kérdést tisztázni. Mindenesetre furcsa, hogy a kötet végén szereplő képmelléklet csupa ismert képet tesz ismételtlen közzé, miközben az említett tárgyakról nem találunk képet. Ez pedig azt valószínűsíti, hogy Kerényi Ferenc forrása másodlagos lehetett.

Újabb kéziratok az OSZK-ban

Ha az OSZK Kézirattárának gyűjteménygyarapodását szemügyre vesszük, akkor úgy találjuk, hogy a legtöbb kézirat és dokumentum 1913-ban került a Kézirattárba. A fennmaradó kéziratok többsége levél, amelyek szinte folyamatosan kerültek közgyűjteménybe a XIX. század végétől az 1980-as évekig. De még a versek többsége is olyan, amely a Madách–Lónyay-levelezés része volt valaha, s a gyűjteményből kiszakítva, önálló tételként került eladásra.

A levelezéstől teljesen függetlennek látszik a *Candida* c. vers (99. sz.), amely ismeretlen körülmények között – feltehetően Madách Imre leszármazottjai révén – került Dél-Amerikába, s riói tulajdonosától az OSZK-ba 1942-ben. Ugyanígy homályos, hogy ki volt a rajzok tulajdonosa, s miért a Lisznyai-hagyaték részeként került az OSZK-ba.

De a levelek sem feltétlenül a címzettek örökösei révén kerültek a gyűjteménybe. A Jámbor László ügyvédnek szóló levél már Madách Aladár gyűjteményében megtalálható volt (508. sz.), s talán elküldése után nem sokkal visszakerült feladóhoz. Szélén ceruzaírású számsorok találhatók; nem kizárt, hogy a levélben kért vásárlásokkal kapcsolatos elszámolás részletei. Legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy a börtönben nem állt rendelkezésre más eszköz, ezért került a levél szélére az elszámolás, s így jutott vissza a feladóhoz saját levele.

Hasonlóképpen feltevésekre kell hagyatkoznunk a Majthényi Annának írt levelekkel kapcsolatban. Mivel Madách édesanyja Csesztvén halt meg, így két feltevés adódik: vagy nem vitte magával azokat, amikor 1881-ben elköltözött Alsósztregováról, vagy magával vitte, s később Károly fiától vagy annak özvegyétől került vissza Madách Aladárhoz.

A Madách Máriának írt levelek feltehetően már Madách életében, Mária halála után visszakerültek a feladóhoz; fejtörést inkább csak az okoz, hogy egy 1840-ben írt terjedelmes levél (501. sz.) miként kerülhetett olyan feljegyzések közé, amelyek novellákkal kapcsolatos ötleteket, gondolatokat tartalmaznak. (Újabb, a család levelezését figyelembe vevő kutatások arra az eredményre vezettek, hogy a Madách Máriának szóló levelek valószínűleg már a címzett életében visszakerültek Alsósztregovára, éspedig Majthényi Annához. Egy Madách-levél esetében bizonyíthatóan ez történt. Ami az 1840-es levelet illeti, annál e feltevés mellett még azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy csak fogalmazvány, amelynek esetleg nem is készült tisztázata.)

Valamelyest világosabb a Szontagh Pálnak írt levelek sorsa; azokat (pontosabban azok részét) Gyulai Pál vette magához, s az ő hagyatékából kerültek az OSZK-ba; a többit elégették (egy levél piszkozata azonban Madách feljegyzései között található [632. sz.]).

Madách Imre levelei

Madách Imre leveleit egészen másképp kell mérlegelnünk, mint egyéb írásait. Mert bár a nyolcvanas évek végén is került elő addig ismeretlen levél, s néhány további lappangó levél előkerülése sem kizárt, azért azt elég határozottan állíthatjuk, hogy Madách Imre leveleinek többsége nyom nélkül elveszett, s azok előkerülésére minimális az esély.

Mindenekelőtt nem maradt fenn egyetlen „szerelmes” levele sem. Pedig Fráter Erzsébet leveleiből kitűnik, hogy már kapcsolatuk korai szakaszában jó néhány levelet írt Madách, mint ahogy az is biztos, hogy fogságából is írt levelet, sőt, talán a házasság felbomlása után is. Csaknem bizonyos, hogy a „Levelek” cikluscím alá felvett *Távolból –hez* című vers (365. sz.) eredetileg valóban levél volt, s Fráter Erzsébethez szólt. De míg a Szontagh Pálnak írt verses leveleknél általában a levél is és a később, kötetbe rendezéskor lejegyzett változat is fennmaradt, addig itt csak az utóbbit ismerjük. Az elkallódott leveleket végül is nem vettük fel a katalógusba. Sok esetben ugyan világos, hogy lappangó levelekkel kell számolnunk, sőt, más levélbeli utalásokból helyel-közzel azok keletkezési időpontja is megállapítható, mégis le kellett mondanunk a csak utalásokból ismert levelek számbavételéről. Az ok részint technikai jellegű: amikor pl. Madách egy levelében azt írja édesanyjának, hogy már három levelet küldött korábban, akkor bajos volna megmondani, hogy pontosan milyen időpontra gondolhatott, honnan kell számolnunk a leveleket, ennél fogva azt sem tudjuk megmondani, hogy azok közül hány van meg és hány hiányzik. Hasonlóképpen kihagytuk azt az L. Kiss Ibolya által közölt levéltöredéket, amelyben állítólag ez állt: „Gyere vissza, Erzsi... Te csak virág légy nálunk” (Az *asszony tragédiája*, Bratislava, 1967, 14.). Nincs okunk ugyan kételkedni a szerző jóhiszeműségében, de nem valószínű, hogy az eredeti levelet látta volna. Máskülönben nehezen érthető, hogy a kisebb jelentőségű dokumentumok hasonmás közlése mellett miért épp a legfontosabb dokumentumnak nem maradt hely, mint ahogy az is érthetetlen, miért csak egy töredéket közölt belőle. S ha már itt tartunk, meg kell jegyeznünk, hogy egy Halász Gábornál szereplő levelet (pontosabban névjegykártyán található üzenetet) is elhagytunk. Arról a névjegykár-

tyáról van szó, amelyet Szentiványi Zoltánnál hagyott a feladó: Madách Imre, aki a költő unokaöccse, Madách Károly fia volt. A feladó kilétét egyértelműen elárulja, hogy Emánuel nevű bátyjára utal, aki egyébként Madách Károly legidősebb fiúgyermeke volt. Ugyanakkor felvettük a katalógusba Deák Ferenc egyik levelét; sajnos nem állapítható meg egyértelműen, hogy a levél valóban Madách Imrének szól-e.

Itt meg kell szakítanom az 1992-es leírást, időközben ugyanis, a szöveg tüzetesebb vizsgálatánál kiderült, hogy a levél (a katalógus 667. tétele) valójában Bérczy Károlynak szólt: sporttal kapcsolatos írásai neki voltak, nem pedig Madáchnak. A félreértést az okozta, hogy a levél Matzon Frigyesné Balogh Anna tulajdonából került a PIM-be, s a korábbi tulajdonos arra gondolt: dédanyjának, Madách Máriának az öccse lehetett a címzettje. Valójában egy másik ösének, Bérczy Károlynak szólt a levél, aki szintén a dédapja volt (Madách Mária fia, Balogh Károly Bérczy Margitot vette feleségül, s az ő unokája volt Balogh Anna). De volt egy másik „kakukk-tojás” is a levelek között, amely csupán azért maradt a kézirati katalógusban, mert a kötet lektora, Kerényi Ferenc ragaszkodott hozzá. Ez a 710. levél, amelyet Madách Károly írt. Mivel a megszólítást tartalmazó részt letépték róla, így látszólag nem volt egyértelmű, hogy kinek is szólt; meglepő módon ennek ellenére mind Halász Gábor, mind Staud Géza magától értetődőnek tekintette, hogy Madách Imre a címzettje, és – érvem ellenére – Kerényi Ferenc is. A levél végén ez áll: „ved a’ jó akaratot téged holtig szerető / bátyádtól / Madách Károly”, amiből arra következtettem, hogy a címzett csakis Károly öccse, Madách Pál lehetett. Kerényi Ferenc elképzelhetőnek tartotta, hogy csak elírásról van szó, én viszont lélektanilag kizártnak tartom az ilyen elírást. Nemcsak azért, mert Imréhez írt levelei végén Károly következetesen az öccsének nevezte magát, hanem azért is, mert társadalmunk alapjáról, a rokonsági rendszerünkről van szó. Európában egyedülálló az az ural-altáji típusú rokonsági rendszer, amelyre a társadalmunk felépül, s amelynek éppen az a lényege, hogy egyetlen terminust használunk arra, amire minden európai nyelvben deskripciót alkalmaznak: a fiatalabb és idősebb fivérek, ill. nővérek megkülönböztetésére. Ez annyira alapvető, hogy akár súlyos konfliktusig fajulhat az elvétése; gondoljunk arra, hogy mi történhet, ha valaki „uramöcsém”-

nek szólít egy nála idősebb személyt, vagy „nénémasszony”-nak egy fiatalabbat.

De térjünk vissza az „igazi” (Madách által írt vagy neki szóló) levelekhez. Nem Fráter Erzsébet volt az egyetlen szerelme, akivel egészen biztosan levelezett Madách. Legalább még egy lányról állíthatjuk ezt határozottan, noha a korán elhunyt Lujzának még a családnevét sem ismerjük. (A korábban számos publikációban szereplő Dacsó családnev egészen biztosan tévedés.) A *Fagy-virágok* harmadik verse szerint: „És a nekem szánt drága kis levél / Félig megírva végét várja ott”. Noha nem valószínű, hogy a félig megírt levelet Madách az elhunyt otthonában hagyta volna, mint ahogyan az sem valószínű, hogy ne lett volna más levél, mindazonáltal sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ketjük levelezéséből egyetlen sor sem maradt fenn.

Ha nincs is ilyen biztos támpontunk, sok más esetben is valószínűnek kell tartanunk a levélváltást; így pl. Gyürky Amália esetében. Az sem valószínű, hogy amikor élete alkonyán Madách meglepő lépésre szánta el magát, s felkereste gyerekkori szerelmét (az *Egy látogatás* c. vers szól részletesen a találkozásról), akkor minden előzetes bejelentés nélkül állított volna be az akkor már sokgyermekes családjára (Szojka Sámuelné Massa Fanni) otthonába.

Minden jel szerint nagyszámú „szerelmes” levél tűnt el tehát nyom nélkül. Ugyanígy a barátokhoz, ismerősökhöz írt levelek között is száznál több eltűnt levéllel kell számolnunk – s akkor még igen óvatosan becsültünk. Hiszen olyan közeli ismerősök, barátok esetében, mint pl. Szentiványi Bogomér, Veres Pál, Matolcsy György, Bory István, Bory László, Lónyay Albert, Divald Gusztáv egyáltalán nem ismerünk sem hozzájuk, sem általuk írt leveleket, s a névsort könnyűszerrel folytathatnánk; így pl. hivatkozhatnánk arra is, hogy egy 1852-es jelentés 17 személyt sorol fel, akikkel Madách Imre és családja különösen gyakran érintkezik, s közöttük testvére, Károly kivételével egy sincs, akinél fennmaradt levél vált volna ismertté.

Az is feltűnő, hogy hány olyan levélnek veszett nyoma, amely századunkban még megvolt: így pl. a Lónyay Menyhértnek írt 44 levél közül is 4 (alig két évtized alatt) elkallódott. Ugyanígy nem tudjuk, hogy mi lett a Veres Gyulának írt levelek sorsa. Az egyszer már előkerült, sőt

publikált, majd újfent eltűnt kéziratok sorsa arra figyelmeztet, hogy a jövőben is adódhatnak meglepetések, bár nagyobb számú levél vagy más kézirat előkerülésére nem sok az esély.

Ehelyütt fel kell sorolnunk még öt olyan levelet, amelyeknek nem ismerjük ugyan a tartalmát, de amelyeknek létezéséről külső (Madách Imre életművén kívüli) forrásból van tudomásunk. Nagy Iván levelezési jegyzőkönyvében (OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 957.) az általa Madách Imrének küldött, ismert szövegű leveleken kívül még további öt szerepel:

1. 1862. jan. 1. (1862/1., a 64. fólió rektóján). A bejegyzés szerint Alsósztrégovára küldött levél.
2. 1863. aug. 29. (A 42. fólió rektóján.)
3. 1863. nov. 7. (1863/24., a 66. fólió rektóján). A bejegyzés: „Madách Imrének Sztregovára ügyében”.
4. 1863. nov. 12. (1863/22., a 66. fólió rektóján.) A bejegyzés szerint Alsósztrégovára címzett küldemény, a bejegyzés mellett: „98 frtot”. A 42. fólió rektóján bejegyzés: „Novemb. 4. / Madách Imrének, elküldvén nyugtáit. 77 ft. 37. xrol, mert Emichtől készpénzt kapott 223 ft 47 krt. ezt Darvas Lajos vette el tőlem. – Emich 84 krt többet adott 300 ftnál.

Elment a levél postán 7-én. Nov. 12én elküldtem neki a 98/67 frt is, mert Darvas szerint a 223 f 47 krból a váltóra ment torlesztve kamat.

váltóra ment torlesztve	120	223 47
kamat	4 80	124 80
	—	—
	124 80	98 67”.

Nem kizárt, hogy Nagy Iván téved. Az 1863/22. nov. 12-i bejegyzést ugyanis az 1863/23. nov. 4-i követi! Mivel Nagy Iván *Levelezési jegy-*

zökönyvében szigorúan dátum szerint következnek a bejegyzések (ez az egészen ritka kivételek egyike), lehetséges, hogy a 98 frt körüli összeg elküldése (is?) nov. 4-én történt, s a 66. fólión lévő esetleges elírás utóbb Nagy Ivánt is megtévesztette. (A fóliók számozása semmitmondó: a 41–42. fóliók utólagos bejegyzéseket tartalmaznak a 66. fólióhoz képest.) Erre utal az a körülmény is, hogy csak a 42. fólión szerepel a nov. 4-i küldeményre való hivatkozás, de a Levelezési jegyzőkönyv megfelelő részén Madách Imrének címzett nov. 4-i küldemény nincsen: az 1863/23. levél címzettje már más.

5. 1864. márc. 5. (A 66. fólió verzóján). A bejegyzés szerint Alsósztrégovára címzett küldemény, a bejegyzés végén: „Madách Imrének Sztregovára küldök 56 f. 20 x”. Nyilván ugyanarról a pénzről van szó, ami Madách Imre egyik levelének borítékján is (Nagy Iván kézírásával) szerepel.

Amint látható, az itt felsorolt öt elveszett levél is bizonyos mértékig dokumentumértékű, már csak ezért sem lehetett megfedkezni róluk. Ugyanakkor a katalógus egyöntetűsége úgy kívánta, hogy fontosságuk ellenére másutt kapjanak helyet, ne az ismert szövegű levelek között.

Az MTAK Kézirattára és más közgyűjtemények

Az MTAK Kézirattárába is változatos időpontokban s körülmények között kerültek Madách-kéziratok. A Kisfaludy Társaság feloszlata után az annak tulajdonában lévő kéziratokkal együtt jutott *Az ember tragédiája* egyetlen kéziratos példányának birtokába a Kézirattár. Más esetekben az Akadémia által kiírt pályázatra küldte be Madách a művét, s ilyen esetekben automatikusan az Akadémia tulajdonává vált. Igaz, a pályamunkaként beküldött írások nem Madách-autográfok; a jelíges pályázatokra ugyanis, éppen a titkosság szavatolása miatt másnak a lejegyzésében kellett a pályamunkát beküldeni. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy egy korai munka (a *Művészeti értekezés*) első két fejezete csak a közelmúltban vált ismertté. Mivel díjat nem nyert, egyéb

sikertelen pályamunkákkal együtt olvasatlanul állt 130 éven át a Kézirattárban.

A kézirati katalógus készítésekor az MTAK Kézirattárában éppen a pályamunkák tartósan hozzáférhetetlenek voltak, így bizonyos kérdések tisztázására nem kerülhetett sor. Ma már tudjuk (bár ezt már száz éve Voinovich Géza is megállapította), hogy az 1843-as pályázatra beérkezett *Mária királynő* nem azonos Madách hasonló című korai drámájával, a *Mária királynével*, és nem is ő a szerzője.

Az MTAK Kézirattárában található néhány Madách-levél is; többek között az Arany Jánosnak írottak. Sőt, az Arany János által írt második levél melléklete egyenesen *Az ember tragédiája* 150. lapja után került bekötésre. Ennek az a magyarázata, hogy a mellékletben az első hét szín javításaival kapcsolatos javaslatait írta le Arany, s levelében kérte is a szerzőt, hogyha egyetért azokkal, úgy küldje vissza neki. Ez nyilván meg is történt, így került vissza a melléklet Aranyhoz, s mivel szorosan hozzá tartozik a műhöz, ezért annak kéziratával együtt kötötték be.

Az OSZK-n és az MTAK-n kívül más közgyűjteményekben csak szórványosan fordulnak elő Madách-kéziratok. Így a Petőfi Irodalmi Múzeumban a már említett „Vázlat”-on kívül egy levél s egy vers, amely ugyan nem Madách autográf, ám az eredeti kézirat híján mégiscsak fontosnak kell tartanunk (*Szegény-dal*), valamint egy gyermekkori díszítő jellegű vízfestmény ajánló sorokkal. (De néhány érdekes dokumentum is a PIM tulajdonában van: Madách két útlevele s az osztályegyezség.) A vidéki múzeumok közül a Nógrádi Történeti Múzeumban (Salgótarján) és a Xántus János Múzeumban (Győr) található Madách-kéziratok, egy-egy levél pedig Esztergomban, a Prímási Levéltárban, ill. Kalocsán, az Érseki Levéltárban van. (Az intézménynevek 1992-es elnevezések!)

A külföldi közgyűjtemények számbavételére a katalógus összeállítóinak csak rövid idő állt rendelkezésükre. A Matica Slovenskában (Martin) őrzött kéziratok között inkább Madách (nemcsak Imre, hanem Gáspár is!) műveinek fordításai szerepelnek, köztük Pavol Országh-Hviezdoslav szlovák nyelvű *Tragédia*-fordításának kézírata. Emellett Madáchról szóló (részben publikálatlan) írások kéziratai találhatók a

gyűjteményben, továbbá egy Madách Katának (?) szóló szlovák nyelvű levél (1851), valamint egy dokumentum, amely a Matej Madách nevet tartalmazza. A Besztercebányai Levéltárban (Štátny Oblastný Archív v Banskej Bystrici) főképp a Madách-birtokokkal kapcsolatban számos dokumentum (köztük nem egy Madách autográf) található, s itt őrzik Alsósztrégova XIX. századi anyakönyveit is. A sok feldolgozatlan anyagot is figyelembe véve nem kizárt, hogy a későbbiekben újabb ismeretekkel gyarapítják a Madách családdal kapcsolatos eddigi tudásunkat az ott őrzött dokumentumok. (A helyszín 1990-ben a radványi kastély volt, pár évvel később a területi levéltár egy új épületbe költözött, a Bél Mátyásról elnevezett egyetem tőszomszédságában). Valószínű, hogy Rozsnyón, a Püspöki Levéltárban, de az sem zárható ki, hogy Rimaszombathban, esetleg Kékkőben találhatók további, eddig ismeretlen dokumentumok, amelyek a későbbiekben még kiegészíthetik Madách Imrével, ill. a Madách családdal kapcsolatos ismereteinket. Ugyanígy valószínűnek kell tartanunk, hogy a többi szomszédos országban, de leginkább (a földrajzi közelség, Fráter Erzsébet tartózkodási helye és Madách Mária halálának helyszíne miatt) Romániában található ma még ismeretlen dokumentumok. Valószínűleg az anyakönyvek további vizsgálata is gyarapíthatja tudásunkat, mivel sok esetben különböző hagyományok utalnak arra, hogy Madách keresztapa vagy éppen házassági tanú lett volna, de a helyszín és az időpont ismerete nélkül az ilyen esetek dokumentálása meglehetősen időigényes. (Ez a helyzet azonban bármikor megváltozhat. A mormonok anyakönyvi adatbázisában már ma is sok fontos információt lehet megtalálni; a jövőben remélhetőleg lehetőség lesz majd a keresztszülők és az esküvői tanúk keresésére is.)

Ennél is nehezebb feladatnak ígérkezik egy 1864 nyarán széplaki Jancsó Sándor nevelővel közösen írt vers kéziratának megtalálása. Madách Imre unokaöccse, Balogh Károly emlékiratai szerint a kéziratot egy bádogszelencébe zárták, s az Imre-dombi építkezés alapkövének helyezték el.

Magángyűjtők

Nem volt könnyű számba venni a magántulajdonban lévő Madách-kéziratokat, s érthetően itt a leghézagosabbak mai ismereteink. (Együttal a legváltozékonyabbak is. Számos kézirat 2017-ben már másutt volt, mint 1992-ben.) A bizonytalanságot csak növeli az a körülmény, hogy a régi Nógrád fele részben Csehszlovákiához (ma Szlovákiához) tartozik, így számos dokumentum, kézirat (főképp levél) bizonyára mindmáig ott található (itt talán elég arra utalnunk, hogy Madách három gyermeke közül kettő a mai Csehszlovákia/Szlovákia területén halt meg, s örököseik, leszármazottaik egy része – ismereteink szerint – ma is ott él). Mindössze egyetlen személyt sikerült megtalálnunk közülük, s mivel a tulajdonosok között egyúttal ő a legidősebb is, így minden körülmény amellet szól, hogy vele kezdjük a sort. A Rozsnyón (Rožňava) élő Henriczy Bendegúz a tulajdonosa a nagyapjához, Henrici Ágoston alsósztrégovai evangélikus lelkészhez írott levélnek (498. sz.). (A katalógus lezárása után, 1991 júniusában érkezett szomorú hír szerint Henriczy Bendegúz elhunyt.)

Rögtön utána azt a személyt kell megneveznünk, aki ismereteink szerint a legtöbb Madách-kézirattal rendelkezik: Lónyay Sándor a tulajdonosa a Lónyay Menyhérthez írott levelek többségének (néhány levél az elmúlt években más magánszemélyekhez, ill. az OSZK-ba és a PIM-be került, ennek ellenére még mindig harmincnál több levéllel rendelkezik). Ebben az esetben azonban közvetlenül a kézirati katalógus megjelenése után minden levél Kiss Ferenc gyűjtőhöz került, majd a későbbiekben részben közgyűjteményekbe (OSZK, PIM), részben pedig árverésre bocsátották azokat. Rajtuk kívül a családi örökségként Madách-kéziratok birtokába jutók közül a közelmúltban még Matzon Frigyesné Balogh Anna (Madách nővérének, Máriának és második férjének, Balogh Károlynak a dédunokája) rendelkezett kéziratokkal (öt Madách Károlynak szóló levél) és dokumentumokkal, ő azonban *Az ember tragédiája* dedikált példányán kívül csak olyan leveleket tartott meg, amelyek a Madách család más tagjaitól származnak. (Ő sincs már az élők sorában.) Végül az „örökölt” kéziratok tulajdonosai között kell megemlítenünk az egyik legizgalmasabb Madách-levél őrzőjét, T. Erdélyi Ilonát, aki az Erdélyi Jánosnak írt levéllel rendelkezik (491. sz.).

A szűkebb értelemben vett gyűjtők csupán egy-egy példánnyal rendelkeznek. Közülük dr. Kozocsa Sándor a legidősebb, akit azonban egészségi állapota miatt már nem állt módunkban megkeresni (a katalógus lezárása óta ő is elhunyt). Az biztos, hogy az ötvenes években az akkor még Lónyay Sándor birtokában lévő egyik levelet ő vette meg. Mivel egyetlen olyan levél van csak, amely Lónyay Menyhértnak szól, s amely 1959-ben publikálásra került, de mai lelőhelyét nem ismerjük (azt pedig egy 1968-as interjú megerősíti, hogy már publikált, Lónyaynak szóló levélről van szó), így könnyűszerrel megállapítható, hogy melyik levél volt Kozocsa Sándor tulajdonában. László Gyula egy Madách-levelet őrzött meg, s ugyancsak egy-egy Madách-levéllel rendelkezik dr. Perner Ferenc (525. sz.), végezetül pedig e sorok írója is (495. sz.). A szerkesztőknek tudomásukra jutott ugyan, hogy egy további budapesti gyűjtő is rendelkezik Madách-kézirattal, mivel azonban a pusztán tény megerősítésén kívül minden további információ megadásától elzárkózott, így a kézirat szerepeltetéséről le kellett mondanunk. [A rejtély pár évvel később megoldódott, s mivel az egykori tulajdonos régen meghalt már, így nem lehet oka a további titkolózásnak. Dalnoki Jenő egykori labdarúgó és gyűjtő volt a tulajdonosa annak a hivatalos levélnek, amelyet Madách mint a megye főbiztosa írt Horváth Elek első alispánnak, s amelyet aztán tőle vásárolt meg Kiss Ferenc, aki a levél publikálásához is hozzájárult. (MK 9. 148–152.)]

Érdekes módon Madách Imrének szóló levéllel talán csak egy családi rendelkezik. Ez nem is meglepő, hiszen a neki szóló levelek egykor Madách Aladár tulajdonában voltak, aki részint vigyázott is rájuk, de másfelől az ilyen levelek kevésbé keltették fel a kéziratokat vagy egyszerűen csak ereklýeket gyűjtők érdeklődését. Mindazonáltal talán nem véletlen, hogy Madách Aladár lánya, Madách Flóra éppen nagymamája, Fráter Erzsébet utolsó levelét őrizte meg (azt, hogy a nyolcvanas évek elején bekövetkezett halála után kinek a tulajdonába került a levél, nem tudjuk, bár a katalógus összeállításának végén szerzett értesülésünk szerint a levél a közelmúltban a Dél-Amerikában élő Madách-leszármazottak révén Balassagyarmatra került). Az iménti zárójeles megjegyzést ma már kiegészíthetjük azzal, hogy a férjével Balassagyarmatra látogató Madách Flóra nagyanyja, Fráter Erzsébet levele mellett Ma-

dách Imre végrendeletét, valamint dédapja (id. Madách Imre) császári-királyi kamarássá történő kinevezésének oklevelét is a város önkormányzatának (ahogyan akkoriban nevezték: a városi tanácsnak) ajándékozta, néhány évvel Sao Paulóban bekövetkezett halála (1980) előtt.

Madách-dedikációk

Kutatásunk talán legszegényesebben záruló fejezete a Madách által dedikált könyvek feltérképezése volt. Minden erőfeszítés ellenére mindössze két dedikációra akadunk: Matzon Frigyesné Balogh Anna a tulajdonosa a Károlyi Miksáné Huszár Annának dedikált első kiadású *Tragédiának*, s Szabó József püspök gyűjtőmunkájának jóvoltából a Xántus János Múzeumban található a másik dedikált példány, amelyet Szentiványi Bogomérnak ajánlott a szerző.

Az eredmény azért is elszomorító, mert a jelekből ítélve voltak dedikált példányai Madách főművének, de azok többsége, úgy tűnik, mindmáig lappang. Így pl. Rudnay Józsefné Veres Szilárda emlékirataiból tudjuk, hogy létezett egy szüleinek dedikált példány, Enyvvári Péter pedig tud róla, hogy a háború előtt Erdélyben adta el családja a szépapjának, Rákóczy Jánosnak dedikált példányát ugyancsak *Az ember tragédiája* első kiadásának. Mivel Madách a második kiadásból is kapott 20 db tiszteletpéldányt, joggal tételezhetjük fel, hogy azok egy-némelyikét is dedikálta, ilyen példányt azonban nem ismerünk. Úgy-szintén nem tartalmaznak dedikációt vagy aláírást a *Lant-virágok* ismert példányai sem. (Itt azonban érdemes megemlíteni, hogy egy korabeli [1858] tintával írt bejegyzés szerint a Xántus János Múzeumban lévő, az 1977-es ÁKV árverésen vásárolt példányt Ozorovszky Béla ajándékozta későbbi tulajdonosának. Bár ez a név a Madách-kutatók előtt ismeretlen, a későbbiekben talán nyomra vezethet annak kiderítésénél, hogy Madách kiknek adott példányt első megjelent könyvéből.)

Ugyanakkor a harmadik „mű”-nek, amely Madách életében önálló „kiadványként” megjelent, a *Politikai hitvallomás*nak minden ismert ki nyomtatott példánya Madách sajátkezű javítását tartalmazza: a tévesen „existenciák”-nak szedett szó „st” betűi minden példányban Madách jellegzetes „g” betűivel vannak átírva („exigenciák”).

Mindazonáltal *Az ember tragédiája* két fennmaradt dedikált példánya s egy ismert szövegű, de lappangó példánya mellé még egy negyedik – sajnos mindmáig lappangó – dedikációt is felvettünk, mivel annak is ismert volt a szövege. Harsányi Zsolt írta *Ember küzdj* c. életrajzi regényében, hogy 1861 tavaszán, a sikeres választási kampány után Madách Imre egy metszetet ajándékozott Frenyó Nándor nógrádszentpéteri evangélikus lelkésznek, alján ajánló sorokkal. A megajándékozott dédunokája, Henriczy Bendegúz megerősítette, hogy a Szent Pétert ábrázoló metszet gyermekkorában még megtalálható volt anyai nagyapja, Frenyó Gyula házában, a háború alatt azonban elkallódott. (Henriczy Bendegúz értesülése szerint maga a metszet a háború után a losonci múzeumban volt, de addigra már kivágták belőle az ajánlást.) Mivel élő szemtanú hitelesítette a regénybeli információt (amit egyébként csaknem bizonyosan Henriczy Bélától, Henriczy Ágoston fiától, Frenyó Nándor unokájának férjétől kapott Harsányi Zsolt), ezért nem csupán az ajándékozás és a dedikáció tényét, de magának a szövegnek a hitelességét is bizonyítottunk tekintettük.

A kézirati katalógus megjelenése után váratlanul még egy dedikált *Tragédia*-kötetet volt alkalmam kézbe venni, ezúttal a második kiadás egy példányát: „Szász Károlynak / hálás tisztelettel / 63. mar. 15. / a szerző”. Akkoriban dr. Kotsis Imréné Szász Hedvig volt a tulajdonosa. Apró érdekesség, hogy azóta ez a legpontosabb információnk azzal kapcsolatban, hogy mikor jelent meg a második kiadás; ezek szerint valamivel 1863. március 15-e előtt.

A kéziratok keletkezésének időpontja

Madách Imre csak ritkán, néhány nagyobb lélegzetű mű írásánál tartotta szükségesnek, hogy a kézirat keletkezésének időpontját vagy időszakát feltüntesse. Jellemző, hogy még főművének címlapján is csak az 1860-as évszám szerepel, s csupán a „Vázlat” jelöli meg a kezdés és befejezés pontos napját. Kisebbségi műveknél (leszámitva a Madách életében publikáltakat) általában kevés a támpontunk a megbízható datáláshoz.

Madách elbeszéléseit pl. Györffy Miklós próbálta meg időrendbe állítani, de ő is inkább az írás megkezdésére nézve tett becsléseket (*Madách novelláinak kronológiájához*, Irodalomtörténet 1961. 188–195.) Valóban: az 1842-ben megkezdett, de soha be nem fejezett *Duló Zebedeus kalandjai* c. elbeszélés elvileg is problematikussá teszi a befejezés időpontjának kérdését. Jó néhány apró jegyzet tartalmaz utalást az elbeszélésre, amelyek alapján az sem zárható ki, hogy élete végéig foglalkozott a folytatás vagy befejezés gondolatával a szerző. Sajnos az észszerűnek látszó megfontolások sem mindig vezetnek megbízható eredményre. Györffy Miklós ugyan úgy véli, hogy ha ismernénk annak a Madách-feljegyzésnek a keletkezési dátumát, amelyen az elbeszélések címei állnak s mellettük (a *Duló Zebedeus kalandjai* kivételével) a „kész” megjegyzés, akkor az elbeszélések elkészültére nézve is rendelkezniénk legalább egy „felső” becsléssel. E megfontolásnak azonban elmentmondani látszik az a körülmény, hogy a *Kolossyak* c. elbeszélés a szóban forgó megjegyzésen olyan címen szerepel, amely ugyan a kéziratban is előfordul, de amelyet utóbb átvitelt Madách. Vagyis a „kész”-nek jelzett állapot után is változtatott a szövegen a szerző. Ha azonban nem a „véglegesség”, hanem a „befejezettség” értelmét nézzük a „kész” szónak, akkor Györffy javaslata nagyon is megfontolandó.

Legnagyobb a bizonytalanság a versek keletkezésével kapcsolatban. Mivel a verskéziratok túlnyomó többsége 1864-ből származik, így a kézirat keletkezésének időpontja ugyan adva van, ám hogy maga a vers mikor keletkezhetett, arra nézve kevés a támpontunk, s a meglévők alapján is vagy túlságosan tág határokat kell megadnunk, vagy ha minden áron észszerű határok közé próbáljuk szorítani a vers keletkezését, akkor megnő a tévedés kockázata. Egy példával érzékeltetve a bizonytalanságot: ahhoz, hogy az *Idához* c. vers keletkezési időpontjaként az egyébként nagyon valószínű 1843 őszét adhassuk meg, nem csupán azt kellene a mainál nagyobb bizonyossággal tudnunk, hogy a címzett beölsei Buday Sándorné szül. szemerei Matkovich Ida volt, hanem azt is, hogy valóban a pozsonyi országgyűlésen találkoztak először és utoljára a fiatalok, s hogy kapcsolatuk nem sokkal később megszakadt. Jóllehet a felsorolt állítások mindegyike alátámasztható, együttesen azonban mégis túl sok bizonytalanságot tartalmaznak ahhoz, hogy a dátumot

bátran a verscím mellé írassuk. Még nagyobb a találgatás kockázata olyan verseknél, ahol nevek egyáltalán nem szerepelnek, vagy ahol (mert erre is van példa) két különböző női név kerül egy vers mellé. Ilyen és hasonló okok miatt az életrajzi források alapján történő találgatásokat mellőztük.

(Jobban belegondolva, nincs is értelme egy vers keletkezésének idejéről beszélni, hiszen ezt képtelenség korrekt módon definiálni. Beszélhetünk egy kéziratnak a keletkezéséről, vagy egy ötletnek a legkorábbi megjelenéséről, de a vers túl elvont, s egyébként sem tudjuk, hogy hol vannak a határai: mikor mondhatjuk azt, hogy két vers lényegében ugyanaz a vers, és mikor nem mondhatjuk? Ez a filozófiai dilemma nagyon is konkrét alakot ölt, ha mondjuk a *Könnyelműség varázsa* c. versre gondolunk. Vajon még Lujza életében keletkezett az első változata? Igen is, meg nem is. Igen, ha azt vesszük alapul, hogy bár ilyen című verse 1864 előtt valószínűleg sohasem volt Madáchnak, ám annak versszakai, kicsit eltérő alakban megtalálhatók a *Lujzához* című korai versben. Nem, ha azt nézzük, hogy a *Lujzához* sok más versszakot is tartalmazott, s azok egy részéből a *Lujzához* új változata, másik részéből a *Könnyelműség varázsa* keletkezett. A kettébontás után fogas kérdés, hogy vajon mi mivel azonos? A *Lujzához* új változata valóban a *Lujzához* új változata? Hiszen az eredeti vers egy jelentős része egy másik versbe került. Vagy helyesebb ezt már egy új versnek tekinteni? Képtelenség megmondani, hogy hol a határ.)

Egészen speciális gondot jelentett a levelek keletkezési dátumának tisztázása. Már a látszólag pontos keltezés tartalmazó levelek is olykor félrevezetőnek bizonyultak. Így pl. Madách Imre 1838. május 5-én édesanyjához írott levelében határozottan március 5-i keltezését írt. Ám a levélben szereplő, május 3-i eseményre való utalás, valamint a postai kézbesítésre vagy továbbításra utaló május 6-i jelzet arra engedett következtetni, hogy Madách két hónapot tévedett. Ezt a látszatra merész feltevést más körülmények is alátámasztani látszanak, amelyek egyöntetűen arra vallanak, hogy az 1838-as év bizonyos változásokat idézhetett elő Madách Imre életében, s ennek mindenekelőtt lélektani kísérőjelenségeit vehetjük tüzetesebben szemügyre. Két további sajátos elvétést találunk a szóban forgó év levelezésében. A nem sokkal később

bi, május 26-i levél címzése egyértelműen Madách Annának szól, jól lehet a megszólítás és a tartalom alapján id. Madách Imréné a valódi címzett. A december végi keltezetlen levelekből pedig kitűnik, hogy az egyik levelet címzés nélkül adta oda István szolgának Madách (a levélen csak id. Madách Imréné neve szerepel, de a cím s a továbbítás útvonala hiányzik). Ez utóbbi esetben két december végi levél sorrendjét a korábbi feltételezésekhez képest fel kellett cserélnünk, mivel éppen a címzés nélküli levélre való visszautalás teszi egyértelművé két levél sorrendjét.

Máskor a keltezésnél a helyes olvasatot nem könnyű megtalálni. Így Fráter Erzsébet egyik (Madách Imrénének írt) levelét minden eddigi szövegkiadás és monográfia 1845. ápr. 21-re tette, s valóban lehet így is olvasni a dátumot. Az évszámban szereplő 4-es számjegy azonban kétségtelenné teszi, hogy a levél ápr. 4-én íródott; a kézlendület folytán a számjegy bal felső sarkában egy oda nem illő, felfelé irányuló vonás s a már szabályos folytatás együttesen olvasható kettesnek, a négyes áthúzott szára pedig egy attól látszólag független egyes számjegynek. Valójában azonban egyetlen négyes számjegyről van szó, amit nem csupán az évszámmal való egybevetés támaszt alá, de részben a József napra történő utalás is, ami ilyenformán közelebb esik a levél keltezéséhez, mint ahogy azt eddig feltételeztük. A keltezéssel nem vagy csak hiányosan ellátott levelek esetében még bonyolultabb volt a keletkezés dátumának vagy legalább időrendjének megállapítása, s természetesen nem is minden esetben jártak sikerrel az ilyen jellegű próbálkozások.

A függelékben közölt rajzok és festmények esetében nem csupán a keletkezés idejének meghatározása okozott gondot, bár olyankor, amikor nem volt keltezés, általában nem lehetett megalapozott feltételezéssel élni. (Néhányszor azonban kézenfekvőnek látszó következtetés segített: a Bódit ábrázoló rajz kapcsán pl. anyakönyvi bejegyzésekből megállapítható volt, hogy a szóban forgó plébános mettől meddig tartózkodott Alsósztregován, s ez adott – igaz, meglehetősen tág – határokat a rajz keltezéséhez.) Jóval nehezebb annak megállapítása, hogy a kép kit vagy mit ábrázol. Jó néhány alkalommal maga Madách, esetleg fia, Aladár cím vagy jegyzet (esetleg melléírás) formájában nyújt tájékoztatást a képen látható személyről vagy személyekről. De sok-

szor maga Madách Aladár is tanácstalan volt, a tájképrajzoknál pedig végképp nincs támpontunk. Hosszúnak ígérkező munka lesz a Madách-rajzokon látható várromok, természeti képek helyszínének azonosítása. A katalógus összeállítóinak ez csak egy esetben sikerült, s ott is egy prekonceptió vezetett eredményre. Ilyen módon abból a feltevésből kiindulva, hogy léteznie kellett Lujza környezetét megőrkítő rajznak is, az egyik tájrajz háttérében álló hegyek vonulatát sikerült azonosítani egy Keszihóchoz (Dacsókeszi, Kosihoce) igen közeli helyszínnel, ahonnan ugyan Lujza feltételezett lakóhelye nem látszik, de a szomszédos Sirak (Širakov) és Szelény (Sel'any) igen. Ugyanakkor egy másik esetben, ha nem is véglegesen, de további bizonyítékok előkerüléséig el kellett vetni azt a feltételezést, hogy egy síremléket ábrázoló Madách-rajzon Lujza sírja látható; a képen olyannyira keveredik a fantázia a valósággal, hogy csak írásszakértő adhat választ arra a kérdésre: semleges személyt, netán rokonát vagy esetleg kedvesét képzelte maga elé Madách rajzolás közben. A közelmúltban Nagy Ervinné tanulmánya (*Görgey álma*. Palócföld 1990/5. 47–55.) hívta fel a figyelmet arra, hogy a valós élmények mellett a fantáziának, sőt pl. a várromok, tájábrázolások esetében már megjelent művek illusztrációinak is szerepük lehetett egy-egy Madách-rajz megkomponálásánál. Ha ehhez még hozzávesszük az említett tanulmánynak azt a megállapítását, amely szerint főképp az olajképek témaválasztása nagy rokonságot mutat Madách tanárának témáival, akkor megállapíthatjuk, hogy a képek „denotátumainak” megtalálása nem is egyszerűen nehéz, hanem inkább elvileg problematikus feladat. Az a rajz pl., amelyen hat férfifej között Madách önarcképe is (az utólagos, föltehetően Madách Aladártól származó megjegyzés szerint) megtalálható (Függelék, 2 sz.), önmagában is összetett kutatást kínál, hiszen nemcsak az kérdéses, vajon a további öt férfifej azonosítható-e Madách életének szereplőivel, de az is, hogy az allegorikus jelenet vagy mondjuk a kép kompozíciója milyen forrásművekre vezethető vissza. Mivel Madách életében mégiscsak másodlagos szerepet játszott a képzőművészet, így az sem kizárt, hogy sokszor egyszerűen csak korabeli sztereotípiák állnak egy-egy rajz motívumvilágának vagy szerkezeti megformálásának háttérében.

[Azt, hogy mennyire ingoványos ez a terület, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az iménti bekezdésben foglaltakat részben vissza kell vonnom. Ma már [!] nem tudjuk, amit korábban tudni véltünk: hogy hol lakhatott Lujza. Ha a rajz esetleg mégis Keszihóc, Sirak és Felsőszelény közelében készült, mint ahogyan a rajznak a hegyekkel való egybevetése alapján gondoltam, annak más oka lehetett; semmi köze sincs Lujzához. Elvileg igyekezhetett Madách Felsőszelénybe, ahol apjának nővére, Madách Anna élt férjével és fiával, Gyürky Antallal (az első magyar nyelvű borászati lexikon és sok más fontos mű későbbi szerzőjével). Mégsem állítanám, hogy valaha is járt volna náluk, ennek ugyanis, a közeli rokoni kapcsolat ellenére, egyelőre semmi jele sincsen.]

A személyek utólagos azonosítása csaknem reménytelen feladatnak látszik. Egy fiatal lányt ábrázoló rajznál maga Madách Aladár is tanácstalan volt, de nem írt nevet két olyan rajzhoz sem, amelyek ugyanazt a kalapos lányt ábrázolják kicsit eltérő öltözetben. A legrejtélyesebbnek azonban a hátravetett fejű, hosszú szőke hajú lányról készült festményt kell tartanunk. A képre maga Madách festette félreérthetetlenül az 1851-es évszámot, és a szignó is az övé; ugyanakkor az egészen biztosan megállapítható, hogy nem a feleségét ábrázolja a festmény, és a fennmaradt egyéb ábrázolások alapján nem is valamelyik családtagot.

Végül nem könnyű a lappangó, ill. megsemmisült festmények azonosítása sem: Morvay bizonyára tévedett, amikor két Alsósztrégovát ábrázoló tájképről írt. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve ugyanis nem szól arról, hogy a két tájkép vagy azok egyike Alsósztrégovát ábrázolná, s a képeket így jellemzi: „Olajfestmény 2 [db], Tájkép, az egyik háttérben havassal, előtérben fenyőfák két alakkal. Keskeny, aranyozott fakeretben. Hátul felirat: Fecit M. C. – A sztrégovai kastélyból. – Méret 57,5 × 45 cm – 1850 k. A másik havas hegyi táj elől fürdő épülettel. –” Az első kép leírása sem a havas háttér, sem az előtérben álló két alak miatt nem lehet azonos a Balogh Károly könyvében közzétett Sztrégovát ábrázoló képpel (*Madách az ember és a költő*, Bp., 1934, a 40. oldal utáni számozatlan lapon). De a havas hegyi táj említése miatt a másik kép sem lehet azonos a Balogh Károly könyvében szereplővel.

A kéziratok állapota

A kéziratok állapota, különösen ha az olvashatóság szempontjait tartjuk szem előtt, igen változó. Erről részben maga a szerző tehet, aki a sűrűn teleírt, és sokszor jelentős lapszéli módosításokat tartalmazó lapokon nemigen hagyott margót, s így a töredezettségű papírszéleknél csak találgatni lehet, hogy mi állhatott a ma már hiányos lapszéleken. Néhány esetben a tintával vastagon áthúzott szövegrész olvashatatlan. Így pl. nem tudjuk, hogy a *Fagy-virágok*nak mi lehetett a korábbi címe; ilyen esetekben a későbbiekben speciális technikai eszközöket (a kéziratok ultraibolya sugarakkal történő pásztázását) kellene bevetni a kérdés megválaszolásához. Ritkábban ugyan, de arra is találunk példát, hogy egy-egy nagyobb tintafolt nyomán mára kisebb-nagyobb részlet – vélhetően a tinta savtartalma miatt – kiégett a kéziratból.

Sajnos, az állagmegőrzési és restaurálási kísérletek is vegyes eredménnyel jártak. Bár a legtöbb kézirat restaurálása sikeresnek bizonyult, a kisebb cédulákon lévő versek, feljegyzések nagyobb lapokra történő felragasztása a lapszéleknél a ragasztóanyaggal való átitatódását eredményezte.

Néhány esetben a papír hajtogatása nyomán szétváltak laprészek; különösen a szerencsétlen módon jóval kisebb méretű füzetbe ragasztott *Nógrádi képcsarnok* két lapján figyelhető ez meg.

Ugyanakkor gyakorlatilag kifogástalan állapotban maradtak fenn azok a füzetek, amelyek feltehetően már szerzőjük életében elnyerték füzet formájukat; így Madách öt elbeszélése, akadémiai székfoglalója, sőt, a *Lant-virágok* is igen jó állapotban van.

A levelek – néhány korai levél kivételével – általában jó állapotban vannak. A pecsétviasz ugyan többnyire töredezett, ennek azonban nem annyira az eltelt idő vagy a tárolás körülményei lehetnek fő kiváltó okai, mint inkább az, hogy a címzett már a levél felbontásának pillanatában sem ügyelt a sértetlenségre. Így fordulhatott elő, hogy sok jó állapotban lévő levél a pecsétviaszhoz sérült. Ugyanakkor néhány esetben megfigyelhető, hogy a címzett ügyelt a pecsétviasz épségére. Kifogástalan állapotú az Arany János által írt első levél borítékjának hátoldalán lévő pecsétviasz, a báró Balassa Antal levélborítékján lévő, de néhány hivatalos

iraton is látszik, hogy Madách különös gonddal óvta a pecsétet a sérüléstől. Változó a postai kör- és hosszúbélyegzők olvashatósága is.

Madách kézírásának jellegzetességei

Mind a kézirat-katalógus, mind a későbbi kritikai kiadás szempontjából meg kell említenünk Madách kézírásának néhány jellegzetességét. Tudjuk, hogy a szerző nem ügyelt különösebben a helyesírásra; ezt nem csupán úgy kell értenünk, hogy a korabeli normáktól eltért, de úgy is, hogy akár egyazon kéziratlapon is előfordulhatnak eltérések; meglehetősen esetlegesen használt pl. aposztróf jelet, de a cz-s írásmódot is csak 90 százalékban alkalmazta. Ugyanígy a „mely” és „melly” változatok is esetlegesen fordulnak elő. Néhány esetben zavaró a központozás szinte teljes mellőzése vagy félrevezető alkalmazása. Ugyanígy a tulajdonnevek kisbetűs írásmódja is gyakori (az „isten” szót csaknem minden esetben kis kezdőbetűvel írta Madách; *Az ember tragédiájában* sűrűn előforduló „úr” is eredetileg kisbetűs: utóbb történt az „ú” betű szárainak meghosszabbítása). De ezzel ellentétes példát is találunk: több helyen népnemek szerepelnek nagy kezdőbetűvel.

A mássalhangzó kettőzésére sok helyen a betű fölé húzott vonal utal. Az idézőjelek is eltérőek: a ma idézetvég jelzésére használt jelet Madách az idézet kezdetén használta és fordítva. A sorvégi elválasztó jelek pedig két egymás mellé írt vessző (idézet kezdete) képét mutatják. Mindezeket a jellegzetességeket nem állt módunkban a katalógusban kifejezni. Ugyanígy nem jelöltük, ha pl. egy „t” betű szára nem volt áthúzóva. Ettől eltekintve betűhíven közöltük a címeket, címezéseket, szövegeket, ill. ahol ez nem sikerült, ott külön jeleztük (pl. képi szimbólumok alkalmazása írás közben).

A „vagy” szót gyakran rövidítette Madách „v.”-tal, s ilyenkor általában a betű fölé egy vonalat húzott; ezt – mármint a betű fölé húzott vonalat – éppúgy nem jelöltük külön, mint ahogy a kétféle „s” betűt sem. A javítások, pótlások helyének jelölésére leggyakrabban ötágú csillagot rajzolt Madách, néhány esetben azonban egy kör közepén egy pöttyel jelöli a helyet, s elvétele áthúzott „x” betű (hatágú csillag) is előfordul.

Piros és vörösesbarna ceruzát általában szerkesztési, javítási céllal (sorszámozás, beszúrás helyének jelölése, törlés) használt Madách, kék ceruzát még ritkábban, de hasonló céllal. Még a grafit ceruzával írt írássok száma is csekély; az írássok túlnyomó többsége tintával készült.

Több kései tanulmány a jelek szerint eleve füzetté hajtogatott íveken íródott, éspedig néhány esetben következetesen a verzón, a javítások, pótlások pedig a jobbra lévő (tehát a következő laphoz tartozó) rektókon kaptak ilyen esetben helyet.

Külön kell szólnunk a rajzokról, amelyeken sok helyütt azonos szignó található: jobb híján „DAMAD”-dal jeleztük az aláírást. Valójában ezeken a rajzokon (sőt, a szöke női fejet ábrázoló festményen is) egy sajátos jelzés látható. A szerző az M, A, D betűket mintegy összeötvözte, egymásba ékelte: az M szárai felülről lefelé haladva széttartóak, jobb szára egyúttal az A jobb szára, és a D bal oldala (a D tehát enyhén hátrafelé dől); majd az így létrejött „MAD” jelet az M függőleges tengelyére tükrözte: ezt az eredményt adtuk vissza jobb híján a „DAMAD” betűkombinációval.

Madách Imre írástechnikája

Madách írástechnikája bizonyára sokat változott az évek során. Az imént említett esetek is ezt példázzák, hiszen a korai művek között nem találunk példát arra, hogy a rektók következetesen üresen maradnának, helyet hagyva a javításoknak, betoldásoknak, kommentároknak.

Érdekes fénnyt vet Madách levélírási technikájára egy feltehetően 1844-ből származó, Szontagh Pálnak szóló levéltöredék. Az írás Madách Imre jegyzetei között található, egy szabálytalan formájú, kézzel tépett cédulán, amelyen ráadásul más – korábban írt – jegyzetei is helyet kaptak. Vagyis fel sem merülhet, hogy postázni kívánta Madách. Másfelől a szöveg tartalma kétségtelenné teszi, hogy „Pál” keresztnevű barátjának, vagyis csaknem bizonyosan Szontagh Pálnak szóló levélről van szó. Madách tehát mielőtt elküldte volna barátjának a levelet, előbb egy piszkozatot készített. Nem tudjuk, milyen sűrűn élt ezzel a technikával, és sajnos arra sincs lehetőségünk, hogy egy levél pisz-

kozatát és tisztázatát egybe vessük; pusztán annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy eszerint (legalább egyes esetekben) létezett a levélnek piszkozata is. Ha most abból indulunk ki, hogy a Szontaghnak küldött 1857. február 7-i verses levélnek rendelkezünk egy későbbi változatával is, amelyet tervezett verseskötetébe szánt Madách, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy az a bizonyos harmadik változat, amely a már említett, Bérczy által idézett, azóta elveszett szövegrészt tartalmazta, a legkorábbi változatra lehetett feljegyezve, vagyis a levél piszkozatára. Az „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget...” kezdetű megjegyzésből ugyanis arra kell következtetnünk, hogy Madáchnak is maradt egy példánya, amely az újraolvasást lehetővé tette (nem valószínű, hogy a kész levél postázásával várt volna). De ebben a kivételes esetben szüksége is volt a levél piszkozatára, máskülönben verseskötetének összeállításakor emlékeztetnie kellett volna hagyatkozni, esetleg visszakérnie a levelet; erre utaló jeleket azonban levelezésében nem találunk.

[Itt ismét egy kitérőt tennem, ugyanis váratlanul fordulat következett be korábbi ismereteinkben. Ma már határozottan állíthatjuk, hogy a leveleknek, legalább bizonyos esetekben, valóban volt piszkozatuk. Az 1856. augusztus 11-i verses levél régóta ismert volt, és az azzal lényegileg megegyező vers is, amelyet a kötetébe szánt Madách. Am előkerült egy olyan változat (igaz, nem Madách autográf, de feltehetően egykorú másolat), amely bizonyíthatóan nem a kései versnek a másolata, hanem a levélnek, mégpedig bizonyos jelek szerint a levél piszkozatának. A levélben ugyanis ez áll: „Éjnek tündöklő csillagzatja”, az újonnan előkerült másolatban pedig: „Égnek tündöklő csillagzatja”. Tekintsünk el most az egyetlen betűnyi eltéréstől: lehet, hogy a piszkozatban még valóban az ’Égnek’ szó szerepelt, de az is lehet, hogy a másoló hibázott. Viszont a versben már ez állt: „Éjnek <tündöklő> mosolygó csillag<zatja>árja”. Madách tehát először leírta a Szontaghnak elküldött változatot (véltetően annak piszkozata alapján), majd kijavította, mielőtt a versei közé felvette volna. Azt, hogy a nem autográf szöveg nem a Szontaghnál őrzött levél, hanem annak piszkozata alapján készülhetett, az eltérő megszólítás jelzi: „Szontagh Pálnak Madách Imrétől / baráti üdvözet”; az elküldött levélen ugyanis az utolsó szó eltér:

„Szontagh Pálnak Madách Imrétől / baráti köszöntést.” Több apró érdekessége közül itt csupán egyre hívnám fel a figyelmet. A nem autográf szöveget utóbb valaki átjavította, s a „lány” szót átírta „lyányra”. Lehet, hogy Gyulai Pál kezében fordult meg a kézirat? Ő ugyanis Madách verseinél következetesen átírta a szerző által használt „lány” szót, az általa helyesnek gondolt „lyány” alakra.” Sőt: ennek a verses levélnek a közlésekor is *lyányra* „javított”, az általa közölt megszólítás azonban azt mutatja, hogy az eredeti levelet használta, nem a piszkozat másolatát.]

Ugyanígy a „Levelek” versciklus többi darabjánál is feltételezhetjük, hogy piszkozatok álltak a szerző rendelkezésére. A korábban említett eset (az 1844-es levéltöredék) csupán annyiban különbözik ezektől, hogy prózai levélről van szó, ahol ez az eljárás kevésbé természetes, másrészt ez a két (vagy ha az előbb említett piszkozat-másolatot is idesoroljuk, akkor három) eset egyike, amikor a piszkozat fennmaradt. (A másik: a Szalay Lászlónak küldött levél, amely egy cikk fölött található; mivel nem valószínű, hogy maga a cikk visszakerült volna Madáchhoz – mint ahogy az is kétséges, hogy ugyanazon a lapon lett volna, amelyen a levél kapott helyet – így valószínű, hogy mindkettő piszkozat.) Pontosabban szólva azért még egy határesetnek tekinthető „kézirat” helytel-közzel idesorolható, s mivel más szempontból is tanulságos egybevetésre nyújt lehetőséget, ezért érdemes rá külön is kitérnünk.

Ismeretes, hogy egy Veres Pálnénak küldött levél a képrejtvény nyelvén íródott. A levél hasonmását és megfejtését Scarron [=Mikszáth Kálmán] tette közzé első ízben a Pesti Hirlapban (1884. 248. sz. 9., ill. 249. sz. 5.). Később ugyancsak szerepel mind a hasonmás, mind a megfejtés Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése* c. könyvében (Bp., 1902. 129.). Végül pedig Halász Gábor tette közzé (*Madách Imre összes művei*, Bp., Révai, 1942, II. 1209–1210.). Az értelmezés mindhárom esetben egyezik, ami nem is meglepő, tekintve, hogy a két utóbbi szerző is Scarron megfejtését veszi át. A hasonmás képek azonban eltérőek; az első két esetben ugyan azonosak, Halász Gáboré azonban eltér azoktól. Az is megállapítható, hogy a Halász-féle közlés azonos az OSZK Kézirattárában található változattal. A legkézenfekvőbb persze az volna, ha fel-

tételeznénk, hogy mindhárom közlés háttérében ugyanaz a kézirati forrás áll: a Pesti Hirlap erősen retusált, ill. újrarajzolt változatot tett közzé (amire a fennmaradt kéziratos példány elnagyolt rajztechnikája, javításai stb. okot adhattak volna), s Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné közlése csak azért mutat nagyfokú egyezést vele, mert ők nem a kéziratos forrásra hagyatkoztak, hanem a már megjelent közlést vették át. De több körülmény is arra utal, hogy a korai közlések esztétikusabb jellege nem idegen kéznek tulajdonítható, hanem egyszerűen annak, hogy azok a levélként elküldött tisztázatok alapján készültek, ezzel szemben az OSZK-ban őrzött rajz a levél piszkoszata. A leg súlyosabb érv, ami emeltet szót, az, hogy a kétféle közlésnek eltérő a grammatikája. Scarron megfejtése ugyanis így kezdődik: „Sietek Nagysádhhoz Heine verseit ezennel szállítani...”, ami megfelel a két korai hasonmás képi szintaktikájának. Csakhogy az OSZK-féle változat szintaktikailag is helyes megfejtése: „Sietek Heine verseit Nagysádhhoz ezennel szállítani...” A képek felcserélése aligha tulajdonítható másnak, mint magának a szerzőnek. De egy másfajta megfontolás is hasonló eredményre vezet. Eszerint a Veres családdal jó viszonyban lévő Mikszáth, majd a későbbiekben Rudnayné Veres Szilárda is magát az elküldött levelet ismerhette; sőt, utóbbi édesanyja halála után bizonyára birtokolta is azt. Így a levél aligha kerülhetett vissza Madách rajzai közé. Amit tehát a rajzok között ma találunk, az a Madách tulajdonában maradt piszkoszat. Még egy érdekes eltérésre érdemes kitérnünk. A „kedvenceim” szó első szótagjának képi megfelelője a piszkoszatban egy lista, amely a hét napjait tartalmazza, aláhúzva a „kedd”-et. A tisztázatokban már egy stilizált naptár áll, amelyen „1857. aug. 3. kedd” olvasható. Rövid számolás után jogos a kérdés: miért nem aug. 4-e? Hiszen harmadika hétfő volt! Ha most eltekintünk az elvétel kétségkívül fennálló, de mégiscsak másodszorban szóba jöhető lehetőségétől, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a feladó egyúttal keltezni kívánta a levelét is, s ezt éppen a levél rejtvény-jellegéből következően egy szándékos (de azért mégsem teljesen triviális) hibával valószínűsítette meg. Egyezés esetén ugyanis a címzett joggal hiheti, hogy fiktív dátumról van szó, amelyre pusztán a keddi nap miatt esett a választás, de éppígy megfelelt volna bármely más keddi nap is. A hiba azonban egyértelművé teszi, hogy nem erről van

szó: a dátum, mivel nem keddre esik, nem tölthet be ilyen funkciót, valami másnak kell tehát tekinteni, legvalószínűbben keltezésnek. (Augusztus 3-a a címzettnek, Beniczky Herminnek a névnapja volt!)

Madách levelezésének egyéb érdekességeire itt csak utalásszerűen térhetünk ki. Így érdemes megjegyeznünk, hogy a Lónyay-levelezés bizonyos ceruzairású levelei feltehetően egyetemi előadás közben születtek; mindenekelőtt az a levélváltás sorolható ide, amely Lónyay Menyhért egyetlen fennmaradt levelét is tartalmazza. Ám ennek bizonyítása meghaladja a jelen bevezető kereteit. (Lásd ezzel kapcsolatban: MK 9. 86–95.) Érdekes továbbá az id. Madách Imrénének küldött 1838. július 26. utáni levél is. Már Radó György (*Madách Imre., Életrajzi krónika*, Salgótarján, 1987, 38.) megállapította, hogy Palágyi és Halász datálása téves, s hogy egyedül Staud Gézáé helyes: a feladó betegségére, Reisinger doktorra, az elmúlt Anna napra való hivatkozások együttesen csakis ezt a dátumot valószínűsítik. A kézirat azonban azt is elárulja, miként lehetséges, hogy sok évvel korábbi, kimondottan kisgyermek kori levélnek vélték az említett monográfusok ezt a Madách-levelet. A kézírás ugyanis első pillanatban valóban olyan képet mutat, mintha egy 5–6 éves gyermektől származna, s teljesen elűt az adott évben írt más levelektől. Ennek magyarázata azonban az lehet, hogy a fekvő beteg Madách természetellenes testhelyzetben írhatta az egyébként tintaírási levelet.

Végül érdekesek a cenzúrázott levelek is. Jelenleg öt levélről mondható el, hogy a cenzúra nyomait viseli magán: egy börtönben (Jámbor László ügyvédnek) írt és két börtönben kapott levélen ugyanaz a stilizált „h” szignó szerepel, amely talán annak a Hlavathynak a szignója, akinek nevét Bilkom hadbíró neve után Madách személyleírása alatt találjuk (MÖM II. 1141.). Az idő rövidsége sajnos nem tette lehetővé, hogy ezt a hipotézist, sok más felmerülő kérdéssel együtt írásszakértővel is megvizsgáltsuk. A két további cenzúrázott levél közül az egyiknek Madách Pál, a másiknak Madách Károly a feladója, s mindkettőt Debrecenben, 1849-ben adták fel. Minden jel szerint a feladók tudatában is voltak annak, hogy levelüket cenzúrázni fogják. Jellemző Madách Pál óvatosságára, hogy levelében nincs sem megszólítás, sem aláírás, sőt a címzés sem a tényleges címzett nevét tartalmazza; nyilvánvalóan a cenzor meg-

tévesztésének szándékával Bory István tisztartó neve került a címzésbe, holott a levél a Madách családnak szól. Madách Pál óvatossága nagyon is indokolt. Már előző levelében is olyan hadi eseményekről számolt be, amelyekről nyilvánvalóan nem lett volna szabad írnia, s minden bizonnyal hadi titkot árult el, amikor előző, febr. 11-i levelében azt írta: „Holnap után utazom el mint futár...” (ti. Debrecenbe), majd az utóbbi levelében: „pár nap múlva Erdélybe megyek”. Madách Pálnak ez a levele filatéliai szempontból is érdekes, mivel az „Országos / Rendőri / Hivatal” feliratú cenzori körbélyegzőt tartalmazza.

Technikailag tanulságos a drámatöredékek szemügyre vétele is. Madách több egyforma méretű lapot füzetyszerűen félbehajtott, azok széleiből különböző hosszúságú szelvényeket kivágott, s így egy regiszterszerűen lapozható füzetet alakított ki, ahol a lapszéleken rendre az egyes drámacímek találhatók. Bár az egyéb cédulák mai sorszámozása megtévesztő, annyi azért megállapítható, hogy az így nyert füzetben a megfelelő lapszéli feliratot tartalmazó lapnál voltak behelyezve az adott drámával kapcsolatos feljegyzések, amelyek azonban már a legkülönbözőbb méretű és formájú lapokra kerültek. Így egyetlen mozdulattal meg lehetett találni a választott drámához kapcsolódó feljegyzéseket. Az eljárás arra vall, hogy a drámák írása vagy legalábbis a velük való foglalkozás részben párhuzamos lehetett. A cédulákat tartalmazó regiszterszerű tartó (részben jellege, részben a használt papírok egyformasága, a vörösesbarna ceruzairás miatt) egy jól meghatározott időpontban keletkeztetett, éspedig olyan időpontban, amikor legalább tervként az ott felsorolt drámák már léteztek, s még egyikük megírásával sem hagyott fel Madách. Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor volt ez a pillanat; valószínűleg 1860-nál nem korábban, mivel a regiszterben (igaz, a vágat helye utólagosságra enged következtetni) a *Mózes* cím is szerepel. (Ugyanakkor pl. *A Civilisator* és *Az ember tragédiája* nem szerepel.)

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy maguk a kéziratok valószínűleg csak Madách halála előtt nyerték el ma ismert végső formájukat, jóllehet ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy azokon valóban élete végéig dolgozott volna Madách. A megfogalmazás jelen esetben szándékoltan ilyen körülményes. Vegyünk pl. egy korainak tartott drámát, a *Nápolyi Endrét!* (Quart. Hung. 2066.). A 9. főlió rektóján lévő megjegyzésen a „Lu-

cifer” név szerepel. Nem valószínű sem az, hogy a kézirat keletkezése körüli időben került ez a név a margóra, sem az, hogy a *Tragédia* írása után keletkezett (vagy akár érdemben módosult) volna a kézirat; inkább utólagos, sok évvel a kézirat keletkezése utáni megjegyzésnek kell tartanunk, legalábbis jelenleg (írasszakértői vizsgálatok hiányában) ez látszik a legvalószínűbbnek. Hogy miért? Mert pl. a „*Csak tréfa*” című drámánál is sűrűn fordulnak elő megjegyzések, utalások versekre, köztük olyanokra is (*Egy örült naplója*, *Megnyugvás a sorsban*), amelyek feltehetően kései alkotások. Az is feltűnő, hogy igen sok a „kereszt-hivatkozás” a drámák között.

Az ember tragédiája keletkezése

Radó György (*Így élt Madách Imre*, Bp., 1990.) szerint Madách *Az ember tragédiája* írásakor is hasonló technikát alkalmazhatott, vagyis előbb cédulákra jegyezte le a gondolatait, amelyeket aztán a mű elkészültével megsemmisített. Az eljárás első felét annál is inkább valószínűnek kell tartanunk, mivel novellákkal, sőt, olykor versekkel kapcsolatos jegyzeteket is találunk a feljegyzések között, vagyis a módszerrel műfaji megkötöttség nélkül széleskörűen élt. De a jelekből ítélve hasonlóan módszeresen kellett eljárnia a források megsemmisítésénél is. Valóban: bár a jegyzetek egyfajta keveredése jól megfigyelhető (így. pl. egy nővérenek írt levél a novella jegyzetek közé került, de sok más esetben is tematikai keveredés tapasztalható), az is feltűnő, hogy csupán egyetlen jegyzetben van – utólagos reflexiónak tűnő – utalás a főműre. Nemcsak a jegyzetanyag, de a piszkozati példány is megsemmisülhetett. Egyedül a „Vázlat” maradt fenn, amely minden jel szerint a *Tragédia* írásával párhuzamosan keletkezett, s amely a kezdés és a befejezés dátumát is tartalmazza. Mint azt Kerényi Ferenc már említett könyvében kimutatta, magát a vázlatot is folyamatosan, *Az ember tragédiája* írásával egyidejűleg vezette Madách, amit többek között a tollcserék is mutatnak.

Idegen kézírások

A pályaműként beküldött munkák – mint már említettük – általában nem Madách autográfok. De arra is találunk példát, hogy egy dráma eleje más kéztől származik, a vége azonban Madáchtól, mint ahogy az is előfordul, hogy a más lejegyzésében fennmaradt szöveget Madách saját kezűleg javította. Néhány esetben (főképp ott, ahol aláírás van) megállapítható, hogy egy utólagos megjegyzés a költő fiától, Madách Aladártól származik. Minden jel szerint Madách Aladár csak megjegyzésekkel, kommentárokkal látta el a kéziratokat, s erre is csak a legszükségesebb esetben szánta el magát (neki köszönhető, hogy több Madách-rajznál tudjuk, kit vagy kiket ábrázol).

Sűrűn fordulnak elő ceruzával írt dátumok Madách keltezetlen leveleinek lapszélein; nem tudjuk, hogy a datálásra tett kísérletek kiktől származnak.

Sajnos, úgy tűnik, hogy az említett eljárásokon túl néhány esetben durvább beavatkozással kell számolnunk. Különösen a kék ceruzairású törlések érdemelnek figyelmet ebből a szempontból. Itt csak egy feltűnő jelenségre hívnánk fel a figyelmet: A *Civilisator* kéziratában három helyen fordul elő kék ceruzairás; mindhárom esetben egy-egy obszcén szónál. S bár egy aláhúzásról vagy törlésről nehéz megállapítani, hogy kinek a kezétől származik, a fölé írt grafit ceruzairású „javítás” elárulja, hogy nem Madách Imrétől. De lássuk a három esetet, amelyek közül az elsővel a „szerkesztő” sem tudott mit kezdeni, s végül is meghagyta. A 15. fólió verzóján ez áll: „Ó mi szart kap ím a' vad rácz”, néhány sorral lejjebb pedig: „Ah úgy szeretlek / Hogy majd meg basz-lak”. A harmadik eset még érdekesebb, ott ugyanis maga Madách törölte azt a szót, amit végül is a „szerkesztő” ceruzairással megismételt, visszaállított. Ez a 17. fólió verzóján található: „Honáruló? miért, hogy a' <leányt> pinát / Lakatra tettem? vajh mi különös.” Valóban: különösnek találhatta a korrekciót végző személy is a szót (de talán még inkább azt, hogy javítás eredménye!), s első döbbenetében vastag kék ceruzájával nem áthúzta, hanem aláhúzta azt, majd két függőleges vonalkával jelezte törlési szándékát, s a Madách által áthúzott szó fölé ismét beírta, ezúttal grafit ceruzával az illedelmesebb „leányt” szót. Nem

itt a helye, hogy eldöntsük, vajon mit tartott Madách Arisztophanészról, akinek modorában e művét írni kívánta, az azonban a mű teljes szövege alapján is nyilvánvaló, hogy ebben a drámájában nem véletlenül került a fennkölt megfogalmazást, mi több: az erőteljesebb szavak és kifejezések használatát is szándékoltnak kell tartanunk.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést (amelynek megválaszolása ismét csak meghaladja a szerkesztők kompetenciáját): vajon használt-e egyáltalán kék ceruzát Madách, vagy esetleg mindenütt, ahol kék ceruzairást találunk, más kézírásra kell gyanakodnunk? Szerencsére az ilyen helyek száma kevés; a kék ceruza csaknem minden esetben szerkesztési célt szolgált. Nem mindegy azonban, hogy melyik szerkesztőt; úgy tűnik, hogy az a szerkesztő, aki a kék ceruzát használta, nem Madách Imre, hanem valaki más lehetett. Ennek alapján pl. más értelmet nyerhetnek a későbbi vizsgálatok során a versek tartalomjegyzékeiben szereplő különböző jelek; lehetséges, hogy bizonyosak Madách Imrétől, mások a kései szerkesztők valamelyikétől (az összkiadásra sikerrel-sikertelenül vállalkozók, vagyis Bérczy, Gyulai, Palágyi és Halász a legvalószínűbb személyek) származnak.

Madách Letéti Könyvtár

A katalógus összeállítói megnézték az OSZK-ban őrzött Madách letéti könyvtárat, és kigyűjtötték az abban található Madách Imre autográfokat. Az írásszakértő már többször említett hiánya itt is megmutatkozott, hiszen olyan helyen, ahol a bejegyzés mondjuk egy ceruzairású szám, nem könnyű eldönteni, hogy az kitől származhat.

A rendelkezésünkre álló eszközökkel pl. teljesen eldönthetetlennek tartottuk, hogy a *Kisfaludy Sándor munkái* I. kötetében (Pest, 1833, a gyűjtemény 633. darabja) a 309–316. lapokon apró vonalakkal bejelölt verscímek esetében a ceruzairású vonalkák kitől származnak. (A 120., 80., 121., 65., 9., 234., 91., 139., 10., 11., 146., 192., 51., 260. lapokon lévő versek címei mellett találhatók ilyen vonalkák.) De ugyanígy nem vállalkozhattunk annak behatárolására sem, hogy pl. a különböző könyvek borítóján, ill. bekötött könyveknél a címoldalon előforduló „Ma-

dách”, „Madách Imre” stb. neveket mikor s ki írta be. Minden jel szerint a „Madách Imre” bejegyzések néhány kivételtől eltekintve a költő Madách Imrétől származnak, s nem id. Madách Imrétől vagy Madách Aladártól. A gyűjtemény azonban különböző tulajdonosok könyveinek együttese; nemcsak Madách őseinek (Madách Sándor, Majthényi Anna) tulajdonosi bejegyzéseit találjuk meg bennük, de pl. Madách Máriáét is, sőt, van egy sógorának, Huszár Józsefnek dedikált kötet is.

Az imént említett *Himfy’ szerelmei* címdalán pl. csak a „Madách” tintaírású nevet találjuk közelebbi specifikáció nélkül; mégis, ebben az esetben írásszakértői vélemény nélkül is elég nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a nevet Madách Imre írta a borítóra, és pedig gyermek- vagy legfeljebb serdülőkorában, valószínűleg 1836-nál nem később. Ugyanígy kimondottan korai tulajdonosi bejegyzésnek kell tekintenünk a „Dramatische Werke von August von Kotzebue. 33. Bändchen. Die deutschen Kleinstädter. Wien, 1828.” (240. darab) címdalán található tintaírású „Madách” nevet.

A legtöbb könyv esetében kései ceruzairású tulajdonosi bejegyzést találunk, így pl. a 36-kötetes Schiller-kiadás darabjain (100–135), a 40-kötetes Goethe-kiadás darabjain (330–369), és sok más esetben.

Szintén eldönthetetlennek látszik, hogy a Friedrich Schulz fordításában megjelent *De la Rochefoucault’s Sätze aus der höheren Welt- und Menschenkund* (Breslau–Leipzig, 1798) c. könyvben az aforizmak lapszéli bejelölése kitől származik. Bár a kimondottan rendhagyó tulajdonosi bejegyzés („Ifj. Madách Imre”) nem hagy kétséget afelől, hogy eredetileg kinek a tulajdonában lehetett, mégsem biztos, hogy a lapszéli vonalkák is a korabeli tulajdonostól származnak. Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy az aforizmagyűjteményben csak egy aforizma van (a 49.) kimondottan áthúzva; magyar fordítása: „Sohasem olyan szerencsés vagy szerencsétlen az ember, mint hiszi”. (A tulajdonosi bejegyzésben szereplő „Ifj.” megkülönböztetés arra vall, hogy még édesapja életében, tehát 1834. jan. 3. előtt írhatta be a könyvbe a nevét Madách Imre. Aláírásának a legkorábbi datált levelekkel, névnapi és születésnapi üdvözetekkel való egybevetése is megerősíti, hogy valóban igen korai tulajdonosi bejegyzéssel állunk szemben.)

Azt, hogy a könyveket Madách halála után is használták, egy apró körülmény világosan jelzi. Goethe Faustjának második kötetében (341.) az egyes jelenetek kezdeténél keskeny, újságpapírból leszelt papírcsíkok voltak behelyezve, amelyeknek nyoma minden esetben látszik, s maga a papírcsik is a legtöbb esetben megvan. Nem valószínű azonban, hogy Madách halála előtt kerültek volna a kötetbe, mivel a papírszeletkéken ilyen kifejezések találhatók: „népliget”, „Andrássy-ut”, „Budapest”.

Tételesem felsoroltuk azokat a helyeket Feuerbach művében, amelyek mellett függőleges ceruzairású vonalakat találtunk; bár kétséget kizáróan bizonyítani nem tudjuk, hogy a jellegtelen egyenes vonalkák kitől származnak, a könyv témája és megjelenésének időpontja alapján mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy Madách jelölte be a fontosabbnak tartott gondolatokat. Erre utal az a körülmény is, hogy az egyetlen olyan jelölés, amely eltérő véleményre enged következtetni (nem egyenes, hanem hullámos vonallal van jelölve), egy természettudományos példa mellett áll.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy Madách könyvtárának „gyűjtését” több illetéktelen személy is végezte a tulajdonos halála után. Így pl. feltűnő, hogy a könyvészetileg nem túl értékes, különálló darabokként pedig gyakorlatilag értéktelen 36-kötetes Schiller-kiadásból néhány darab hiányzik. Érthetőbbé válik a dolog, ha figyelünk arra, hogy a megmaradt kötetek védőborítóján ceruzairással a „Madách Imre” aláírás olvasható, s végképp az autogram-gyűjtőkre terelődik a gyánunk, amikor észre vesszük, hogy az egyik megmaradt példánynak éppen ez a puha védőborítója hiányzik. A ránk maradt Madách-könyvtár bizonyos szempontból egyenesen eklektikusnak kell tartanunk. Az egyetlen Madáchnak dedikált kötet a rokon Huszár Gyula műve: *Beszélyek* (Pest, 1857). S ebben nem is az a legmegdöbbentőbb, hogy a pályatársak–barátok dedikált művei hiányoznak Madách könyvtárából; nem dedikált példányaikat sem találtuk meg! Nincsenek meg pl. Bérczy, Pulszky, Lisznyai, Lónyay művei. Sőt! Madách Imre saját műveit is hiába keressük a Letéti Könyvtárban. Igaz, a *Lant-virágoknak* az a példánya, amely az OSZK-ban található, valószínűleg Madách saját példánya lehetett (a védőborítón ceruzairással Madách Aladár neve áll), s

mint láttuk, volt *Az ember tragédiája* első kiadásából is egy saját példánya. Valószínű, hogy a *Politikai hitvallomás*nak az OSZK Kézirat-tárában, az Analekták között őrzött öt példánya is Madách Imréé lehetett. De hol van a fő mű második kiadásának példánya? Hol van az országgyűlési beszéd, amely két másik beszéddel együtt megjelent? És hol vannak azok a folyóiratok, amelyekben Madách életében publikált írásai találhatók? A Letéti Könyvtárban búvárkodónak az az érzése, hogy valójában egy félig-meddig „kiselejtezt” könyvtárral áll szemben, amelyből az igazán értékes műveket – s itt természetesen nem esztétikai értékről van szó, hanem olyan könyvekről, amelyek Madách életének, gondolkodásmódjának jobb megértését segíthetnék elő – már kiválogatták. Így történhetett meg, hogy a húszévesen gyakorlatilag ismeretlenül elhunyt Huszár Gyula dedikált könyve megmaradt; a szerző neve nem ébresztett kíváncsiságot a gyűjtőkben, ellentétben az ismert nevű pályatársakkal, akiknek művei csak kivételesen maradtak a gyűjteményben. Azt sem hihetjük komolyan, hogy Feuerbach az egyetlen filozófus, akinek művét végigolvasta, s jelekkel látta el Madách; inkább arra kell gondolnunk, hogy a többi filozófiai mű nagyobb érdeklődésre tartott számot a gyűjtők körében, esetleg olyan kommentárokat tartalmazott, amelyeknél világos volt, hogy Madáchtól származnak. Mindezt egybevetve a dedikált művek csekély számával, azt mondhatjuk, hogy a későbbiek során a Madách-kéziratok körét leginkább a nyomtatványok gazdagíthatják: olyan könyvek, esetleg folyóiratok, amelyekben Madách Imre saját kezű bejegyzései találhatók. De további adalékul szolgálhatnak a szerkesztők által egyáltalán nem kutatott területek is, elsősorban Madách Imre fényképei, amelyek hátlapjukon szintén tartalmazhatnak ajánlást.

A kézirat-katalógus megjelenése után évek teltek el, míg a Madách Letéti Könyvtárban található legfontosabb kézirat előkerült. Bár igyekeztem a könyvtár minden egyes kötetét átlapozni, mégsem vettem észre az egyik kötetben elhelyezett papírlapot, amelyen egy hatágú csillag látható, az egyes csúcsoknál egy-egy szóval, ill. szórövidítéssel. A megtaláló, Bíró Béla (Sepsiszentgyörgy) a XIII. Madách Szimpóziumon tette közzé s elemezte ezt a különleges Madách-kéziratot, amelyet Benes István né grfológus is kommentált. (MK 48. 209–222.)

A kéziratok leírásának szempontjai

Kötetünk első fejezetében Madách Imre verseinek leírásai találhatók, és pedig a címek szerinti ábécérendben. A versek túlnyomó többsége – említettük már – egy börmappában található; Madách Imrének Nagy Ivánhoz írott levele szerint (604. sz.) azokat 1864-ben írta le, föltehetően azzal a céllal, hogy később két kötetben megjelentesse a verseit. Nem tudjuk, a lejegyzéshez forrásul szolgáló kéziratoknak mi lett a sorsuk. Nagyon valószínű, hogy a kötetszerű összeállításra Alsósztrégován került sor. Részben emellett szól az a körülmény, hogy 1864-ben már nem hagyta el hosszabb időre otthonát. Másrészt az sem valószínű, hogy amikor rövidebb időszakokra elutazott, az egész mappát, sőt, a forrásul szolgáló kéziratokat is magával vitte volna. Éppen ezért a versek címei után rendszerint egy szögletes zárójelbe tett kérdőjel következik annak jelzésére, hogy magának a versnek a keletkezési helye és időpontja nem ismert, majd ezt követően ugyancsak szögletes zárójelben, kérdőjelesen Alsósztrégovát és 1864-et adtuk meg magának a kéziratnak a lejegyzési helyeként, ill. időpontjaként. A *Lant-virágok*ban előforduló verseknél hasonlóképpen nem volt támpontunk a versek keletkezési helyével és időpontjával kapcsolatban. Igaz ugyan, hogy a versek többsége Lónyay Etelkához szól, s azok valószínűleg Pesten, 1839-ben vagy 1840-ben keletkezettek [egy Lónyay Menyhérthez írott levél szerint (531. sz.) csak 1839-ben ismerte meg barátja húgát Madách], de ha a költő első kötetének minden versét pesti keletkezésűnek tartjuk, akkor csaknem biztosan tévedünk! Hiszen pl. a *Változás* c. verset, amelynek második versszaka így kezdődik: „Füstölögve kis falunknak / Állnak zsupos fedeli” (376. sz.), észszerűbb Alsósztrégován született versnek tartanunk. Arról nem is szólva, hogy a nem szerelmi verseknél semmi támpontunk sincs sem a keletkezés helyére, sem az idejére vonatkozóan. A lejegyzésnél már inkább állíthatjuk, hogy arra jórészt Pesten kerülhetett sor, s a cenzori észrevételeknél előforduló dátumok támpontot adnak arra nézve is, hogy mikor történhetett a füzet két verscsoportjának lejegyzése. [Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *A hit szavai* hozzá (17., 18., 19. sz.) c. vers végén sztrégovai keltezés áll!] Nyilván a lappangó *Lant-virágok* füzet is Pesten keletkezett 1840-ben. Az a körülmény, hogy a

cenzor által kihagyásra ítélt verseket tartalmazza, amellet szól, hogy legalábbis a másik füzet első verscsoportja után került sor a második füzet megírására. Végül a *Nógrádi képcsarnok*nál az országgyűlési követekről döntő megyei közgyűlés, ill. Vay Miklós Balassagyarmatra való érkezése (neki ajánlották a szerzők a versgyűjteményt) jelenti azt a két időpontot, amelyek közé a gyűjtemény keletkezését tehetjük.

Érdekes módon a vers-töredékeket általában későbbieknek feltételezhetjük, mint magukat a (teljes) verskéziratokat. Madách ugyanis (mint már más vonatkozásban volt róla szó) a kész művek forrásait, részleteit általában megsemmisítette. Előfordult azonban, hogy nem készült el az új változattal. Sőt, a verseknél általában akkor sem tudta a korábbi változatot megsemmisíteni, ha elkészült az új változattal. A folyamatosan teleírt föliókon utólag már csak jelezni lehetett, hogy a vers újabb változattal helyettesítendő a majdani kiadásban.

Madách saját verseitől különválasztva közöljük az általa lejegyzett, de másoktól származó versek adatait, végül pedig azon Madách-verseket, amelyek mások lejegyzésében maradtak fenn. Utóbbiakban általában előfordulnak Madách sajátkezű javításai, *A szegény dal* c. vers azonban teljes egészében idegen kéz lejegyzése; a katalógusba való felvételét az indokolja, hogy autográf változata nem ismert, s valamennyi publikációja ezt a (korabeli) másolatot közli.

A második fejezet a versíró füzeteket és tartalomjegyzékeket regisztrálja. A füzetek leírását – jöllehet az azokban előforduló versek hiánytalanul megtalálhatók az első fejezetben – részben az áttekinthetőség indokolta, részben pedig az, hogy a füzetek olyan sajátosságokkal (pl. címdal) rendelkeznek, amelyeknek leírása az egyes verskéziratok leírásából értelemszerűen hiányzik. Itt kaptak helyet a tartalomjegyzékek is, amelyeknek részben eltérő verscsoportosításai, más információkkal együtt, a későbbiekben elősegíthetik a versekkel kapcsolatos filológiai kérdéseknek a mainál megnyugtatóbb tisztázását.

A harmadik – meglehetősen heterogén – fejezet a prózai írásoké. Itt kaptak helyet a többi között Madách Imre beszédei is. Valószínűleg igen sok prózai írás kézirta elveszett, hiszen pl. a Madách életében megjelent cikkek közül is soknak hiányzik a kézirta. A csak utalásból vagy közvetett forrásból ismert kézirtakat itt is (akárcsak a többi feje-

zetben) csak abban az esetben vettük fel, ha legalább a mű címe ismert. Ugyanakkor nem szerepelnek a fejezetben Madách Imre azon művei (elsősorban korabeli újságcikkekről van szó), amelyeknek kézirtos forrásáról egyáltalán nincsenek adataink.

A negyedik fejezetben, a színművek között kaptak helyet a töredékben maradt drámák is. Ugyanakkor a harmadik és negyedik fejezetből kihagytuk azokat a papírszeletekre írt gondolatokat, amelyek pedig sok esetben egyértelműen elbeszélésekhez vagy drámákhoz köthetők; ezek leírásai sok más jegyzettel együtt a nyolcadik fejezetben kaptak helyet. Ugyancsak nem szerepelnek a harmadik és negyedik fejezetben a pályaműként benyújtott nem autográf kézirtatok sem. Ezek a következők: *Művészeti értekezés* (benyújtva a Kisfaludy Társaság „Széptani feladás”-ára 1842-ben), *Csák végnapjai* (Magyar Tudományos Akadémia pályázata 1843. márc. 19. előtt), *Férfi és nő* (Magyar Tudományos Akadémia pályázata 1843. márc. 18. előtt), *Mózes* (Magyar Tudományos Akadémia pályázata 1861-ben). Mint már volt róla szó, ezek közül a *Férfi és nő* az OSZK Kézirtatárában található, a többi nem autográf kézirtat az MTAK Kézirtatárának tulajdona.

Az ötödik fejezetben előbb a Madách Imre által írt, majd a neki szóló levelek leírásait adjuk. A kimondottan hivatalos levelek a nyolcadik fejezetbe, a dokumentumok közé kerültek, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magánlevelezés és a hivatalos levelezés szétválasztása néhány határesetben bizonyára vitatható. Vannak azonban más jellegű esetek is, amelyek magyarázatra szorulnak. Így pl. Madách Imrénél két gyermek-kori francia nyelvű üdvözlő (550. sz. és 552. sz.), amelyeket jobb híján a levelek közé soroltunk, jöllehet az OSZK Kézirtatára az Analekták között tartja számon azokat. Ugyanígy vitatható két neki szóló névnap-i üdvözlő besorolása is (723. sz. és 725. sz.). Egy levélfogalmazvány esetében sem a feladó, sem a címzett nem Madách Imre; jobb híján ezt is a Madách Imre által írt levelek közé soroltuk (594. sz.). A levelet id. Madách Imrénél írta Majthényi Antalnak birtokügyekkel kapcsolatban; a levél javításai azonban Madách Imrétől származnak. Szintén vitatható annak a „Hírlelő” c. meghívónak a besorolása a levelek közé, amelyet Veres Gyulának küldött el Madách (648. sz.). Végül egy esetben a levél aláírása ad okot kételyre: a levélíró Károlynak, s a címzett bátyjának ne-

vezi magát a levél végén (710. sz.); Madách Imrének azonban az öccsét hívták így! Mindezeket a más-más okból vitatható besorolású írásokat jobb híján a levelek közé soroltuk. Ugyanakkor Madách Imre egy angol nyelvű (!) fogalmazványát nem soroltuk a levelek közé. Aláírást ugyan tartalmaz, megszólítást azonban nem, s mivel egy könyv kötetstáblájának belső oldalára íródott, így funkcióját tekintve nyelvyakorlat éppúgy lehetett, mint valakinek szóló (a könyvvel együtt küldött) „levél” (997. szám). A levelek keltezését a mai helyesírás szerint, egységesen adtuk meg.

A hatodik fejezet az ismert Madách-dedikációkat tartalmazza, majd a hetedik fejezetben közöljük Madách Imre feljegyzéseit. A feljegyzések tematikus csoportosításánál jobb híján meghagytuk azt a rendszert, amelyben az OSZK Kézirattárban őrzik azokat, jóllehet az egyes tételek között tematikai keveredés figyelhető meg. Ugyancsak itt közöljük a Letéti Könyvtár bejegyzéseit, amelynek jelenlegi számozása eltér Szücsi számozásától (Szücsi József: *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1915. 5–28. old.), éppen ezért az utóbbit is megadjuk. A feljegyzéseknél nem törekedtünk a szöveg tipográfiai reprodukálására. Ugyanakkor több helyen is előfordult, hogy Madách egy vagy több feljegyzés után a fólió jobb szélére írt olyan utalást, amelynek tárgya maga a feljegyzés volt. Ezeket a katalógus is jobbra igazítva közli. Ez az esetek egyik felében a szerző vagy forrás megjelölését jelentette, másik felében azt, hogy Madách melyik művében kívánta felhasználni a gondolatot. Mivel az utalások néhány esetben egyáltalán nem triviálisak [pl. Ph. I. (=Philosophiai levelek); ilyen címen sohasem publikált gondolatok], ezért az áttekinthetőség kedvéért e Madách által is jobbra igazított utalásokat mi is jobbra igazítottuk.

A kéziratok leírásánál a papír minőségét csak ott adtuk meg, ahol az valamilyen jellegzetességgel bírt; a „fehér papíron” leírást tehát mindenütt mellőztük.

A kéziratok után, a nyolcadik fejezetben következnek a Madách Imre életével kapcsolatos dokumentumok.

Kötetünket függelék zárja, amely Madách Imre rajzainak, festményeinek leírását tartalmazza.

* * *

A kézirat-katalógus megjelenése óta eltelt negyed században újabb kéziratok váltak ismertté. Ezek némelyikéről az előzőekben már volt szó: az egyik verses levél piszkozatának nem autográf másolatáról, a Szász Károlynak dedikált második kiadású *Tragédiáról*, a Madách Letéti Könyvtárban talált autográf rajzról, a Dalnoki Jenőtől Kiss Ferenchez került levélről.) Az alábbiakban igyekszem számba venni mindazt, ami ezeken túl 2017 végéig a tudomásomra jutott.

Egy negatív eredménnyel kezdeném: kiderült, hogy a korábban Veres Pálné két befejezetlen levélfogalmazványaként közzétett szöveg közül az egyik valójában nem levél volt, hanem közlésre szánta szerzője; mivel az akadémiai székfoglaló megjelenése (1864 tavasza) után íródott, így vélhetően Madách gyorsan romló egészségi állapota miatt maradt mindkettő befejezetlen. (MK 88. 75–84.)

Khoór Miklós volt 1994-ben a tulajdonosa annak a korai Madách-versnek, amely ezzel a sorral kezdődik: „Nem mondom: kebled templomát”. A kézirat korai szerelmes vers, amely korábban teljesen ismeretlen volt, és ma sem tudjuk biztosan, hogy kihez szólhatott. (MK 2.) Volt róla szó, hogy az OSZK-ban őrzött Madách-névkártya valójában a költő azonos nevű unokaöccsége volt. Egy 1997-es árverésen azonban előke-rült egy olyan névkártya is, amelynek hátoldalán a költő saját kezű írása olvasható: „A.Sztregován / Szakali posta”. Matzon Frigyesné pedig hozzájárult annak a német nyelvű levélnek a közléséhez, amelyet dédapjának fivére, Balogh József írt, minden valószínűség szerint Madách Imrének. Az is kiderült, hogy a PIM-ben van egy nem autográf vers is, amely Tábori Pál hagyatékából került elő, s nem tudni miért, de Madáchnak tulajdonítottak. (MK 16. 64–74.) Érdekes részletekkel egészült ki Madách haditörvényszéki pere is. (MK 25. 47–80.)

Volt már róla szó, hogy a PIM-ben őrzött Deák Ferenc-levél valójában nem Madáchnak, hanem Bérczy Károlynak szólt. De már az 1990-es években kiderült egy Kupa Mihállyal készült televíziós interjúból, hogy a volt miniszter rendelkezik egy olyan Madách-levéllel, amelynek Deák Ferenc volt a címzettje. A műsorban az is elhangzott, hogy egyszer majd közre is adja a szövegét, ám ez az elmúlt évtizedekben sajnos nem történt meg. Így a mai napig semmit sem tudunk a két politikai kapcsol-

latáról, noha eszerint volt köztük valamiféle kapcsolat azon túl is, hogy mindketten részt vettek az 1861-es országgyűlésen.

Az OSZK Kézirtattárában több olyan levél is található, amely a régebbi levelezés-kötetektől valamiért kimaradt. Így Fráter Erzsébet egyik levelét rendhagyó kezdősora miatt az édesapjához, Fráter Józsefhez írt levélként tartják számon, pedig a szöveg figyelmesebb olvasásából kiderül, hogy az valójában Madách Imrének szólt. Ennek ellenére célszerű a gyűjteményben meghagyni a téves besorolást. (Az utólagos korrekció, beavatkozás mindig veszélyes. Ha a katalóguscédulát és a pallium feliratát helyesbíténénk, akkor automatikusan hibásakká, sőt: azonosíthatatlanokká válnának a korábbi publikációk hivatkozásai, tehát nem lehet büntetlenül kijavítani a korábban elkövetett hibákat.) Korábban senki sem publikálta a Dessewffy Jóbnak írt Madách-levelet. Azt pedig, hogy egy nem autográf szövegű (de autográf aláírást tartalmazó) körlevélnek a hasonmását a két világháború között a Prágai Magyar Hírlap közölte, Böszörményi István vette észre néhány évvel ezelőtt. Újabb szerzeménye volt az OSZK-nak az Egerben élő „ismeretlen ismerősnek” írt levél. Madách újabb levelezéskötetében mindezek megtalálhatók. (MK 87.)

Az elmúlt években is árverésre bocsátottak egy Madách-levelet, amelynek szövege eddig még (tudomásom szerint) sehol sem jelent meg. A levél a Központi Antikvárium 2015. június 5-ei aukcióján kelt el, címzettje Bory Károly ügyvéd volt, Madách tiszttartójának a fia, aki a család jogi képviselőjét is ellátta.

Egy gyerekkori rajz is árverésen kelt el, évekkel korábban. A Honterus Antikvárium 64. aukciója 2005. október 1-jén volt a Művészetek Palotájában. A 168. tétel kimerítő leírását teljes egészében idézem: „168. MADÁCH IMRE IFJÚKORI RAJZA. / Ceruzarajz, középen alul szignálva. / Méret: 21,5 × 15 cm / KUHINKA ISTVÁNNÉ MADÁCH MARGIT (MADÁCH IMRE UNOKAHÚGA) KÍSÉRŐ SORAI, József Ferenc (1895–1957) főherceg részére, »Kedves Fenséges Úr!« címzéssel. / Tartalom: »Örömmel teljesítem kívánságát, és mellékelve megküldöm Nagybátyám ifjúkori rajzát, amelynek még ki nem írt aláírását Fenséged talán használni tudja. Minden birtokomban volt Madách kéziratot átadtam részben a balassagyarmati Múzeumnak, részben pár évvel ezelőtt Harsányi Zsoltnak.« A

levélíró Madách Margit, Madách Imre öccsének, Madách Károlynak a lánya. / Kelt: Parád, 1940. február 19. / Gépelve, autográf aláírással.”

A katalógus kis méretben ugyan, de magát a rajzot is mellékelte a leíráshoz: ezen két sertés (egy fekvő és egy álló) látható; az ábrázolás igen élethű, ami felkelti a gyanút, hogy talán ugyanúgy készülhetett, mint a többi rajzától markánsan elütő *Sixtus pápa*, vagyis egy metszetre helyezett, enyhén fényáteresztő lapon való átrajzolással, így tehát egyik esetben sem autentikus műről, hanem egy művészi igényű metszet másolatáról van szó.

Út a *Lantvirágok* többszemponútú elemzéséhez

Madách első kötétéről többen is írtak már, olykor az összegzés szándékával (legutóbb a hasonló kiadás kísérőfüzetében *Madách-versek a tanulószobából?* címen Kerényi Ferenc¹), ám a szempontok látszólagos sokfélesége ellenére, a könyv számos vonása eddig még sohasem volt vizsgálat tárgya.

Egy ilyen szempontról a IV. Madách Szimpózium alkalmával már beszéltem: a könyv rendhagyó ívszámozásáról, amelyből megállapítható, hogy a 72 oldalas összterjedelem rendre 20, 16, 20, 16 oldalas ívek-ből áll.² Egy 20 oldalból álló ívnél sem az oldalkilövés, sem az ívhajtogatás nem nyilvánvaló, ám az ívszámozás (amelyet a könyv olvasói közül csak a nyomdai jellegzetességek iránt érdeklődést tanúsítók vesznek észre) nem hagy kétséget afelől, hogy ez történt.

Ez azonban csupán nyomdatörténeti érdekesség. A kötet lélektani háttéréről annál többet írtak. Palágyi Menyhértől kezdődően azonban ez a megközelítés is bizonyos mértékig tévútra vezetett, annak ellenére, hogy ő ismerte Kámánházy Bélának, Madách évfolyamtársának a visszaemlékezését, és Lónyay Etelka bátyjától, Alberttől is kapott információkat. (Az érintett azonban, úgy látszik, sohasem kereste fel. Pedig a Madách-kutatást már 1892-ben bizonyíthatóan elkezdte, Etelka pedig csak 1896-ban halt meg Újpesten.) Minden jel szerint az utóbbit kritika nélkül elfogadta, vagyis azt, hogy: „Ami az esetet illeti, az nem volt egyéb, mint egy kis diáknak rajongása, vagy hagyjuk rá, szerelme egy 14 éves gyermekleány iránt, és nemcsak hogy vallomáshoz, de talán még egy ártatlan és jelentéktelen bókhoz sem vezetett...”³ Később ennek a számnak a kötete megjelenésekor 17 éves költő életkorával való egybevetése keltette azt a látszatot, mintha három év lett volna köztük a korkülönbség. A valóság azonban az, hogy az 1824 márciusában született Etelkát (egy levelének tanúsága szerint) 1839-ben ismerte meg Imre, vagyis ő maga 16, szerelme 15 éves volt első találkozásukkor. A nagyobb baj azonban az Albert visszaemlékezésével, hogy nem veszi

figyelembe a költő kései Etelka-verseit, amelyekből kiderül: egészen biztosan Etelka tudomására hozta, hogy szereti őt (*Önvád*):

Én voltam a hibás magam, leány!
Téged ne nyomjon semmi szemrehányás!
Könyelműen csupán én téptem el
Az édes rózsaláncot köztünk, nem más.
[...]
Mért hallgatám meg suttogásukat
A közbenjárók vészes seregének,
Kik két szív közt akként tolonganak,
Mint Nap s Föld közt gyászfellegi az égnek,

Egyébként is furcsa lett volna, ha az évfolyamtársak tudnak a vonzalomról, az érintett viszont nem, arról már nem is beszélve, hogy ebben az esetben a kései Etelka-versekben nem törekedett volna rá Madách, hogy ifjúkori szerelme (a *Kertben Etelkéhez* verscím alapján) magára ismerjen, amikor a könyvét olvassa. Palágyi Menyhértet más apróságok is félrevezették. Nem tudni, miért, de magától értetődőnek tekintette, hogy Etelka volt a költő első szerelme, s ezt aztán a későbbiekben, csaknem 100 éven át mindenki tényként fogadta el.

Ezek a pszichológiai megközelítések azonban végletesen egyoldalúak voltak, és nem (vagy alig) vettek tudomást a történet más szereplőiről, pl. Madách anyjáról. Kámánházy Béla ugyan feltételezte, hogy Madách esetleg a reménytelen szerelem miatt szakította meg a tanulmányait, ám ez a feltételezés, különösen ebben a formában, biztosan nem állja meg a helyét. Lehetséges ugyan, hogy ennek is volt szerepe, de még ha így is volt, akkor sem a diák, hanem anyja dönthetett úgy, hogy felszámolja a pesti háztartást, s ilyen formán mindhárom fiú hatáért Alsósztyregóvára. Ebben a döntésben pedig más is szerepet játszott: pl. a pesti személyzettel kapcsolatos gondok, amelyekről Imre anyjához írt leveleiből értesülhetünk. De a legfontosabb talán az volt, hogy a harmadik év után már nem volt szükség a folyamatos jelenlétre. Ennek lényegét akkor érthetnénk, ha ismernénk a korabeli egyetemi képzés technikai részleteit. Sajnos, nem ismerjük. Tény azonban,

hogy bár több mint egy évvel később, 1841 késő őszen is voltak Imrének Pesten egyetemi vizsgálói, az előadások látogatásának elmaradása, úgy látszik, nem jelentett akadályt, elegendő volt alkalmilag Pestre utaznia.⁴ És nem ő volt az egyetlen. Lónyay Menyhérttel folytatott levelezésének címzéséből az is kiderül, hogy a barátja is otthon volt Nagylónyán, éspedig olyan időszakban, amikor az előző években még mindketten Pesten tanultak.⁵

Ez azonban még mindig csak a felszín. Majthényi Anna szerepével kapcsolatban vannak további talányok is. Vajon ő finanszírozta a könyv megjelenését? Mivel könyvárusi forgalomba nem került, gyakorlatilag magánkiadás volt (nem szerepel kiadó a kötetben, csupán a nyomda neve), vagyis a szerzőnek fizetnie kellett a kötetekért, vélhetően akkor, amikor átvette azokat. Leveleiből tudjuk, hogy szinte minden fillér elköltéséről beszámolt az édesanyjának, ezt tehát nyilván meg kellett beszélnie vele. A különös az, hogy sehol semmi utalást sem találunk minderre, egyáltalán: sem a készülő, sem a megjelent könyvét nem említette sem édesanyjának, sem Menyhértnek. Ha nem maradt volna fenn néhány példány belőle (és az egyik kézirati variáns), akkor talán nem is tudnánk a létezéséről. A lapok nem számoltak be róla, sem a költő, sem az ismerősei nem utaltak rá a leveleikben. Nincs más észszerű hipotézis, mint az, hogy Imre, ki tudja, milyen érvekkel, meggyőzte édesanyját a publikálás szükségességéről, s így megkapta tőle az anyagi támogatást.

Még mindig marad egy további lélektani talány: mit szólhatott a hölgy, amikor meglátta a neki ajánlott könyvet? Talán csak belelapozott, s unottan félre tette. De ha nem? Ha esetleg eljutott a második versig (*Adeline*), amely így kezdődik: „Ha szentegyházi ének hangzatában, / Dűcsöülve égni szent imában / Látom arcát [...]”? Ebben az esetben kérdőre kellett vonnia a fiát: katolikus létére hogyan tehetett meg, hogy egy református templomban leskelődött a szerelme után? (Nem szeretnék elveszni az irodalomtopográfia részleteiben, de valószínűleg a Kálvin téri templom volt a helyszín.) Mert ha eljutott idáig az olvasásban, akkor már egyáltalán nem hízelgőnek, hanem egyenesen sértőnek találhatta, hogy neki szól a kötet ajánlása. Ebből pedig komoly szóváltás kerekedhetett kettejük között.

Imre és Etelka kapcsolata beárnyékolta a két jó barát kapcsolatát is. Már a Menyhértnek szóló 1839 körüli levelek némelyikéből is kitűnik, hogy komoly konfliktus volt közöttük, éspedig minden jel szerint Etelka „miatt”, amely aztán más jelek szerint elsimult, és a barátság helyre állt.

A későbbiekben azonban ismét fordulat következett be, amire abból következtethetünk, hogy az egyetemi éveket követően még évekig tartó levelezés (látszólag váratlanul) félbe szakadt. Az utolsó levelét 1844. május 8-án írta Imre, s abban még igen részletesen beszámolt a terveiről, semmi jele sem volt annak, hogy nem kívánta folytatni a levelezést, vagy hogy csak kényszeredetten, tessék-lássék írogatott néha valamit, pusztán a kapcsolat fenntartása céljából. Ekkor még valószínűleg ő maga sem sejtette, hogy kapcsolatuk (eltekinthető a későbbi munkakapcsolattól az 1861-es országgyűlés idején) rövidesen véget ér.

De vajon mi történhetett? A két barát életében semmi különös. Viszont 1844. augusztus 6-án Etelka férjhez ment Szirmay Ödönhöz. Imre nyilván értesült a közelgő eseményről, és jobbnak látta, ha ezek után a családdal minden kapcsolatot megszakít. Ez viszont azt jelenti, hogy évek múltán sem tudott megbocsátani Etelkának. Azt, hogy valamiért haragudott rá, az 1864-ben hozzá írt utolsó verse tanúsítja (*Utóhang*):

S rólad, ki egykoron
Égő Napom valál,
Tán csak hulló csillag
Hoz hírt, hogy elbukál.

Igaz, Etelka a vers írásakor már nem élt együtt a férjével, s erről Imre is értesülhetett (pl. az országgyűlésen), ennek ellenére „bukott” nőként utalni az egykori kedvesre, ráadásul abban a tudatban, hogy ő is az egyik olvasója lesz majd a költeményeknek, súlyos ellenérzésre enged következtetni.

Még egy érdekesség. A közelmúltig nem tudtuk: vajon Imre az országgyűlés egyik szünetében, 1861 júliusában valóban meglátogatta-e az unokahúgát Balatonfüreden, mint ahogyan azt (édesanyjának írt le-

vele tanúsága szerint) tervezte? A választ Lónyay Menyhért nemrég nyilvánosságra hozott egyik naplója adta meg: eszerint július 8-án hétfőn össze is futottak Balatonfüreden az egykori barátok.⁶

Imre életében több feltűnően aszimmetrikus kapcsolatot találunk (pl. Lisznai Kálmánnal), ez is azok egyike volt. Ennek beszédes jele, hogy Lónyay Menyhért barátja minden levelét gondosan megőrizte egy mappában, Imre egyetlen egyet sem.

Amint látható, különös „háromszög” alakult ki s formálódott hosszú időn át a fiatalok között, még jóval azután is, hogy útjaik elváltak. Ráadásul Imre viselkedése, bizonyos jelekből ítélve, súlyos félreértésre adott okot. A kívülállók előtt igyekezett Etelka iránti vonzalmát titkolni, de mert minden alkalmat megragadott, hogy a közelében lehessen, erre csak egy mód kínálkozott: szüntelenül Menyhérttel való kapcsolatát próbálta előtérbe helyezni. Nyilván úgy gondolta, ha a barátjáról mond olyasmit, amit legszívesebben Etelkának mondana, akkor a testvér megnyerése révén a lányhoz is közelebb kerülhet. Ez az igyekezet azonban a jelek szerint visszafelé sült el. Bár a családi levelezésből nem derül ki, mi lehetett az a felháborító vád, amit a fiúk nevelője, Spányik Antal felhozott Imrével szemben, s amivel zsarolni próbálta a családot (a drámai hangú vélemények a családi levelezésben máshol nem tapasztalt hevességű felháborodásról tanúskodnak), valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha felételezzük, hogy Imre különös viselkedését azok, akik annak lélektani rugóit nem ismerték, a homoszexualitás meg nyilvánulásának tartották.⁷

Amint látható, fölöttébb bonyolult feladat a *Lantvirágok* keletkezése körüli idők lélektani hátterének föltérképezésre, pedig egy összetett kapcsolatrendszernek mindössze négy szereplőjéről volt szó a fentiekben: Madách Imréről, Lónyay Etelkáról, Lónyay Menyhértről és Majthényi Annáról. Igaz, minden jel szerint ők voltak ekkoriban a legfontosabb szereplők. (Itt és a továbbiakban általában a mai helyesírás szerint adom meg a címeket; egyébként se lehet mindig kideríteni, hogy az olykor eltérő alakban szereplő szavak közül melyiket gondolta véglegesnek a szerző. A fennmaradt kézirat első oldalán pl. két szó a verscím: *Lant virágok*, a három versből álló kiegészítésben már *Lant-virágok*.)

Helyesírás és filológia

Madáchnak és szeretteinek a helyesírását az elemzők mindig csak futólag említették, sohasem elemzések tárgyaként, hanem minősítések formájában. Ez filológiai szempontból is elhibázott, hiszen a helyesírásunk életünk során néha változik, s amikor nincs más támpont egy-egy írás keletkezési időpontjának meghatározásához, akkor nem árt, ha tudjuk, hogy egy-egy jellegzetesség a szerző melyik életszakaszára volt jellemző. (Ugyanezért fontos a kézírás jellegzetességeinek tüzetes vizsgálata is. Már régen meg kellett volna nézni pl., hogy az egyes betűk dőlésszöge az évek múlásával változott-e, s ha igen, akkor pontosan milyen mértékben? A pozitivista grafológia ilyen és hasonló eljárásai is előrébb vinnék a Madách-kutatást.)

Amit már régen észre kellett volna venni: a költő a ma is használatos 'cs' helyett még 'ts'-t írt ifjú korában, az 1840-es *Lantvirágok* időszakában válthatott át ebben a tekintetben a modern helyesírásra, mivel a kötet kéziratában szinte mindenütt a 'ts'-t kijavította 'cs'-re.

Ugyanakkor bizonyos szempontból korszerűbb helyesírást követett, mint élete alkonyán! A 'mely', 'oly' itt még mai helyesírású, míg később elég következetesen a 'melly', 'olly' alakokat használta (nemcsak a verseiben, amelyekben sok esetben ezt a versemérték indokolta). Néhány helyen azonban már a *Lantvirágok*ban is megfigyelhető a „javítás”, a második 'l' utólagos betoldása. További helyesírási sajátosság, hogy az aposztróf számos helyen szabálytalanul szerepel, a határozott névelő előtt ('a), aminek persze nincsen értelme. Korai nyelvi sajátosság a 'dücső' szó gyakori használata; a kései művekben a 'di-cső' alak csaknem kizárólagosnak mondható.

Ám ennél alapvetőbb, a filológia körébe tartozó szempontok se kerültek soha szóba. Senkinek sem tűnt fel (sokáig nekem sem), hogy a *Lantvirágok*ból utóbb csupán egyetlen vers került át a tervezett kétkötetes versgyűjteménybe, a *Csere* című. Ez két szempontból is érdekes. Egyrészt azért, mert sem az eredeti, sem a javított és bővített változat nem tartozik a sikerültebb alkotások közé. Másrészt azért, mert ha megfigyeljük a kései versgyűjtemény-tervezet javításait, akkor azt látjuk, hogy jellemzően rövidíteni, tömöríteni igyekezett a szerző, és ennek

érdekében olykor egész versszakokat áthúzott. Itt azonban éppen ellenkezőleg: a *Lantvirágok* 20 sorával szemben a kései változat 56 sorból áll!

A negatív megfigyelést se kommentálta korábban senki. Vagyis azt az egyszerű tény, hogy a *Lantvirágok* legtöbb verse Etelkához szól, a tervezett kétkötetes kiadásban is vannak hozzá írt versek, ám a két halmoz diszjunkt! És itt nem is az az érdekes, hogy 1864-ben a negyed századdal korábban írt Etelka-versek közül egyetlen egyet sem talált alkalmasnak a költő arra, hogy (akár a *Cseréhez* hasonlóan javítások után) újra megjelentesse, hanem inkább az, hogy hogyan születtek a korábban sehol sem olvasott (és valószínűleg nem is létező) Etelka-versek? Erre csak egy magyarázat van: 1864-ben a költő úgy döntött: lesz, ami lesz, inkább a régi emlékeket felidézve merőben új Etelka-verseket ír a kötetbe, ha már egyszer nem mellőzheti azokat. (Ez ugyanis fölöttebb tisztességtelen eljárás lett volna: nemcsak Etelka, de pl. a bátyjai is méltán felháborodhattak volna, látva, hogy a költő látványosan megtagadja ifjúkorát.)

De sok volt a bizonytalanság a kézirategyüttes keletkezés-történetével kapcsolatban is.

Annak a kötetnek a címdalán, amelyet Madách a cenzúrának először benyújtott, Madách írása mellett (Lant virágok / + + + / írta / Zaránd / 1840) a cenzor rájegyzése is olvasható: eszerint 1840. március 29-én kapta meg a kötetet, majd március 31-én hagyta jóvá (a törlések elhagyásával) annak kinyomtatását.

A benyújtott kézirat azonban, mivel Ottmayer Antal cenzor három verset áthúzott benne, három további verssel egészült ki. A kiegészítés címdala alig különbözik a mű címdalától, csupán az évszám után szerepel a „(folytatás)” megjegyzés. A cenzori instrukció itt sem hiányzik: ezúttal május 8-án történt meg a kötet jóváhagyása.

A kiegészítés első verse *A hit szavai hozzá*, amelynek végén keltezés is szerepel: „Sztregova 1840 Apr 18” (vagyis eszerint nem Pesten, hanem – a húsvéti szünetben – otthon írta a verset), mellette pedig, körkörös satírozással szinte olvashatatlanná téve: „Madách Imre”.

Ami első ránézésre is elgondolkodtató, miként lehetett a cenzúrázott szöveget követően több kisebb és egy alapvető változtatást is elvé-

gezni a szövegen? Az alapvető változtatás az, hogy a megjelent könyv szerzőjeként Madách van feltüntetve, míg a cenzúrázott szövegekben a szerző Zaránd. (Madách idejében még létezett Zaránd vármegye.) És milyen módon? Benyújtott egy listát a cenzori hivatalba a változtatásokról? Ez nem túl valószínű; technikailag is nehéz lett volna a nyomdász munkája, főképp így, hogy magában a kézirat gyűjteményben nincsenek jelezve a változtatások. (Úgy látszik, utólag sem tartotta szükségesnek, hogy a régi szöveget a már megjelent kötet szövegéhez igazítsa.)

Más megfontolás is arra az eredményre vezet, hogy amit a *Lantvirágok* (első) kéziratának gondolunk, az nem lehetett Fűskúti Landerer Lajos forrása, annak ellenére sem, hogy a versek, ha csak a darabszámot és a címeket nézzük, majdnem megegyeznek: ha az eredeti kötettervből elhagyjuk a cenzor által áthúzott három verset, és betesszük (nem a helyükre, csupán helyettük!) a három pótlólag írt verset, akkor az eredmény csupán egyetlen ponton tér el a megjelent könyvtől: az utóbbiban nem szerepel az *Egy zárdarom felett*. (Tudomásom szerint erre a furcsaságra első ízben Halász Gábor hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor úgy vélte, hogy ennek helyére került volna a szerinte mindkét füzetből hiányzó vers, *A koszorútlan koszorús*. Ez viszont, mint tüstént látni fogjuk, tévedés!⁸)

Nehéz elképzelni, hogy a nyomdász figyelme átsiklott volna a vers fölött, ezzel szemben a szerző bizonyíthatóan figyelmetlen volt. Kifejtette ugyanis a *Foglalatból A koszorútlan koszorúst*, pedig a vers szövege szerepel a kötetben. Egyébként is furcsa, hogy a cenzor által jóváhagyott szöveg fennmaradt Madách hagyatékában. Utóbb visszaadta volna neki a nyomdász? Ilyen veszélyes lépést aligha tett! Hiszen a későbbiekben, ha jogvita kerekedik abból, hogy miért szerepel (vagy nem szerepel) valami a kötetben, csakis a cenzori példánnyal tudta volna igazolni, hogy törvényesen járt el: mindent kinyomtatott, amit ki kellett nyomtatnia, és mindent kihagyott, amit ki kellett hagynia.

A megoldás az, hogy Madách nem ezt a kéziratot adta át Fűskúti Landerer Lajosnak. Munkához látott: beillesztette a három új verset a régiek közé, közben itt-ott egy-egy verssort átírt, és (véletlenül vagy szándékosan: ezt már sohasem fogjuk megtudni) kihagyta az *Egy zárdar-*

rom felett című költeményét. Módosította a szerző nevét is, Zarándról Madáchra. Ezt az új változatot persze ismét be kellett nyújtania a cenzúrának, s miután visszakapta azt, elvitte a nyomdába. Ezt a forrást nem ismerjük; tudomásom szerint soha senki sem járt utána annak, hogy mi lett Füskúti Landerer Lajoshagyatékának a sorsa. Így aztán az első változat, amelyre a továbbiakban már nem volt szükség, a szerző tulajdonában maradt.

Az imént azt írtam, hogy itt-ott egy-egy verssort átírt a szerző. A *Lantvirágok* felületes filológiai megközelítésére jellemző, hogy korábban senkinek se tűntek fel az eltérések. Pedig ehhez elegendő lett volna a kötet első darabjának (*Ajánlat*) első versszakát kicsit tüzetesebben megnézni:

<i>Kézirat</i>	<i>Nyomtatott szöveg</i>
Egének áldza 'a tavasz	Egének áldza a' tavasz
Virága' illatát,	Virágá illatát,
Az égbe lelve <s> éltető	Csak ott találva, éltető,
Magas sugárzatát.	Magas sugárzatát.

Már ezen a ponton gyanakodni kellett volna: vajon milyen forrás alapján készült a könyv, hiszen a harmadik verssor egészen más a kéziratban, mint a könyvben?! Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a költő a cenzúrázást követően számos (igaz, nem túl jelentős) változtatást hajtott végre, majd egy újabb kéziratot nyújtott be, s annak a cenzúrázás utáni változata lett a forrása a végül kinyomtatott könyvnek. De hogy mindez pontosan mikor történt, azt változatlanul nem tudjuk. Mindenesetre 1840. július 9-én a szerző elhagyta Pestet, és hosszú ideig nem is tért vissza, ezért valószínűleg valamikor az elutazása előtt (de az sem kizárt, hogy talán még májusban) vehette át a példányokat.

A kötettel kapcsolatban még egy apróságon szokás átsiklani: a cenzor, Ottmayer Antal személyén. Azért is különös, hogy soha senki sem foglalkozott vele, mert a neve szerepel Szinnyeinél, nem mondható tehát, hogy teljesen ismeretlen lett volna. 1796. augusztus 23-án született Zsolnán (de hogy mikor és hol halt meg, arról sem Szinnyei, sem Gulyás nem tudott), a pesti egyetem jogi karának tagja volt, 1832-ben és 1833-ban pedig a dékánja. Ügyvéd és egyszersmind ideiglenes

könyvvizsgáló (vagyis cenzor). 1834-ben szlovák irodalmi társaság megalapításán fáradozott, majd annak *Zora* c. almanachjába 1836-ban elbeszélést írt. (Szinnyei bibliográfiájában két latin és két német nyelvű műve szerepel.)

Volt azonban egy további *Lantvirágok* címet viselő kézirat is. Ebben mindössze négy vers szerepelt: a cenzor által törölt három vers mellett *A rab költő*. Előbb Abafi Lajos, majd 1922-ben Wildner Ödön is közzétette. Érdekes, hogy utóbbi épp azt a kéziratot nem találta, amely a mai napig is megvan, s már 1913-ban az OSZK jogelődjének, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának a tulajdonában volt. Mint utószavában leírta: „Madách egyik életírójának adata alapján” az Egyetemi Könyvtárban kereste, s mivel ott természetesen nem találta meg, így aztán az 1922-es kötet az 1840-es könyv alapján készült, azt egészítette ki a szerkesztő az akkor még Madách Emánuel tulajdonában lévő kézirattal.⁹ Wildner Ödön utószavából kiderül, hogy ennek a kéziratnak a címdala hasonló volt, mint az első kéziraté és annak kiegészítéséé, bár az eredeti, utóbb áthúzott cím *Lant-szikrák* volt, a név azonban ebben az esetben is Zaránd.

Valójában tehát négy kézirata volt a *Lantvirágoknak*: az első a március 29-én cenzúrázott szöveg, a második a kihagyott versek pótlására írt három versnyi rész, amelyet május 8-án cenzúráztak (e kettőt együtt tartalmazza az OSZK Kézirattárának Oct. Hung. 419. jelzetű darabja), a negyedik az ezek után módosított, a nyomtatott könyv alapjául szolgáló kézirat, amelyről semmit sem tudunk, de létezésére és részben tartalmára a kötet szövegéből visszakövetkeztethetünk, végül a harmadik (!) a cenzor által törölt három verset és *A rab költőt* tartalmazó füzet, amely utoljára (1930-ban) a Palóc (akkor még Nagy Iván) Múzeumban volt, de mára eltűnt. S hogy miért ilyen szokatlan módon sorszámoztam a kéziratokat? Úgy gondolom, előbb a kihagyott versekből állított össze (talán a barátainak) egy újabb füzetet Madách, s csak aztán készíthette el a végső, nyomtatásra szánt szöveget. Mivel egyik kézirat sincs meg, csak egy érvet tudok felhozni emellett: három füzetben a Zaránd név szerepel szerzőként, a kinyomtatott könyvben viszont Madách; épp ezért nagyon valószínű, hogy a nyomdának átadott kézirat volt az, amelyet utoljára elkészített.

Amit ennek a harmadik (barátoknak szánt) kéziratos füzetnek a soráról tudunk, arról korábban már beszámoltam, a jelen kötetben pedig a 86. oldalon olvasható. Végezetül egy táblázatban foglaltam össze a *Lantvirágok* verscímeit: az első oszlopban az első kézirat végén található *Foglalat* címei szerepelnek, a másodikban a kézíratszövegek, megjelölve azok, amelyeket a cenzor törölt, illetve az a vers, amely szerepel ugyan a kötetben, de a foglalatból kimaradt, majd a harmadik oszlopban a kinyomtatott könyvben szereplő verscímek állnak (amelyek kiegészültek a pótlólag benyújtott három verssel), végül a negyedik oszlopban található a másik (az előbbieken harmadikként említett) *Lantvirágok*-kézirat darabjai. Érdekes, hogy a cenzor által törölt három vers címét megváltoztatta a szerző.

<i>Foglalat</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Kötet</i>	<i>Lantvirágok [2.]</i>
Ajánlat	+	+	
Adeline	+	+	
Hős nő	– (cenzor)	–	Mohács terén
Édességek	+	+	
Téli dal	+	+	
A dalnok jutalma	+	+	
A pár szem	+	+	
Kék szem	+	+	
A költő álma	+	+	
Álomkérés	+	+	
Az ő szemei	+	+	
Változás	+	+	
Szép, szebb	+	+	
Édes kín	+	+	
Vágy	+	+	
Csere	+	+	
–	A koszorútlan koszorús	+	
Egyiptom s hazánk	+	+	
–	+	A hit szavai hozzá	
–	+	Csalt remény	
–	+	Kínkacaj	
Egy zárdarom felett	+	–	
Búdal	+	+	
Sóhajok	+	+	
A visszhang	+	+	
Áldás, átok	+	+	
Imám	– (cenzor)	–	Hozzá
Búcsú	+	+	
Hattyúdál	+	+	
*y Anna sírján	– (cenzor)	–	Róma
–	–	–	A rab költő

Jegyzetek

1. *Lant-virágok*, írta MADÁCH [hasonmás kiadás], Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, é. n. [1985] kísérfüzet.
2. MK 8. 157–159.
3. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., 1900. 73.
4. MK 45. 136. (1841. 11. 09.)
5. MK 87. 101.
6. *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*, sajtó alá rendezte Berkes Hajnalka, Laszli Mariann és Nagy Anita, Bp., Századvég, 2004. 276–277.
7. MK 59. 131–138.
8. *Madách Imre összes művei II. kötet*, sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942. 1201.
9. *Lant-virágok*, írta MADÁCH [...], szerkesztette és az utószót írta Wildner Ödön, Pest, 1922.

Függelék

Adalékok és adatok Esterházy Péter műveihez

Tarjányi Eszter emlékére

A Termelési-regény néhány életrajzi vonatkozása

Esterházy Péter harmadik könyvével, a *Termelési-regény* (kisssregény) címen megjelent művel aratta első komoly sikerét. Bár a *Fancsikó és Pintára*, majd a *Pápai vizeken ne kalózkodj!*-ra is sokan felfigyeltek, a kritika (és nem utolsó sorban az irodalomtörténeti szakma) csaknem egyöntetű elismerését mégis ezzel a kötetrel vívta ki.

A mű létrejöttének életrajzi hátterét részleteiben nem ismerem, erről tehát hallgatnék. Az nyilván ismert, hogy a regény írásának idején az 1977-ben elnyert Mórícz Zsigmond-ösztöndíj tette lehetővé, hogy első és egyben utolsó munkahelyét a szerző otthagyja. Már ekkor elhagyta (ezt néhány nappal a kedvező fordulat, vagyis az ösztöndíj elnyerése után, a nálam tett látogatása során el is mondta), hogy annak lejárta után nem kíván visszatérni a munkahelyére, másik állást sem keres, hanem megpróbál az írásaiból megélni. Ez akkoriban nem volt túl könnyű, de nem is volt nehéz; a rendszertelenül érkező pénzből azonban (kezdő íróként) csak fegyelmezett életmód mellett lehetett gond nélkül megélni. (1980-ban egy tíz szerzői íves könyvért kb. annyi honoráriumot kaptam, amennyit fél év alatt kerestem az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársaként. Ha előzőleg a könyv fejezeteit folyóiratban is megjelentettem, akkor megkérlezhettem volna az összeget. A szépírók csaknem minden esetben előbb folyóiratokban, majd könyv alakban jelentették meg írásaikat. Egy szerzői ív nagyjából 40 ezer karakter.) Esty (ahogyan a hozzá közelállók némelyike hívta őt, egyúttal Kosztolányi művére is utalva, s ennek megfelelően 'esti'-nek ejtve a nevét, bár sokan – a családnév rövidítéséként – az 'eszti' ejtőmódot használták) a szavain túl az arckifejezésével és utánozhatatlan gesztusaival is egyértelművé tette: nemcsak az életében, hanem

az irodalmi pályáján is új korszak kezdődik. (Nyilván alapos mérlegelés előzte meg a döntését, hiszen ekkor már családja volt.)

Péter (egyetlen) munkahelye egyébként a Balzac utca 12. sokadik emeletén volt. (Jóllehet a modern irodaház nem sokkal korábban épülhetett, mára már lebontották, másik épület áll a helyén.) Mivel (nem tanári) matematikus szakot végzett (tanári szakra sem a származása miatt nem vették volna fel, sem azért, mert a piaristáknál tanult), így aztán legtöbb évfolyamtársunkhoz hasonlóan ő is egy számítógép mellett dolgozott.

A könyvet úgy, ahogyan azt Péter megírta, s ahogyan azt a befogadónak olvasásra ajánlotta, szinte senki sem olvasta; ami bizonyos mértékig természetes is, hiszen az olvasókat valójában a legtrikább esetben érdekli az alkotói szándék vagy az „igazi” mű. Ez régi tapasztalat. Raymond Queneau: *Cent mille milliards de poèmes* (Gallimard, 1961) című kötetének szonettjeit sem a sorok véletlenszerű, egymástól független lapozásával szokás befogadni, hanem egyszerűen annak a tíz szonettnek az elolvasásával, amelyeknek sorait variálva (ismétléses variáció) juthatunk elvben száz billió (vagy ahogyan a szerző kicsit nehézkesen, de precízen fogalmaz: százezer milliárd, tehát 10^{14} számú) kisebb-nagyobb mértékben eltérő szonethez. A könyvet ugyan a kiadó soronként csíkokra vágta, s így könnyedén lehetett egymástól függetlenül lapozgatni az egyes sorokat (sőt, valójában nem is volt más lehetőség), ám a legtöbb olvasó, mit sem törődve az alkotói elképzeléssel, szerette volna „végigolvasni” azt, amit tulajdonképpen nem lehet végigolvasni, s ahhoz az egyszerű csáláshoz folyamodott (amelyhez különben maga a szerző is!), hogy mind a tizennégy sornál egyet-egyet lapozott, így aztán mindössze tíz szonett elolvasása után úgy gondolta, hogy a végére ért annak az olvasmánynak, amelynek – Queneau szándéka szerint – éppen az lett volna a lényege, hogy sohasem lehet a végére érni.

Hasonlóképpen B. S. Johnson: *The Unfortunates* [Panther Books (UK)–Secker & Warburg (US), 1969] című művének fejezeteit is, a szerzői instrukció ellenére, nem véletlenszerű sorrendben szokás olvasni. Az eredeti mű, eme olvasat megkönnyítése érdekében, dobozban jelent meg, csak az egyes fejezetek voltak külön-külön összefűzve; a

magyar változatot sajnos bekötötték (ami irodalomelméleti szigorral nézve a mű meghamisítása), így a magyar olvasók általában ugyanazt olvasták, azt a véletlen sorrendet, amelyet a nyomda produkált, ahelyett, hogy mindannyian valami mást olvastak volna, miként azt a szerző óhajtott. (B. S. Johnson: *Szerencsétlenek*, Európa, 1973.)

Esterházy Péter erőfeszítése is hasztalannak bizonyult: hiába volt két könyvjelző a *Termelési-regény* kötetében (pontosabban annak első kiadásában) azért, hogy az egyik a főszövegben, a másik a jegyzeteknél könnyítse meg a folytatás megtalálását, az olvasók zöme csak az egyiket használta, egyszerűen a lapszámozás sorrendjében olvasta a regényt, s a jegyzeteknél nem lapozott hátra, ahogyan a szabály szerint el kellett volna járnia. Ez az olvasói magatartás a megjelenés idején (1979) annyira jellemző volt, hogy végül senkivel sem tartottam érdemesnek beszélgetni a könyvről. Barátaim, ismerőseim (Péterrel közös ismerőseinket is ideértve) egytől egyig a lineáris olvasat mellett döntöttek: végigolvasták a főszöveget, majd utána a jegyzeteket. Miről is beszélhetnék velük? Hiszen én Péter könyvét olvastam el, ők viszont egy másik művet; úgysem érthetjük meg egymást, annak meg semmi értelme, hogy elbeszéljünk egymás mellett.

A főszöveg esetleges életrajzi háttéréről semmit sem tudok mondani. Péter a munkatársairól nekem sohasem beszélt, így inkább csak gyanítom, hogy valamit azért az ottani viszonyokból is beleszótt a főszövegbe, s ha voltak esetleg irodalomkedvelő kollégái (vagy kolleginái), ők talán azt is tudták, hogy kinek a vonásai köszönnek vissza mondjuk Gregory Peck alakjában. Az viszont biztos, hogy az esetleges életrajzi megfeleléseknél itt nagyobb szerephez jutott az írói fantázia.

A jegyzetek ellenben bővelkednek olyan részletekben, amelyek minden jel szerint dokumentumok. Péter nem Mikes Kelemen példáját követte! Jolánka néni levelei egyáltalán nem fiktív levelek; nem kellett a szerzőnek a fantáziájára hagyatkoznia, az írói találékonyságnak legfeljebb akkor lehetett volna szerepe, ha a saját leveleit próbálta volna meg emlékezetből rekonstruálni. Inkább (egy rövid szöveg kivételével) lemondott erről.

A futballal kapcsolatos történetek is vélhetően megtörténtek, bár (mivel 1966 után nem tanúsítottam érdeklődést a téma iránt) nekem csak

egyet mesélt el ezek közül. A regény jegyzeteiben több helyen is szerepelnek a „táskás emberek”. A 202. oldalon még nem világos, hogy kikről is van szó, ám később, a 247–248. oldalon kiderül, hogy ügynökökről, akik játékosokat vásárolnak. (Itt és a továbbiakban az 1979-es első kiadás oldalszámaira hivatkozom.) Pétert nagyon feldúlhatta a megvásárlására irányuló próbálkozás, mert erről nekem is beszámolt. Ekkoriban egy NB–IV-es csapatban focizott; ezen a meglehetősen alacsony szinten nyilván nem volt túl gyakori a játékosok átigazolásának komoly anyagi előnyökkel kecsegtető szorgalmazása. Mint elmondta, havi 5200 forintos fizetéssel járó állást kínáltak neki (a történet idején az egyetemet végzettek kezdőfizetése kb. 1800–1900 forint volt); „természetesen” (ez akkoriban valóban természetes volt!) csak havonta egyszer, a fizetéséért kellett volna bemennie a munkahelyére.

Jóval gyakrabban mondta el az irodalmi lapok szerkesztőivel kapcsolatos kalandjait. A regény 274. oldalán szerepel: „»MERT AMIT CSINÁLSZ, ZSÁKUTCA. UGYANAZ AZ ÖNCÉLÚ ZSÁKUTCA, MINT AMIT A JOYCE, SZENTKUTHY ÉS A GYULA, A HERNÁDY CSINÁL«. A mester elpirult, mert nem számított ekkora dicséretre. De aztán az derült ki, hogy az szidás volt.” Ezt ugyanígy mesélte el előszóval is, ám elmondta azt is, hogy ki és hol részesítette őt ebben a bírálatban (vagy inkább kioktatásban). Ma már csak az előbbire emlékszem: Somogyi Tóth Sándor volt a szerkesztő, amiből viszont az következik, hogy nyilván a Kortárs szerkesztőségében történt meg az eset, mivel életrajzának tanúsága szerint ott volt olvasószerkesztő a maga korában ismert és népszerű író.

Első magyarországi megjelenése előtt Péter sorra elvitte az irodalmi lapokhoz az elbeszéléseit (a *Fancsikó és Pinta* történeteit), de kivétel nélkül minden lap elutasította őt. Az előbb említetten kívül még egy érdekes eset maradt meg az emlékezetemben: az egyik helyen semmi kivetni valót sem találtak az írásaiban, csupán azt kérték tőle, hogy változtassa meg a nevét. (Sem a folyóirat, sem a szerkesztő nevére nem emlékszem már.) Így történt meg az a példátlan (a rendszer működésének zavarát jól illusztráló) eset, hogy miközben a szűk elit által olvasott, és ennek megfelelően kis példányszámú irodalmi lapok egytől egyig elzárkóztak a novellák közlésétől, először egy nagyságrenddel nagyobb olvasótáborral rendelkező napilapban, a Magyar Nemzetben

(annak is a vasárnapi számában) jelentek meg a később könyvként kiadott *Fancsikó és Pinta* darabjai.

[Kitérő. A korabeli kultúrpolitika nemcsak örütség volt, de nem is volt benne rendszer. Se nálunk, se a környező országokban. Freud írásai 1948 után előbb jelentek meg Romániában (magyar nyelven!), mint Magyarországon. Nálunk a kortárs nem marxista magyar filozófusoknak (pl. Hamvas Béla) egyáltalán nem jelenhettek meg a műveik, míg Romániában D. D. Roșca: *A tragikus lét* című könyve magyarul is megjelent (Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1971). Pedig a szerző már az előszóban leszögezte, hogy ő nem marxista. A legtöbb Romániában megjelent magyar nyelvű könyvvel ellentétben, ez a könyv nem kerülhetett be a magyarországi könyvpiacra. Hasonlóképpen csak Erdélyben lehetett megvásárolni pl. a *Lenin stílusa* (Bukarest, Kritérion, 1971) című tanulmánykötetet is. De ebben se volt rendszer! Az ugyancsak Romániában megjelent egzisztencialista (vagy inkább nihilista) remekmű, Matei Călinescu: *Zacharias Lichter élete és nézetei* (Bukarest, Kritérion, 1971) a budapesti könyvesboltokban is megvehető volt. Léteztek olyan tabuk is, amelyeknek ideológiai hátterét egyáltalán nem lehetett érteni. Az 1970-es évek végén az Állami Könyvterjesztő Vállalat Központi Antikváriuma hosszú jegyzéket küldött akkori munkahelyemre, az ELTE BTK Filozófia II. Tanszékre, azzal a megjegyzéssel, hogy a könyveket csakis azok az intézmények vásárolhatják meg, amelyek szavatolni tudják, hogy külön zárt helyen tárolják azokat, és kizárólag a kutatóknak engednek betekintést a könyvekbe. A listában 90%-ban szabadkőműves páholyok kiadványai szerepeltek.]

Vannak egészen furcsa módon szövegbe ágyazott életrajzi „adatok” is a regényben. Mivel ezek felismeréséhez különleges ismeretekre vagy képességekre van szükség, s nekem a számmemóriám az egyetlen említésre méltó adottságom, csak egyet említhetek ezek közül (277. oldal):

NYÚÚÚÚ!

Elveszett 1 db fehér színű nyúl
(KÜLÖNLEGES TULAJDONSÁGGAL!)
Megtalálóra értékes jutalom vár.
Máté Karikó 215-290 telefonszám

S hogy hol van itt az életrajzi elem? A 215-290 Péter munkahelyének a telefonszáma volt.

Péter helyenként szándékosan úgy fogalmazta meg mondandóját, hogy csak egy szűk elit érthesse meg. Ilyenkor általában megadta a megfejtéshez feltétlenül szükséges támpontokat; az elhallgatás és a kimonadás határán manőverezett, pl. úgy, hogy a neveknek csak a kezdőbetűit adta meg. Íme, az egyik irodalomtopográfiai feladványa, szögletes zárójelben a megfejtéssel, ill. a megjegyzéseimmel, egy helyen pedig [...] -tal jelezve a szövegkihagyást (200. oldal).

Elhagyva a gombamód szaporodó házakat, jócskán alkonyodott; mint valami árvíz, alattomosan és feltartóztathatatlanul terjedt a sötétség, s ő, kezében tornazsákjával, szívében lassan oldódó szomorúsággal leszállt az autóbusról (egy megállóval előbb, mint „kell” és „ajánlatos” – ha geometriailag közelíték), és elindult fölfelé az Á.[rvácska] úton [helyesen: utcán; lásd a közterület jellegének második említését!], amikor összetalálkozott [Weöres] Sándor úrral, a költővel. A költő cigarettázott, szokott szívélyességével szovjet cukorkával kínálta a mestert, *karamell szeverjanká*-val, melyet azonban a fiatal mester, hivatkozva fogai állapotára, köszönettel visszautasított. [...] Együtt bandukoltak fölfelé! A mester elgondolkodó, szenzibilis állapotában lévén, nem esett szó köztük; ami rendkívül sajnálatos, ha szűkös irod. tört. szempontból nézzük; sajnáltam is. Ám nemsokára vad kutyaugatás rázta föl őket báva sétájukból. A mester megijedt, ezzel szemben Sándor úr szembefordult a két fenevaddal. Pompás állatok voltak, izmosak, erősek, fiatalok, foguk fehérje kihívóan csillogott. A mester ingerültségbe ojtott *melancholiával* azt mondta: „Micsoda poroszok!” Sándor úr nézte a kutyákat, azok lassan elhallgattak; mozogni mozogtak, de a pofájuk csukva maradt. Sándor úr a szipkájával babrált, azt nézte földöntúli tekintetével, úgy mondta: „Vajon mikor leszünk mi ilyen szép kutyák?” A mester ekkor jól megnézte a kutyákat, s erre neki is eszébe jutott: „Vajon mikor leszünk mi ilyen szép kutyák?” Egymást hallgatva tovább mentek, és mikor egy útkereszteződéshez értek – az Á.[rvácska] utca torkollott az épp kanyarát végző T.[örökvész] útba –, Sándor úr jobbra ment, a mester meg balra. [A Bogár utca felé, ahol a történet idején lakott.]

Vegyük észre, hogy a szöveg szűken vett irodalmi megértéséhez nincs szükség ezekre a kiegészítő információkra, jóllehet nyilván nem véletlen a kezdőbetűk megadása, amelyeket el is lehetett volna hagyni,

első esetben az 'Á' előtt álló határozott névelőt határozatlanra cserélve, második esetben a „fölsleges” (csupán a topográfiai talány megfejtését elősegítő) közbevetés elhagyásával. Sőt, még a Sándor névre sincs szüksége a hetvenes évek kortárs irodalmát ismerő és értő olvasónak! A költő megszólalása ugyanis az értők számára teljesen egyértelművé teszi, hogy csakis Weöres Sándor szájából hangozhatott el akkoriban ez a mondat. (Hamvas Béla már nem élt, s különben is prózáiról volt.)

Péter tehát figyelmes, vagy talán helyesebb így fogalmaznom: előzékeny volt az olvasóval szemben, amikor – az agytornát fölslegessé téve – megadta a költő keresztnévét. Ugyanakkor valamiért (talán az említett „irod. tört.” szempont miatt) fontosnak tartotta azt is, hogy a helyszínt is egyértelműsítse.

Van persze két apróság, amelyek paradoxonnak tűnnek, bár valószínűleg feloldhatók. (Katonáskodásunk 11 hónapja alatt Péter szorgalmasan vezette a naplóját. Ha ez a szokása a későbbiekben is megmaradt, úgy a részleteket illetően se tévedhetett, hiszen nem az emlékezetére hagyatkozott, hanem az eseményekkel egyidős feljegyzéseire.) Az egyik: hol és melyik buszról szállhatott le Péter egy megállóval előbb? Akár a 91-essel, akár a 11-essel utazott, érthetetlen, hogyan került a Bimbó útra. Márpedig csakis onnan indulva lehet eljutni, az Árvácska utca másik végéhez, a Törökvész úthoz, mivel az Árvácska utcát nem keresztezi egyetlen utca sem. Ez utóbbit figyelembe véve adódik a másik talány: mit jelent az, hogy „összetalálkozott” Weöres Sándorral? Ez rendesen úgy fordulhat elő, ha van egy utcasarok (az Árvácska utcának azonban csak a két végén találunk ilyesmit), vagy ha egymással szemben haladnak (esetleg egy házból lép ki éppen a költő, de erre nincs utalás a szövegben). Ez utóbbit kizárhatjuk, hiszen végül (anélkül, hogy bármelyikük is irányt változtatott volna közben) együtt érkeztek el az Árvácska utca és a Törökvész út sarkára. A premiszakból következően azonban ez csak egyféleképpen lehetséges: ha valamelyikük utolérte a másikat. Ugyanakkor ennek az eseménynek a jelzésére az 'összetalálkozott' nem a legszerencsésebb ige.

A szerző által említett „irod. tört.” szempontból mindez azért érdekes, mert megismerhetjük Weöres Sándornak egy olyan mondatát, amelyet helyhez és helyzethez tudunk kötni.

Ha egyszer elkezdődik majd Péter életművének érdemi (és a részletekre is odafigyelő) vizsgálata, akkor feltétlenül kiderítendő lesz az, aminek én nem tudtam utána járni: ki volt a regény kulcsszereplője, Jolánka néni? Hogy miért éppen ő a kulcsszereplő? A figyelmes olvasó számára feltűnő az a több mint empatikus mód, ahogyan ő róla írt. Bízvást elmondhatjuk: a legszűkebb családtagok (szülők, feleség, gyerekek) után, és a legrégibb barátok mellett ő volt az, aki az intellektusához és a szívéhez a legközelebb állt (megkockáztatnám: az utóbbihoz általában az előbbin keresztül vezetett nála az út). A jövő kutatóinak csak annyit: közeli rokon volt (mivel a kitelepítésnél is ott volt Jolánka néni az Esterházy család közvetlen közelében), ugyanakkor az is biztos, hogy nem az Esterházy család tagja volt. Gudenus János József munkájában ugyanis az Esterházy család családfáján egyáltalán nem fordul elő ez a keresztnév, még a házastársak között sem. (A *magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I. A–J.* Bp., Natura, 1990. 352–380.) Ez azt valószínűsíti, hogy Péter édesanyjának lehetett a közeli rokona, vagyis a Mátyóki család körében érdemes őt keresni.

Esterházy Péter versei

Mivel a XX. és XXI. század irodalmával sohasem foglalkoztam behatóbban, így azt sem tudom, vajon Esterházy Péternek jelentek-e meg költeményei, vagy hogy ilyen irányú próbálkozásairól írtak-e bármit is az irodalmárok. Sőt, azt sem tudom (mert erről sohasem beszélgettünk), hogy 1976 után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ő alapvetően prózaíró, miként vélekedett 1972-es írásairól. Számos alkalommal megkérdezhettem volna tőle, hogy ír-e időnként verseket is, de nem tettem.

Weöres Sándor költészete és filozófiája sokak fantáziáját megmozgatta, s nekünk, ifjú egyetemistáknak (akkor még mindketten úgy hittük: leendő matematikusoknak, pontosabban: én úgy hittem, hogy mindketten úgy hisszük, ámbár lehet, hogy Péter már akkor tudta, hogy író lesz) a kortárs magyar költők közül ő volt a kedvencünk. Nem lepett meg tehát különösebben, amikor 1972-ben néhány lapnyi olvasnivalót

hagyott nálam, amely egysoros verseket tartalmazott. Pár nap múlva visszakérte, én pedig (ma már tudom, hogy ez súlyos irodalomtörténeti vétség volt) elmulasztottam lemásolni, de még kiírni is a legfrappánsabb egysorosokat. Az emlékezetem azonban az egyiket (talán azért, mert összetéveszthetetlen Esterházy-szöveg volt) megőrizte. Oravecz Imre nem sokkal korábban megjelent első kötetére (*Héj, Magvető*, 1972) reflektált, elismerően: „Ha szabad ezt a kifejezést használnom: igen.”

Utólag az Oravecz-kötet megjelenésének éve alapján tudtam eldönteni, hogy melyik évben születtek Péter egysorosai.

Egészen biztosan írt másfajta („igazi”) verseket is, de ezt csak egyetlen művel tudom dokumentálni, mivel a verset (még 1972-ben) nálam hagyta. Befejezőként következzen a vers; az egyszerűség kedvéért az eredeti gépirat hasonmását mellékelem.

A Himnuszról

(Egy könyv továbbgondolása)

2017-ben igényes könyv jelent meg *A Magyar Himnusz képes albuma* címmel.¹ Az egyes fejezetek szerzői: Voigt Vilmos, aki *A modern himnuszok* címmel foglalta össze mindazt, amit a világ himnuszairól tudni érdemes, különös tekintettel az ún. néphimnuszokra; Szabó G. Zoltán (a Kölcsey-kritikai kiadás szerkesztője, és a szerző életművének legjobb ismerője), aki *Kölcsey Hymnusa* címmel, Bónis Ferenc pedig (Erkel legavatottabb értője), aki *A Himnusz születése és másfél százada* címmel írt értekezést. Végül a kötetet Riskó Kata: *Erkel Hymnusának keletkezése és hagyományozódásának története az első világháborúig* című dolgozata zárja, és egy DVD-melléklet, amelyen régi Himnusz-előadásokat lehet meghallgatni.

A helyesírási eltérések tudatosak. Szabó G. Zoltán következetesen, a kéziratnak (és a szerző életében megjelent szövegközléseknek) megfelelően a *Hymnust* tartja a Kölcsey-mű címének, Erkel viszont a *Hymnusz* címet írta kottája fölé élete alkonyán. (A pályamű másolója is így írta a címet, viszont a megjelent kottában már *Hymnus* szerepelt.)

A kötetből számos érdekes részletet tudhatunk meg a világ himnuszairól, Kölcsey művének előzményeiről, Erkel (és más pályázók) zenéjéről. Legfőbb érdemének mégis azt tartom, hogy inspiráló, az egyes témák továbbgondolására készíti az olvasót.

Szabó G. Zoltán tanulmánya részletesen kitér mindazokra az irodalmi és történelmi hagyományokra, amelyek a vers egyes sorainak, sőt: egyes szavainak helyes értelmezéséhez szükségesek. Az izgalmas és szerteágazó hagyományok nyomán az az érzésünk támadhat, mint sok más részletgazdag verselemzésnél: a szerző alapvetően más alkotások hatására írhatta művét, s ha volt is személyes oka az alkotásra, arról (ha csak ő maga nem árult el valamit a leveleiben, naplójában, ismerőseivel való beszélgetéseiben) általában nem sokat tudhatunk.

*Megjelent: Palócföld 2018/2. 48–55.

Meggyőződésem, hogy a *Hymnus* megértéséhez, pontosabban a mű megírására sarkalló közvetlen előzmények egyikéhez közelebb kerülünk, ha nemcsak azt vizsgáljuk: mi mindennek a hatására íródott, hanem azt is, hogy minek az ellenében.

Az 1822-es évszámmal (valójában 1821 végén) megjelent első *Aurora* almanach egy magyar nemzeti himnusznak szánt művet is tartalmazott, Kisfaludy Sándor: *Magyar Nemzeti Ének* c. művét.² A cím ugyan nem tartalmaz idegen szót, de ez nem lehet ok arra, hogy ne himnusznak tekintsük a művet. Kölcsey *versével* ellentétben ez igazi himnusz volt, bizonyoság rá, hogy a könyv mellékletében szerepelt Schreiber Károly kottája is, vagyis elénekelhető volt, szemben Kölcsey versével, amelyet csak olvasni vagy szavalni lehetett, legalábbis abban a formájában, ahogyan szerzője életében közre adták.

Kölcsey biztosan olvasta a könyvet, hiszen több verse is megjelent benne. Abban is biztos vagyok, hogy (finoman fogalmazva) nem derítette jókedvre, amikor a címdal után egy egész lapot betöltő ajánlason akadt meg a tekintete: „FELSÉGES / KAROLINA AUGUSTA / AUSTRIAI CSÁSZÁRNÉ / ÉS / MAGYAR ORSZÁGI KIRÁLYNÉNAK. / Mélységes / Jobbágyi tisztelettel.” Sajnos, Kisfaludy Sándor verse is ebben a (Kölcsey szabadelvű felfogásától vélhetően markánsan eltérő) szellemben íródott. Ahhoz, hogy megsejtsük, mit érezhetett és gondolhatott Kölcsey a himnusz olvastán, az egyetlen út az, ha elolvassuk a művet.

1.	2.
A' Nemzetnek teste a' Nép,	A' jó Király édes Attya
Feje annak a' Király;	Hív népének: törvénnyel,
A' nemzettest erős és ép,	'S kegyelmekkel igazgattya,
Virág- 's gyümölcs korban áll,	Nem változó önkénnyel.
Míg azt ősi törvényinek	A' Nemzettest' boldogságát
Erős lelke élteti; —	Hordozván nagy szívében,
Idő' 's világ' vészzeinek	Onnön [!] örzi szabadságát, —
Dühe meg nem döntheti.	Törvény 's fegyver kezében.
Tartsdmeg, Isten, Fejdelmünknek,	Áldmeg, Isten a' Nép' Attyát,
Nemzetünknek, Törvényünknek	Ágozattyát és Magzattyát! —
Háromágú kötelét!	Imígy kiált minden hív,
Egy testté váltott lételét!	Királyját szerető szív.

3.	4.
A' hív Magyar jó Királyját	Tiz századot kiélt 's állott
Tiszteli és szereti;	Árpád Népe 's törvénye:
Megjárni a' világpályát	'S boldog volt, bár vérbe szállott
A' Népet Ő vezeti.	Más Nemzetnek' napfényre;
A' Magyar hív Királyáért	Kormányában 's törvényiben
Kész kikelni vérével;	Élvén, halván, soha mást
Kész áldozni Hazájáért	Nem kíván, mint a' Régiben
Értékével, éltével.	Boldog örök maradást! —
Táplálly, Isten, elméinkben,	Tartsd-meg, Isten, Nemzetünket,
Szíveinkben, míveinkben	Királyunkat, Törvényünket,
Megegygyszó Értelmet!	Boldog Egygyességében,
Öszvehangzó Érzelmet!	Erejében, Fényében!

Tekintsünk el ezúttal az esztétikai és poétikai szempontoktól, attól, hogy a *Magyar nemzeti ének* Kisfaludy Sándor életművén belül sem tartozik a legsikerültebb versek közé. A könyv elejének és végének aulikus hangvétele egészen biztosan nem nyerte el Kölcsey tetszését. (Ezután már csak egy vers következik az *Aurorában*: Vitkovicsnak a *Felséges császárnéhez* [!] című négysorosa.) Ha nem lett volna szabadelvű politikus Kölcsey, református emberként még akkor is ellenérzést váltott volna ki belőle Kisfaludy Sándor éneke, hiszen aki a pápaság intézményét elutasítja, az általában az egyeduralom egyéb formáiért sem tud lelkesedni. Úgy vélem, Kölcsey *Hymnusának* ez az egyik közvetlen előzménye; részben ennek elutasítása készítethette később a versírára.

Azt, hogy mennyivel később, sajnos nem tudjuk. A sokat emlegetett (1823. január 22-i) keltezés a kéziratot kételyeket ébreszthet, egyáltalán nem világos ugyanis, hogy mire vonatkozik. Lehetséges, hogy a vers első fogalmazványának időpontja, de éppígy elképzelhető az is, hogy az utolsó (végleges) változaté. Más kéziratot nem ismerünk, s ami fennmaradt, az egy versíró füzetben szereplő, javításokat nem tartalmazó tisztázatot. Kölcsey nyugodtan írhatta az aznapi helyszínt és dátumot a verscím alá, de az sem zárható ki, hogy a korábbi fogalmazványról azt is csak átmásolta.

Azon viszont, hogy nem siette el a közreadást, nem csodálkozhatunk. Alig több mint egy évvel Kisfaludy Sándor énekének megjelenése után kínos lett volna az érintett testvérének (az *Aurorát* ekkoriban Kisfaludy Károly szerkesztette) elküldeni a maga „ellenhimnusz”-át. Hiszen Kisfaludy Károllyal jó viszonyban volt; emberi (és szakmai) kapcsolatok hálójának összetett rendszerét bolygathatta volna meg ezzel a lépésével. Inkább évekig várt tehát, s így csak az 1829-es almanachban látott napvilágot a *Hymnus*, amikor már mindenki régen elfelejtette Kisfaludy Sándor művét.

Ami viszont érthetetlen: ha már egyszer ilyen címet adott a *versének* Kölcsey, miért nem tett közzé igazi himnuszt? Miért nincs ugyanúgy kottája, miként Kisfaludy művének? Különösebb gondot már csak azért se jelenthetett volna a komponista megtalálása, mert a korábban megjelent *A váró leány* című versének kottája is volt: br. Podmaniczky Lajos szerezte a zenét.³ Erre látszólag nincs magyarázat, sőt, amennyire meg tudom állapítani, észszerű feltételezés sem fogalmazódott meg eddig. Az biztos, hogy 1823 elejétől 1828 végéig bőven lett volna ideje a költőnek arra, hogy zenét komponáltasson a vershez, ám ezt elmulasztotta megtenni. Szerintem a legegyszerűbb magyarázat a legvalószínűbb: nem tekintette egy igazi himnusz szövegének a versét. Hiszen, ha jobban megnézzük, a nyolc versszakból csak kettő, az első és az utolsó felel meg a klasszikus feltételeknek, a többi inkább történelmi áttekintés; pl. a fohász a közbülső hat versszakból hiányzik. Verse annyira eltért a kor ismert nemzeti himnuszainak szövegeitől, hogy Kölcsey fejében szerintem meg sem fordult az a lehetőség, hogy alkalmas zenével esetleg nemzeti himnusszá válhat. Vagy inkább néphimnusszá: nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy a kézirat első (cím)sorában a magyar *nép* szerepel. (A *Marseillaise*-t viszont bátran figyelmen kívül hagyhatjuk; ma ugyan himnusznak tekintjük azt is, de teljesen kizárt, hogy Kölcsey annak tartotta volna.) Akkor viszont fölösleges a kotta.

Nagyon valószínű, hogy a *Hymnus* a későbbiekben éppen azért válhatott igazi himnusszá, mert eredetileg nem volt az. Ha ugyanis kottamelléklettel látta volna el a szerző, akkor fölöttébb valószínűtlen, hogy utóbb a Nemzeti Színház pályázatot írt volna ki a megzenésítésére. Zenét komponáltatni egy vershez, amely eleve kottamelléklettel jelent

meg, nem túl értelmes dolog. A siker titka tehát a sikertelenség volt, hiszen sikeressé csak Erkel megzenésítése után válhatott az immár élénkelhető himnusz. (Állítólag volt már egy korábban készült, kéziratban maradt kottája a *Hymnus*nak, ezt azonban, még ha esetleg tudtak is a létezéséről a pályázat kiírói, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatták.)

A művel kapcsolatban azonban van még egy talány: az, hogy valójában mi is a címe? A közfelfogás szerint (és Szabó G. Zoltán is ezen a véleményen van), *Hymnus*, ami pedig az ezt követő vessző után áll: „a’ Magyar nép zivataros századaiból.”, az alcím. Nem tudok róla, hogy bárki is megindokolta volna ezt a feltételezést, noha nem vitatnám az észszerűségét. A gondot főképp az jelenti, hogy Kölcsey egész életműve sem kínál semmiféle viszonyítási alapot a talány megfejtéséhez. Az alcím ritkaság számba megy Kölcsey költészetében, alig fordul elő, hogy alcímet adott volna valamelyik versének, arra pedig végképp nem találunk példát, hogy a vers címe és alcíme, akár együttesen is, ilyen hosszú lenne. A verscím pl. csak kivételes esetekben áll háromnál több szóból. [A kritikai kiadásban szereplő, 1823 végéig keletkezett versek címei 31 esetben egyetlen szóból állnak, 35 esetben két szóból, 10 esetben három szóból és 3 esetben négy szóból. Öt szóból álló verscím egyáltalán nincs, hat szóból álló pedig csak egy, a *Hymnus*. (A névelőket is egy-egy szónak tekintettem.)] Mi végre ez a Kölcseytől oly idegen bőbeszédűség?

A gondot csak növeli a kézirat tagolása, amely egyáltalán nem arra vall, hogy alcímmel állnánk szemben: „Hymnus, a’ Magyar nép / zivataros századaiból.” Ha új sorban vagy zárójelben állna az, amit a közvélekedés alcímnek tart, akkor minden rendben lenne, ám így, vesszővel elválasztva, a címsorban folytatólagosan írva, és kis betűvel kezdve, legalábbis elgondolkodtató, vajon Kölcsey minek szánhatta? Úgy vélem, ennek nincs is különösebb jelentősége, az viszont mindenképpen kérdés, hogy miért ilyen hosszú és Kölcsey költészetétől idegen a cím (vagy alcím)? Feltételezésem szerint azért, mert a szerző világossá szeretne volna tenni, hogy nem igazi himnuszról van szó, hanem csupán a régi korokat himnikus keretbe foglaló versről, s ezt csak egy megszorító megjegyzéssel (ha úgy tetszik: magyarázattal vagy magyarázkodással) tudta megtenni.

A műnek a megzenésítés (1844) utáni története is érdekes, helyenként fordulatokban gazdag. Kölcsey szövegén ugyan tudomásom szerint csak egyszer változtattak: Hóman Bálint rendelete nyomán, amelyet a *Himnusz* éneklésének empirikus megfigyeléseivel véltek alátámasztani. 1939-től, a gyakorlatban már korábban elterjedt megoldást követve, a szöveg így módosult: „Hozz *reá* víg esztendőt”. Néhány évtizeddel később azonban ismét a szerzőpáros eredeti elgondolása szerint kellett élelni, így ma is az említett sor első szótagjára esik a hajlítás. (A problémát elkerülhette volna a zeneszerző, ha a 6. sorban is úgy jár el, miként a 2., 4. és 8. sorban, ha tehát a hajlítás az 5. szótagon állt volna: „Hozz *rá* víg eszte-endőt”. Tudomásom szerint soha senki sem elemezte, hogy miért nem így járt el.) A szöveg állandósága azért érdekes, mert bizonyos tájnyelvi elemek mára annyira ritkán használtakká váltak, hogy pl. a „Nyújts feléje védő kart” ma már szinte mindenki félreérti, és nem az eredeti jelentést tulajdonítja neki (‘Nyújts *föléje* védő kart’).

Az a körülmény, hogy Erkel lett a Nemzeti Színház pályázatának győztese, s hogy ezt követően több helyen is előadták, majd egyre több helyen a közönség is énekelte a *Hymnuszt*, sokakban azt a meggyőződést alakította ki, hogy a mű története 1844-től kezdve egyértelmű sikertörténet volt. Ám meglepő módon ez nem egészen így volt. A siker ellenére voltak, akik úgy gondolták, hogy ez azért még nem „igazi” nemzeti (vagy nép-) himnusz. Nehéz lenne megmondani, hogy mivel lehettek elégedetlenek: Kölcsey versével, vagy inkább Erkel zenéjével? Szabó G. Zoltán egy érdekes felkérésről számol be, amely jelzi az elégedetlenséget. „Megjegyzendő, hogy 1845-ben a Kisfaludy Társaság nevében Toldy Ferenc felkérte Vörösmartyt egy »jeles, maradandó nemzeti himnusz« megírására, s e munkát 30 arannyal szándékozták jutalmazni. A költő erre az alkalomra meg is írta a *Hymnus* című költeményét, mely voltaképpen egy királyhymnusz, a Kölcsey-féle nemzeti himnusz ellensúlyozására.”⁴ Szabó G. Zoltán nem foglalkozik részletesebben ezzel a kitéréssel, ami érthető, hiszen Vörösmarty *Hymnusának* – kinos ezt leírni – gyakorlatilag nincsen jelentősége. Toldy Ferenc felkérése azonban jelzi, hogy az előző évben díjat nyert alkotással nem volt igazán elégedett. Érdekes az is, hogy Vörösmarty nem sértődött meg a kérés hallatán. Pedig tényleges funkcióját, használati módját tekintve a megzenési-

tett (és 1843-ban pályázatot nyert) *Szózat* is a néphimnusz szerepét töltötte be ekkoriban. (Ezt jelzi az is, hogy a kezdetektől napjainkig számos rendezvényen mindkettőt eléneklik.)

Az a feltételezés, hogy Toldy valamiért nem kedvelte volna Kölcseyt, nem tűnik túl valószínűnek; nem a szerzővel, inkább a művel lehetett elégedetlen, bár az nem világos, hogy szakmai vagy inkább gyakorlati megfontolásból. Vagyis nem tartotta igazi néphimnusznak, vagy csak a megzenésített mű hatása maradt el a várakozásától (amiben persze a zenének is lehetett szerepe). Mindenesetre feltűnő, hogy irodalomtörténetének 1876-os kiadásában a Kölcseyt taglaló fejezetben egyáltalán nem említette a *Hymnust*, jöllehet a közreadott 18 vers egyike épp ez a mű. Ugyanakkor Vörösmarty-életrajzában futólag ugyan, de megemlíti a hasonló című verset: „*Hymnus*, a Kisfaludy-Társaság által jutalmazva”.⁵ Az biztos, hogy Toldy Ferenc nem volt egyedül a vélekedésével. Riskó Kata a tanulmányában idéz az *Életképek* 1844. július 10-i számában megjelent írásból: „Évek előtt képtelenségnek gondolák némelyek azt: hogy lehessen magyar daljáték; ’s ime vannak magyar daljátékink is már. Így voltunk a’ hymnusz körül is; ’s noha ezen hymnusz még nem olyan, hogy a’ világi összes zenészet valódi hymnusai közt a’ legelsőkhöz megálljon, de az mindenesetre jeles, kitűnő, melyben büszkélkedhetünk – ’s van tehát hymnusunk, ’s be van bizonyítva, hogy a’ magyarnak is lehet, ’s pedig ennyi ’s illy jeles zenetehetségek mellett, akár-mennyi hymnusza is; csak rajta! haladjunk.”⁶

Ebből annyi azért kiderül, hogy a külföldi „világi” himnuszok legsikerültebb darabjait tekintette a cikkíró mércének. A szóhasználat pontos, hiszen a templomi himnuszok ellenpólusáról van szó; nehéz volna megmondani, hogy van-e, s ha igen, akkor mi a különbség a néphimnusz és a nemzeti himnusz között, mindenesetre mindkettő „világi” himnusz. (Annál nyilvánvalóbb, hogy mi az állami himnusz: az, amit a törvény annak nevez.) Valóban: ekkoriban az angol és az osztrák himnusz volt a legismertebb, amelyeknek a szövegei, de talán még inkább a zenéik eltértek Erkel nem is titkolt templomi jellegű zenéjétől. Az *andante religioso* instrukció a kotta elején már előre jelezte, hogy milyen hangulatú zenére számíthatunk, s ezt erősítették a továbbiak is: az előjátékban (a kötet DVD-mellékletén egy ilyen előadás is szerepel) az első és a negye-

dik ütemben kétszer is megszólal a harang. („mély Harangszó / vagy Tamtam” – áll a kottában.”)

Vagyis alighanem a mű templomi jellege, s ezáltal a mérceként szolgáló külföldi (osztrák és angol) himnuszoktól való markáns eltérése lehetett a fő oka annak, hogy a *Hymnuszt* sokan a siker ellenére sem találták elég alkalmasnak arra, hogy nemzeti himnusszá váljék. Ám ha a szakma egyöntetű elismerését nem is vívta ki eleinte, a közönség elfogadta nemzeti himnuszként, és ezáltal valóban azzá is vált. Az előadásmódja is egyre inkább a templomi jelleget erősítette, bár nehéz megmondani, hogy a kotta apróbb, főképp a ritmust érintő változtatásai, a choriambusok megszüntetése, vagy a hajlítások számának csökkentése (különösen a nyomtatásban megjelent első kiadáshoz képest) miért történt. Az is elképzelhető, hogy Erkel az utolsó fennmaradt kéziratánál már figyelembe vette azt is, hogy a közönség hogyan éneklí a művét. De az is lehetséges, hogy művének koherenciáját kívánta növelni, és a ritmust az *andante religioso* instrukcióval összhangba hozni. Hiszen a choriambus, ellentmondva az instrukciónak, nyugtalanságot, szenvedélyességet fejez ki. (Hasonlatokkal élve: nehéz lassan, méltóságteljesen csuklani, vagy kimérten, áhítatosan szökdécselni.) Riskó Kata a tanulmányában komoly teret szentelt a korai *Hymnus*-kottákban szereplő choriambusoknak, az azzal kapcsolatos hagyományoknak és vélekedéseknek.

Van azonban a közölt kottáknak és a hangfelvétel-mellékleteknek még egy érdekességük. Eredetileg a *Hymnus* végén is volt ismétlés, ugyanúgy, mint pl. a *Szózat* megzenésített változatánál. Ma az utóbbit ismétléssel, az előbbi viszont ismétlés nélkül énekeljük. Az érdekes azonban az, hogy a kórusok még a 20. század első felében is általában ismétléssel énekeltek, pedig Erkel utolsó kottájából már hiányzott az ismétlő jel. Egyébként a Dohnányi-féle előadásnak is az a (laikus számára is) feltűnő sajátossága, hogy az általa vezényelt előadás is megőrizte az ismétlést. Ezen a téren úgy látszik, hogy Erkel szembe ment azzal az elterjedt szokással, amely éppen az ő korábbi elképzelésén alapult. Vajon miért? Lehetséges, hogy csupán elfelejtette jelezni az ismétlést? Vagy volt valami célja a jelzés elhagyásának? Ez is a számtalan kérdés egyike, amelyet – ki tudja, miért? – nem szokás feltenni.

Jegyzetek

1. *A magyar Himnusz képes albuma*, Országos Széchényi Könyvtár–Argumentum Kiadó, Bp., 2017. [A továbbiakban: HIMNUSZ.]
2. KISFALUDY Sándor, *Magyar Nemzeti Ének*, in: *Aurora hazai almanach*, Kiadá Kisfaludy Károly, 1822, Pesten, Trattner János Tamásnál [1821] 344–346. [A kotta a kötet végén, a *Jobbítások* utáni 5–8. lapon található.]
3. Érdekes módon Kölcsey verseinek kritikai kiadásában ilyen verscímet nem találtam. Ugyanakkor Szinnyi Józsefnél a Kölcsey-bibliográfiában (*Magyar írók élete és munkái VII.* 16.) ezt olvassuk: „Zsebkönyv (1822-re A váró leány, zenemelléklet báró Podmaniczky Lajostól)”.
4. HIMNUSZ 68.
5. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig*, Franklin-Társulat, Bp., 1876. IV. k. 241.
6. HIMNUSZ 97.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		44. Imre Madách: Die Tragödie des	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei	1997	Menschen (H. Thurn)	
8. IV. Madách Szimpózium		45. Radó György–Andor Csaba: Madách	2006
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből	1998	Imre életrajzi krónika	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		46. Madách Imre: Reformkori drámák. (M. I. művei II.)	
11. V. Madách Szimpózium		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	1999	48. XIII. Madách Szimpózium	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg	9	49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Ádám?	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		50. Imre Madách: Die Tragödie des Men-	
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		schen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
16. VI. Madách Szimpózium		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
17. Imre Madách: Di tragedye funem	2000	52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
18. Majthényi Anna levelezése	0	53. XIV. Madách Szimpózium	2007
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
20. VII. Madách Szimpózium		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. (M. I. művei III.)	
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre írája...	
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
		60. Enyedi Sándor: A Tragédia a	

25. VIII. Madách Szimpózium		színpadon	
26. Madách Aladár művei. I. Versek	2002	61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak	
27. IX. Madách Szimpózium		62. Имре Мадач: Човекова трагедија	2009
28. Imre Madách: A Traxedia do Home		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei	
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.		64. XVI. Madách Szimpózium	
30. X. Madách Szimpózium	2003	65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	
31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		66. XVII. Madách Szimpózium	2010
32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	2004	67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai	
33. L. Kiss Ibolya: Erzszi tekintetes asszony		68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka	
34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza		69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011
35. XI. Madách Szimpózium		70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban	
36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése		71. XVIII. Madách Szimpózium	
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)			
38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz			

72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön- álló tudomány, s annak feladata		86. Csongrády Béla: „Remény a csillag...” 87. Madách Imre levelezése (M. I. művei VI.)	
73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre Madách dans le monde germanophone		88. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné 89. XXII. Madách Szimpózium	201 5
74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei	201 2	90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia 91. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... I. k.	201 6
75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia		92. Andor Csaba: Bevezetés a Madách- kutatásba	
76. XIX. Madách Szimpózium		93. XXIII. Madách Szimpózium	
77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)		94. Bárdos József: Végetlen a tér, mely munkára hív	
78. XX. Madách Szimpózium	201 3	95. Zsuzsanna Máté: Transformations of Literary Texts	
79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni		96. Madách I.: Versek – Poems [kétnyelvű]	201 7
80. Imre Madách: La tragedia del hombre		97. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... II. k.	
81. Máté Zsuzsanna: A bölcsélet átlényegü- lése esztétikumká...		98. XXIV. Madách Szimpózium	
82. XXI. Madách Szimpózium	201 4	99. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... III. k. 100. Madách Imre: Költemények 1. (M. I. művei VII.)	
83. Radó György–Andor Csaba: Az ember tragédiája a világ nyelvein		101. Máté Zsuzsanna: Filozofikum és eszté- tikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben	201 8
84. Madách Imre: Az ember tragédiája (M. I. művei V.)		102. XXV. Madách Szimpózium	
85. Madácsy Piroska: Magyar szellem euró- pai vonzáskörben			

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu